UCHWAŁA NR XXXIX/310/2022
RADY GMINY MALBORK

z dnia 28 grudnia 2022 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025

Na podstawie art. art. 7 ust. 1, pkt. 9 i art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 559 ze zm.) oraz 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 840), po uzyskaniu pozytywnej opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, uchwala się co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Malbork.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady Gminy
Malbork

Michał Błachut

Załącznik do uchwały Nr XXXIX/310/2022
Rady Gminy Malbork
z dnia 28 grudnia 2022 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY MALBORK NA LATA 2022 – 2025

Autorzy:
Dariusz Barton
Anna Jamróz
Marek Jefremienko
Artur Kozłowski
Agata Piórkowska
Elżbieta Sokalska-Kozłowska

Malbork, listopad 2022

Spis treści

I. Wstęp ... 3
II. Cel i przedmiot opracowania ... 5
III. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami. ... 6
IV. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami. Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków ... 6
V. Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. ... 6
VI. Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ... 8
VII. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego ... 8
VIII. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju oraz Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami ... 8
IX. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego ... 11
X. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy . Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego ... 11
1. Zarys historii obszaru gminy ... 12
2. Krajobraz kulturowy ... 12
XI. Charakterystyka poszczególnych zasobów i analiza stanu dziedzictwa oraz krajobrazu kulturowego gminy ... 24
1. Historyczne miejscowości na terenie gminy ... 24
2. Zabytki nieruchome ... 44
3. Zabytki ruchome ... 62
4. Zabytki archeologiczne ... 63
4. Zieleń zabytkowa ... 67
5. Dziedzictwo niematerialne ... 74
6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony ... 76
7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków ... 78
8. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla gminy ... 80
XII. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy ... 101
XIII. Analiza szans i zagrożeń. ... 101
XIV. Założenia programowe. Priorytety, kierunki działań i zadania gminnego programu opieki nad zabytkami. ... 104
a. Priorytety programu opieki ... 108
b. Kierunki działań programu opieki ... 109
c. Zadania programu opieki ... 110
XV. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu. Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego, Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2022-2025, Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka. ... 114
XVI. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami ... 119
XVII. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami ... 120
XVIII. Instrumenty realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami. ... 122
XIX. Bibliografia ... 123
XX. Załącznik graficzny ... 124

I. Wstęp

Niniejszy materiał jest aktualizacją Gminnego Programu (dalej Programu lub programu) Opieki nad Zabytkami gminy Malbork z lat 2016-2019, autorstwa Pana Dariusza Bartona. Obecny właściciel prawa autorskich powyższego programu, wójt gminy Malbork, zlecił aktualizację
dokumentu z zamiarem określenie polityki i zadań związanych z ochroną i opieką nad zasobem historycznym gminy Malbork na lata 2022-2025. Opracowanie zawiera obszerne, szczególnie istotne i wartościowe fragmenty Programu z lat 2016-2019, obejmujące stan rzeczywistości
w omawianym zakresie, który nie uległ istotnym dla aktualizacji zmianom. Dotyczy to w szczególności opisu historii terytorium gminy, opisu zasobu historycznego oraz tej części tła formalnoprawnego, które pozostało w niezmienionym kształcie. Wykorzystano również szereg fragmentów poprzedniego opracowania, których zmiana lub odrzucenie byłyby niezasadne.

Uaktualnieniu poddano przede wszystkim najistotniejsze elementy oceny/diagnozy i analizy uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych odnoszących się do stanu dziedzictwa kulturowego gminy, a także relacje zaktualizowanych zamierzeń gminy Malbork w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad nimi, do planów i zamierzeń bliższego i dalszego otoczenia. Starano się także o uczynienie Programu mniej formalnym w stosunku do jego pierwotnej wersji, - w której aspekty formalnoprawne miały, choćby ze względu na aspekt edukacyjny - o wiele większe znaczenie niż w obecnej, aktualizowanej wersji.

Użyte pojęcia i terminy.

Ustawa o ochronie zabytków w art. 32 podaje następujące wyjaśnienie pojęć z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami:

1. **Zabytek** – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. **Zabytek nieruchomy** – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
3. **Zabytek ruchomy** – rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
4. **Zabytek archeologiczny** – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów, albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5. **Instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami** – instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
6. **Prace konserwatorskie** – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;

7. **Prace restauratorskie** – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części oraz dokumentowanie tych działań;
8. **Roboty budowlane** – roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9. **Badania konserwatorskie** – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. **Badania architektoniczne** – działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. **Badania archeologiczne** – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. **Historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. **Historyczny zespół budowlany** – powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. **Krajobraz kulturowy** – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
15. **Otoczenie zabytku** – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Konieczność posiadania przez gminę aktualnego programu opieki nad zabytkami wynika z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 r. Taki program jest dokumentem planistycznym dotyczącym podejmowania, inicjowania, wspierania oraz koordynowaniu działań z zakresu ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego oraz promocji dziedzictwa kulturowego przez samorząd gminny. Jako podstawa służy analiza zasobów kulturowych gminy, co pozwala wyznaczać kierunki tych działań, w poszczególnych obszarach zachowania dziedzictwa kulturowego.

Podstawą merytoryczną analiz zabytków w ramach wcześniejszego opracowania niniejszego dokumentu Programu stały się fakty w terenie, a także rejestry i ewidencje prowadzone przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz przez Wójta Gminy Malbork,
w tym: rejestr zabytków nieruchomych, rejestr zabytków ruchomych, rejestr zabytków archeologicznych, wojewódzka i gminna ewidencja zabytków. Szczegółowo mówią o nich rozdziały X i XI.

Gminne programy opieki nad zabytkami sporządza się na okres 4 lat, tutaj na lata 2022-2025, z założeniem ewaluacji ich wykonania co 2 lata. Aktualizacja programu po 2 latach bierze pod uwagę dotychczasową realizację programu, bieżące uwarunkowania kulturowe, społeczne,

gospodarcze i finansowe gminy oraz nowe uwarunkowania prawne. W okresie obowiązywania programu prowadzony być powinien monitoring uwzględniający nowe uwarunkowania prawne i społeczno – gospodarcze, skutkujący aktualizacją programu i modyfikacją działań oraz priorytetów.

II. Cel i przedmiot opracowania

Gmina Malbork położona jest we wschodniej części Województwa Pomorskiego na urodzajnych terenach delty Wisły, wchodzących w skład Żuław Wiślanych. Administracyjnie gmina leży na terenie powiatu malborskiego zajmując ok. 20% jego powierzchni (101 km2). Obszar gminy otacza słynące z gotyckiego zamku krzyżackiego miasto Malbork. Gmina Malbork graniczy ponadto z gminami: Nowy Staw, Stare Pole, Stary Targ, Sztum, Miłoradz i Lichnowy. Granice gminy w większości wyznaczane są przez koryta rzek: Nogat i Święta.

Gmina składa się z 18 sołectw: Cisy, Grobelno, Kałdowo 2, Kałdowo Wieś, Kamienica, Kamionka, Kościeleczki, Kraśniewo, Lasowice Małe, Lasowice Wielkie, Lasowice Agro Lawi, Nowa Wieś, Pielica, Stogi, Szawałd, Tragamin, Wielbark, WielbarkPoligon. Liczba mieszkańców gminy Malbork od lat rośnie, jednak tempo tego wzrostu jest stosunkowo niewielkie. W stosunku do roku 2019 liczba mieszkańców wzrosła o 56 osób i na dzień 31.12.2020 r. wynosiła 4.717.

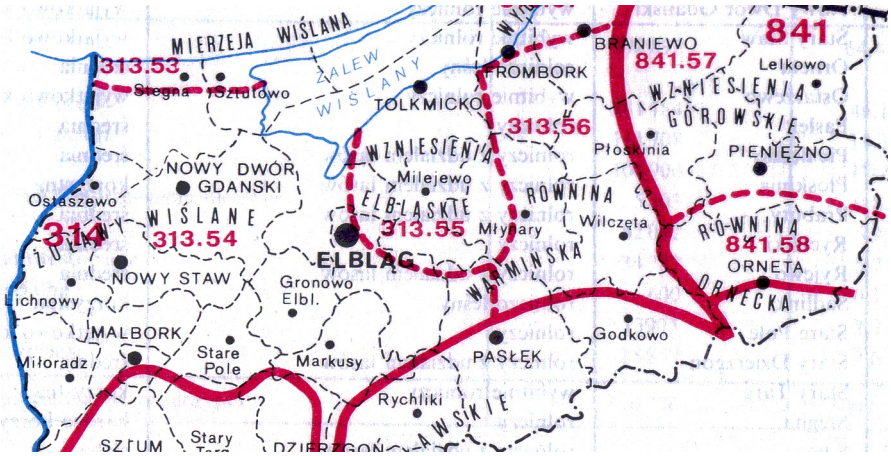

Przedmiotem opracowania jest ogólna aktualizacja wiedzy o stanie i analiza dziedzictwa kulturowego w granicach administracyjnych gminy, identyfikacja i aktualizacja wiedzy o jego ważnych zasobach. **Celem samorządu w zakresie opieki nad zabytkami jest natomiast określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ich ochrony, promocji oraz kształtowania ich właściwego wizerunku, a także wpajania we wspólnocie szacunku dla zasobu historycznego jako całości.**

Przy formułowaniu zaktualizowanych celów, priorytetów i zadań oparto się na dokumentach programujących rozwój regionalny i lokalny przyjętych na poziomie krajowym, wojewódzkim i w powiatowym programach z zakresu opieki nad zabytkami oraz dokumentach na poziomie gminy, tj. studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

III. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.

Podstawą prawną obowiązku wykonania gminnego programu opieki nad zabytkami jest przepis art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm. Ochrona zabytków według art. 43 przywołanej ustawy polega na działaniach, których celem jest:

1. Zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2. Zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3. Udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4. Przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
5. Kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6. Uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

IV. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami. Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków

Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce kształtuje fakt, iż zostały one objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji RP). Podstawowym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. 2022 Nr 162, poz. 710 z późn. zm.). Przy opracowywaniu programu opieki nad zabytkami uwzględniać należy następujące jej przepisy: art. 3, 4, 6, 7, 16 ust. 1, art. 17, 18, 19, 20, 21, 22 oraz art. 89;

Zadania w zakresie kultury i ochrony zabytków oraz ich wykonywanie są nakazem ustawowym samorządów. W art. 7 ust. 1, pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2022 r t.j. poz. 559 z późn. zm.) określono jako zadania własne gminy „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty". W szczególności do zadania takie obejmują kwestie kultury, w tym opieki nad zabytkami.

V. Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Władze gminne powinny też uwzględniać inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdujące się w:

1. Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U 2022 poz. 503 z późn. zm.),
2. Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (tekst jednolity Dz.U. z 2022 r. poz. 2351 z późn. zm.),
3. Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tekst jednolity Dz.U. z 2022 r. poz. 1899 z późn. zm.),
4. Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (tekst jednolity Dz.U. z 2022 r. poz. 1973 z późn. zm.),
5. Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. 2022 poz. 1098 z późn. zm.),

6. Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (tekst jednolity Dz.U. z 2000 poz. 194),
7. Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U. z 2020 r. poz. 1057 z późn. zm.).

Ochrona zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach ujęta jest w zasadach, określonych w:

1. Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 385),
2. Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. 2019 r. poz. 1479).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

1. Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (tekst jednolity Dz.U. z 2020 r. poz. 164 z późn. zm.).

Pozostałe przepisy związane z dziedziną ochrony zabytków to:

- Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatku i opłatach lokalnych (tj. Dz.U. z 2019 poz. 1170 z poźn. zm.)
- Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatkach od spadku i darowizn (tj. Dz.U. z 2022 poz. 1043 z poźn. zm.)
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (tj. Dz.U. z 2018 poz. 2337)
- Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (tj. Dz.U. z 2022 poz.1326 z poźn. zm.)
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (tj. Dz.U. z 2022 poz. 672)
- Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (tj. Dz.U. z 2020 poz. 333)
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2022 poz. 56)
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej na czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2019 poz. 1470)
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie udzielenia dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. z 2014 poz. 110)
- Rozporządzeni MKiDN z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 nr 212 poz. 2153)
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców MK w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. z 2020 poz. 1901)
- Rozporządzeni MKiDN z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz.U. z 2004 nr 71 poz. 650)
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz.U. z 2004 nr 30 poz. 259)
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Światowego Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań archeologicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków a

także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (tj. Dz.U. z 2022 poz. 81)

VI. Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Art. 87. ust. 2 przywołanej ustawy o ochronie zabytków ustala dla programów gminnych następujące ogólne cele ochrony nad zabytkami:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, które eliminują sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

VII. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym w szczególności dla gminnych programów opieki nad zabytkami to w głównej mierze treść strategicznych celów polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do uwarunkowań tych należą także informacje o sposobach realizacji tych strategicznych celów oraz cała formalnoprawna strona sfery ochrony zabytków. Niezbędne są tu ogólne analizy relacji gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami sporządzanymi na poziomie krajowym. W niniejszym programie zakłada się ciągłą weryfikację zgodności planów i programów z celami państwa.

VIII. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju oraz Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami

Ramy zewnętrznych uwarunkowań dla gminnych programów opieki nad zabytkami kształtują dwa dokumenty strategiczne, Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 oraz aktualny Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami. Pierwsze z tych opracowań przyjęte przez Radę Ministrów w grudniu 2011 roku stanowi, iż głównym założeniem tej Koncepcji jest dążenie do osiągnięcia „spójności społecznej, gospodarczej i terytorialnej kraju, zapewniając równowagę procesów rozwojowych poprzez efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych”.

Spójność ta ma w wymiarze społecznym i szerzej dotyczyć także dziedzictwa kulturowego. W dokumencie czytamy, że „odziedziczone obiekty muszą pełnić funkcje użytkowe współcześnie nadane zgodnie z ich potencjałem i wymogami ochrony. W przeciwnym wypadku niszczeją, giną, tracą wartość, nieodwracalnie zubożając potencjał rozwojowy”. W perspektywie najbliższych dwudziestu lat (od powstania Koncepcji), rola dziedzictwa

kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie ustawicznie rosła: „zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki".

Zasób historyczny musi być zagospodarowywany harmonijnie i w ramach polityki przestrzennego zagospodarowywania kraju. W tej sprawie KPZK 2030 definiuje, iż *„przedmiotem polityki przestrzennego zagospodarowania kraju jest całe jego terytorium, a jej cele i instrumenty są zróżnicowane w zależności od specyfiki poszczególnych obszarów funkcjonalnych i ukierunkowane są na wykorzystanie ich specyficznego potencjału geograficznego dla osiągnięcia celów rozwojowych kraju".*

Takie ujęcie przesądza o tym, że koncepcjom strategicznym państwa wtórować muszą decyzje lokalne. W tym miejscu KPZK 2030 przyjmuje, że *„obszary funkcjonalne powinny być uwzględniane jako element planowania przestrzennego oraz społeczno-gospodarczego na poziomie krajowym, regionalnym, lokalnym…".* W kontekście tak regionalnym jak i lokalnym nie sposób nie wspomnieć w tym miejscu o szczególnym obszarze, na jakim znajduje się terytorium gminy Malbork, mianowicie o Żuławach Wiślanych, unikatowym w skali Europy regionem o wyjątkowych walorach dziedzictwa kulturowego, krajobrazowego i przyrodniczego.

Drugim dokumentem strategicznym omawianym w tym rozdziale jest Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami z 2019 r., przyjęty uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (M.P. poz. 808 z dnia 11.09.2019r.)

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022, zwany dalej „Programem 2019–2022", ma na celu realizację przepisu art. 84 w związku z art. 86 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, z późn. zm.). Program jest dokumentem strategicznym określającym cele i środki administracji rządowej w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Na podstawie wniosków z realizacji oraz ewaluacji „Programu 2014–2017", a także zmiany systemu ochrony zabytków wprowadzone ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, został sformułowany cel główny Programu 2019–2022: „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami". Cel główny programu realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe, a te z kolei podzielone będą na kierunki działania:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Kierunek działania 1.1: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym:

1. Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.

2. Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym.
3. Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.
4. Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.

Kierunek działania 1.2: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym:

1. Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich. Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich.
2. Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego.
3. Powołanie Centrum Architektury Drewnianej.

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.

Kierunek działania 2.1: Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami:

1. Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).

Kierunek działania 2.2: Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego:

1. Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

Kierunek działania 3.1: Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości:

1. Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami.
2. Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Kierunek działania 3.2: Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami:

1. Program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

Koordynatorem Programu 2019–2022 jest Dyrektor Narodowego Instytutu Dziedzictwa, który kieruje Zespołem zarządzającym. Ciało doradcze wspomagające zarządzanie i koordynację Programu 2019–2022 to Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Podmioty odpowiedzialne za realizację Programu 2019–2022 to Narodowy Instytut Dziedzictwa, wojewódzcy konserwatorzy zabytków, dyrektorzy urzędów morskich, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku.

Dla wymienionych w Krajowym Programie celów i zadań opracowano harmonogram realizacji wraz z planem finansowym. Dokument jest uzupełniony o projekt systemu wdrażania, monitoringu i ewaluacji oraz analizę ryzyk.

IX. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Uwarunkowania wewnętrzne ochrony zasobu historycznego, w tym relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy opierać się muszą na analizie dokumentów programowych gminy. Należą do nich wszelkie akty, których treść dotyczy ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy, a zwłaszcza strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy (główne cele, misja rozwoju gminy, przyjęte do realizacji kierunki działań mające znaczenie dla dziedzictwa kulturowego). Inne programy rozwoju lokalnego, które należy wziąć pod uwagę to wieloletnie programy inwestycyjne, strategie rozwoju kultury, turystyki i innych dziedzin życia samorządu.

Uwarunkowania wewnętrzne są kształtowane również przez przyjęte opracowania wyznaczające kierunki polityki przestrzennej gminy jak studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, gdzie formułowane są problemy wynikające z uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych, szczególne cele rozwoju gminy, kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy, ustalone są strefy polityk przestrzennych. Kolejne regulacje z nakazem wzięcia ich pod uwagę przy kształtowaniu gminnego programu ochrony zabytków to miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, gdzie kształtowane są zasady ochrony oraz zagospodarowania obszarów i obiektów zabytkowych, a także analizy dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego.

X. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy . Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Malbork. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego jest podstawowym dokumentem, który w kontekście tego rozdziału musi być wzięty pod uwagę. Zawarte są w nim bowiem kluczowe wytyczne polityki przestrzennej w gminie. Nie stanowi prawa miejscowego, ma jednak charakter dokumentu strategicznego i zawiera zbiór danych faktograficzne w oparciu, o które tworzone są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Studium zawiera:

1. Uwarunkowania rozwoju wspólnoty,
2. Diagnozę aktualnego stanu zagospodarowania,
3. Część dotyczącą dziedzictwa kulturowego i diagnozę jego stanu.
4. Kierunki rozwoju przestrzennego,
5. Zasady polityki przestrzennej z uwzględnieniem jej ograniczeń,
6. Podstawę do koordynacji planów miejscowych,
7. Określenie zadań lokalnych i ponadlokalnych.

W studium w odniesieniu do opisu rzeczywistości przestrzennej oraz zagadnień ochrony i opieki nad zasobem historycznym, autorstwa Zespołu w składzie:

mgr Artur Kozłowski – główny projektant
mgr inż. Anna Jamróz – zagadnienia przestrzenne, zagadnienia dziedzictwa kulturowego
mgr Elżbieta Sokalska- Kozłowska- zagadnienia przestrzenne, zagadnienia środowiska przyrodniczego
mgr inż. Agata Piórkowska- zagadnienia środowiska przyrodniczego

1. Zarys historii obszaru gminy

Pod względem polityczno-prawnym miejscowości gminy Malbork zawierały się w granicach następujących państw: państwa należącego do Zakonu NMP (w średniowieczu), do polskich Prus Królewskich (po 1466 roku), do Prus fryderycjańskich (po 1772 roku), a następnie do Niemiec w ramach Cesarstwa Niemieckiego, Republiki Weimarskiej i III Rzeszy (do 1945 roku), z tym wyjątkiem, iż wszystkie miejscowości leżące na Żuławach Wiślanych, (czyli znakomita większość) wchodziły w latach 1920-1939 w skład Wolnego Miasta Gdańska. Dynamiczne zmiany przynależności miejscowości z tego obszaru do następujących po sobie struktur administracyjnych na przestrzeni wieków i wreszcie na niejednakową intensywność przeobrażeń zachodzących w układach osadniczych w 2 połowie XX wieku, to wszystkie czynniki, które złożyły się na to, że nie jest to krajobraz tak jednorodny, jak w przypadku sąsiednich gmin np. położonej w całości na Małych Żuławach Malborskich gminy Stare Pole.

2. Krajobraz kulturowy

W wyniku działalności prowadzonej przez mieszkańców tych ziem krajobraz pierwotny został w istotny sposób przekształcony i ukształtowany w charakterystyczny dla Żuław Wiślanych sposób, stając się typowym krajobrazem antropomorficznym, zabytkowym, otwartym, harmonijnym i unikatowym. Stało się to w trzech zasadniczych fazach: w państwie krzyżackim w oparciu o prawo chełmińskie, w ramach dóbr królewskich w oparciu o prawo emfiteutyczne oraz w XIX w. w kapitalistycznych uwarunkowaniach formalno-prawnych, które wiązały się z separacją, uwłaszczeniem i prawem swobodnego dysponowania ziemią na obszarach wiejskich.

Dwa różne komponenty środowiska geograficznego terenów położonych po dwóch stronach Nogatu w granicach gminy, a także wielowiekowy wpływ miasta Malbork to czynniki niejednakowej intensywność przeobrażeń zachodzących w układach osadniczych. Położone na pojezierzu wschodnie i południowe tereny gminy, z miejscowościami Wielbark (dziś w większości dzielnica Malborka), Nowa Wieś Malborska i Lipowiec, wpisały swoje zwarte układy osadnicze w malownicze, zalesione, o dynamicznej rzeźbie terenu okolice zdecydowanie ciążące w kierunku dawnej ziemi sztumskiej (przynależności administracyjna po 1818 r.).

Były to tereny mniej urodzajne, a tym samym uboższe od Żuław Wiślanych, nastawione w tradycyjnej gospodarce na poszukiwanie specyficznych sposobów wytwórczości rolnej (np. uprawiano tytoń). Powstawały tu gospodarstwa mniejsze (niższa niż w części żuławskiej liczba posiadłości chełmińskich, wyższa zagrodniczych), zabudowywano je skromniej - przeważały małe domy o drewnianej i ryglowej konstrukcji o niewielkiej skali, realizowane według typowych, powtarzalnych projektów niekoniecznie nawiązujących do regionalnej tradycji architektury żuławskiej.

W odniesieniu do tej części gminy w aspekcie architektonicznym nie wspomina się o domach podcieniowych, rzadkie były również zagrody holenderskie o rozbudowanym programie zagospodarowania działki siedliskowej (niezachowane). Brak informacji w literaturze o charakterystycznych domach o konstrukcji zrębowej i wolnostojących drewnianych spichlerzach, nie występowały także obiekty sakralne - kościoły i kaplice. Wszystkie

zachowane zabytki nieruchome pochodzą z okresu od 4 ćw. XIX w. do lat 40-tych XX w., nie zachowały się obiekty starsze.
„Żuławska" część gminy położona na lewym brzegu Nogatu jest zdecydowanie większa i to ona decyduje o wartościach lokalnego dziedzictwa, tu znajduje się najcenniejszy zasób obiektów, zespołów oraz układów historycznych o uznanych walorach ruralistycznych, architektonicznych, estetycznych, artystycznych i naukowych. Analizując cechy tego żuławskiego krajobrazu należy pamiętać jak bardzo różniła się krajobraz wyjściowy, istniejąca na początku okresu lokacyjnego tj. w XIII i na początku XIV stulecia.

Koryto rzeki Nogat było wtedy płytsze i węższe, miał też inny przebieg, główne nurt stanowił tzw. Stary Nogat, który zwłaszcza na wschód od Malborka do połączenia z rzeką Elbląg zdecydowanie odstawał od obecnego kształtu. Nogat nie był obwałowany, wysokie wały na obu brzegach zaczęły powstawać z inicjatywy Zakonu NMP, a praca przy ich sypaniu lub uzupełnianiu wyrw powodowanych przez liczne dawniej powodzie, przez wieki należała do głównych obowiązków szarawarkowych mieszkańców całego tego regionu. W wyniku działalności prowadzonej przez Zakon Krzyżacki mieszkańców tych ziem krajobraz pierwotny został w istotny sposób przekształcony, jednak ówczesna wiedza i technika nie pozwalały jednak na pełne wykorzystanie tych terenów, aż do kolonizacji „olenderskiej".Osadnicy zasiedlali wsie, zmeliorowali teren przyległy do rzeki, ustanowili funkcję straży wałowej i stworzyli system dróg.

W średniowieczu duża część terenów żuławskich porośnięta była gęstymi lasami- występowały one koło Pogorzałej Wsi i Kraśniewa pod nazwą „Grabówka", w okolicach Kościeleczek i Tralewa pod nazwą „Las Warnowski" oraz na obszarze między Lasowicami Wielkimi a Szawałdem. Stąd też jak twierdzą historycy, rodowód nazw tych dwóch miejscowości. Z badań archeologicznych wynika, że na terenie Żuław występowały tu osady, o czym świadczą stanowiska archeologiczne zlokalizowane w Kraśniewie, Kamionce, Kamienicy czy Lasowicach Wielkich, jednak nie były one tak bardzo rozwinięte, jak te odkryte w okolicach Wielbarka i Lipowca, mogły mieć nawet tylko sezonowy charakter).

Żuławski krajobraz kulturowy gminy nie jest jednorodny, można w nim wyróżnić przynajmniej trzy komponenty nieznacznie różniące się w swoim ukształtowaniu: - miejscowości przywałowe (Grobelno, Kamionka, Kamienica i Szawałd) rozwinęły się w oparciu o specyficzne układy przestrzenne ograniczone z jednej (wschodniej) strony przez dominującą w pejzażu sylwetę wysokich wałów towarzyszących rzece oraz o linię ulicy wiejskiej biegnącej u podstawy wałów, niwa siedliskowa powstała po drugiej strony ulicy w sposób typowy dla ulicówek lub rzędówek. Pola rozmierzono w układach blokowych lub łanowych o gęstej siatce, przecinające je rowy i kanały obsadzono w większości zielenią chłonną. Wiele wysokiej zieleni występuje również przy rzece - w szpalerach lub kępach, mniej zieleni znalazło się przy drogach. Dawniej charakterystycznym elementem pejzażu były drewniane strażnice budowane i utrzymywane przez wsie wyznaczone do pilnowania odcinków wałów.

Na unikalny, antropogeniczny, historycznie ukształtowany krajobraz żuławski składają się następujące kulturowo-historyczne elementy: sieć osadnicza, szlaki komunikacyjne oraz przede wszystkim skomplikowany system melioracyjny wraz z zabezpieczeniem przeciwpowodziowym.

Na terenie Żuław w części gminy Malbork występowały specyficzne formy historycznej zabudowy: domy podcieniowe (z podcieniem opartym na słupach - ze względu na dużą zamożność gospodarzy), jednobudynkowa zabudowa mieszkaniowo-gospodarcza, zabudowa na działkach siedliskowych usytuowana na bazie czworokąta na rzucie prostokąta o proporcjach 1 do 1,5-2,5 ściany szczytowej do frontowej, stosowanie dachów dwuspadowych o kącie nachylenia 45°- 50°, wiatraki powiązane z hydraulicznym systemem polderowym. Zabudowa z tego okresu cechowała się również detalami architektonicznymi tzw. Laubzekinami stanowiącymi drewniany element dekoracyjny.

Dekoracyjne ornamenty umieszczano w szczytach budynków, jako ozdoby ganków i werand. Niejednokrotnie stanowiły ażurową oprawę okien lub drzwi. Koronkowe wzory wypełniały widoczne konstrukcje drewniane domów. Stanowiły bogaty detal drewniany w zaciosach konstrukcji okapów dachowych, daszków werand i ganków.

Zachowały się nieliczne obiekty drewniane, a od poł. XIX w. w konstrukcji ścian zaczęła przeważać licowa cegła ceramiczna, z której również wykonywano w elewacji detale zdobnicze. Historyczne budownictwo charakteryzuje wszystkie reprezentatywne dla Żuław Wiślanych typy zabudowy - kościół w Lasowicach Wielkich, domy podcieniowe w Lasowicach Małych i Wielkich, domy konstrukcji zrębowej, zagrody holenderskie i wolnostojące drewniane spichlerze.

W szczególności do tradycyjnych form zabudowy zalicza się:

- Zagroda holenderska w typie wzdłużnym (tzw. Langhoff) - budynek mieszkalny połączony z budynkami gospodarczymi od ściany szczytowej, usytuowane w jednej linii,
- Zagroda holenderska w typie kątowym (tzw. Winkelhoff) - to układ, w którym stodoła dostawiona jest prostopadle do osi budynku mieszkalnego i obory,
- Zagroda wielobudynkowa – zagroda składająca się z budynku mieszkalnego na planie prostokąta usytuowanego kalenicą równolegle do drogi i od 1 do 3 budynków gospodarczych usytuowanych równolegle lub prostopadle do drogi i budynku mieszkalnego tworząc niezabudowane podwórze gospodarcze.

W II połowie XIX i początku XX stulecia w związku z rewolucją przemysłową cały teren gminy zmieniał swój charakter, rozwijał się przemysł, tworzono rozległą infrastrukturę kolejową, uruchomiono pierwsze linie kolei żuławskiej kolei wąskotorowej, i warunki do żeglugi śródlądowej. Malbork ówcześnie stanowił jeden z ważniejszych punktów na mapie Prus Wschodnich, 12 października 1857 uruchomiono linię kolejową z Tczewa przez Lisewo, Szymankowo, Kałdowo do Malborka, 19 października 1857 z Malborka do Braniewa, a 1 sierpnia 1876 r. uruchomiono połączenia na trasie Malbork - Iława, przez Prabuty.

Rozwój kolei wąskotorowej na Żuławach związany był z przemysłem cukrowniczym. Cukrownie funkcjonujące na tym terenie borykały się, bowiem z problemem transportu buraków na urodzajnym, lecz podmokłym terenie położonym miejscami poniżej poziomu

morza. W roku 1891 cukrownia w Nowym Stawie otrzymała koncesję na budowę kolejki wąskotorowej prowadzonej przez trakcję mechaniczną o rozstawie szyn 750 mm.

W niewielkim stopniu sytuację poprawiała uruchomiona w 1886 roku normalnotorowa linia Szymankowo - Nowy Staw - Nowy Dwór Gdański. Krótko po tym powstały linie: Malbork - Kałdowo - Lipinka Gdańska i Kałdowo - Miłoradz (1900r.). Poza tym Żuławy pokryła gęsta sieć bocznych linii i bocznic, które docierały do prawie wszystkich wsi i majątków, zwłaszcza na południu Żuław. Dzięki temu na terenie gminy dostęp do kolei wąskotorowej posiadały miejscowości Kraśniewo, Cisy, Grobelno, Kałdowo Wieś, Tragamin, Lasowice Wielkie, Lasowice Małe. Po II wojnie światowej rola kolei wąskotorowej zmalała i została zlikwidowana.

Oprócz obiektów historycznych związanych z kształtowaniem się osadnictwa sięgającymi epok średniowiecza oraz nowożytnej, ale związanej z okresem preindustrialnym, warto również zwrócić uwagę na obiekty wywodzące się z przełomu XIX i XX wieku, odzwierciedlające okres kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa. Z tego okresu pochodzi wiele budynków świeckich, których kształty nadały charakter pierwszej dekadzie XIX w.

Odrębną kategorią są obiekty i miejsca związane z historią najnowszą. W granicach gminy Malbork należy wskazać obiekty twierdzy Malbork - fortyfikacji, broniących ważnej przeprawy na linii kolejowej Berlin-Królewiec, usytuowana w łuku Nogatu, około 4 kilometrów od przeprawy przez rzekę. Została wzniesiona w latach 1899-1903 i rozbudowana po wybuchu I wojny światowej. Twierdza Malbork stanowiła północny kraniec tzw. Linii Dolnej Wisły, w której skład wchodziły także twierdza Grudziądz, twierdza Toruń i twierdza Chełmno. Po drugiej wojnie światowej obiektami zarządzało wojsko, obecnie w części własność osób prywatnych oraz skarbu państwa. Brak natomiast obiektów o istotnych walorach kulturowych i dóbr kultury współczesnej, pochodzących z okresu po II Wojnie Światowej.

Obecnie historyczne elementy tworzące żuławski krajobraz kulturowy, poddawane antropopresji oraz presji sił przyrody wykazują zróżnicowany stan zachowania. Z krajobrazu zniknęły charakterystyczne w formie i konstrukcji wiatraki - pompy odwadniająco-nawadniające. Znaczną odporność na zmiany krajobrazowe zachowało obwałowanie rzeki Nogat. Ukształtowany ostatecznie pod koniec XIX w. i na pocz. XX w. system obwałowań przetrwał do dzisiaj.

Układy ruralistyczne wsi leżących w żuławskiej części gminy przyjęły wszystkie reprezentatywne dla Żuław Wiślanych formy: wsi ulicowo-placowej (Lasowice Wielkie), ulicowej (Kościeleczki, Tragamin, Lasowice Małe), wsi przywałowej (Grobelno, Kamionka, Kamienica, Szawałd) oraz wsi kolonijnej, z zabudową rozproszoną sytuowaną na terpach (kompleks osadniczy Stogów, Pielica i Cisy). Plany te, chociaż silnie przekształcone w 2 połowie XX w., zubożone pod względem zabudowy i zacierających się w terenie siedlisk, są nadal czytelne w swoich głównych zarysach.

Największym przekształceniom uległy miejscowości położone w sąsiedztwie drogi krajowej nr 22 i 55 oraz w których utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne. W ostatnich latach

znaczący udział w degradacji krajobrazu ma jednorodzinna zabudowa mieszkaniowa, obca miejscowej tradycji budownictwa.

Najsilniejszym procesom degradacji podlega historyczna zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza pochodząca głównie z końca XIX i początków XX w., w przeważającej części ceglana. Budynki drewniane są często w złym stanie technicznym. Prace modernizacyjne i remontowe prowadzą do przekształcania brył budynków, likwidacji detali architektonicznych i drewnianej stolarki okiennej, doprowadzając do obniżenia lub nawet likwidacji wartości historycznych obiektów. Budynki gospodarcze, niespełniające wymagań nowoczesnej gospodarki rolnej, ulegają szybkiej dewastacji, a wznoszone nowe, zaburzają historyczny układ obiektów na działce siedliskowej.

Dalszy szczegółowy opis składowych zasobu historycznego gminy znajdziemy w rozdziale XI.

W odniesieniu do katalogu zasad ochrony dziedzictwa kulturowego Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania gminy Malbork formułuje dalej szereg zasad w tym zakresie, w których czytamy:

Zasady ochrony konserwatorskiej dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków
Na terenie gminy Malbork występuje 5 obiektów wpisanych do rejestru zabytków województwa Pomorskiego, wyszczególnione zostały w dziale II Uwarunkowania, podpunkt 5.2.1 *„Obiekty wpisane do rejestru zabytków”.*

Wszelkie działania przy obiektach i w obszarach wpisanych do rejestru zabytków podlegają przepisom odrębnym, dotyczącym ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
Przy wprowadzaniu nowego zainwestowania w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów i obszarów chronionych prawem należy również zapewnić jedność kompozycyjną i funkcjonalną.

Na etapie opracowania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego należy wyznaczyć strefy ścisłej ochrony konserwatorskiej, w której to w zależności od potrzeb mogą zostać wskazane ustalenia ochrony w postaci nakazów, zakazów, ograniczeń i dopuszczeń.

Zasady ochrony dla obiektów i obszarów zawartych w Gminnej Ewidencji Zabytków.
W gminnej ewidencji zabytków znajduje się 270 obiektów i obszarów o wartościach historyczno - kulturowych. Dla obszarów i obiektów ujętych w GEZ ustala się:

- Ochronę konserwatorska w zakresie historycznych cech: bryły, kształtu dachu, dyspozycji ścian, formy architektonicznej, zasadniczego podziału elewacji i charakterystycznego detalu (w tym wielkości i kształtu otworów okiennych i drzwiowych oraz zasad podziału stolarki), materiałów budowlanych i kolorystyki,
- Dopuszcza się adaptację na funkcje niekolidujące z formą zabudowy, np. funkcje usługowe, mieszkalne, obiekty użyteczności publicznej,
- Na terenie nieruchomości, na której znajduje się obiekt ujęty w gminnej ewidencji zabytków obowiązuje:
    a) Zachowanie zasadniczego układu zabudowy z uwzględnieniem ochrony ekspozycji obiektów będących w gminnej ewidencji zabytków,

b) W przypadku kontynuacji zabudowy zagrody w granicach historycznej niwy siedliskowej, nową zabudowę należy realizować w charakterze budynku gospodarczego nawiązującego do tradycji zabudowy wsi bądź stanowiącego współczesną interpretację form historycznych przy zachowaniu tradycyjnego: usytuowania, gabarytów, formy, skali, proporcji, kształtu dachu, użytych materiałów (drewno, cegła, tynk), wystroju i kompozycji elewacji,

c) Nowe obiekty na terenie nieruchomości należy projektować i realizować w nawiązaniu do formy, skali i użytych materiałów obiektu ujętego w gminnej ewidencji zabytków.

- W przypadku parków chroni się historyczny układ założenia parkowego, w tym elementy zieleni komponowanej, historyczny przebieg ścieżek, alei, obiekty małej architektury oraz powiązanie parku z budynkiem stanowiącym centrum założenia dworsko-parkowego.

W miejscowych planach należy uwzględnić ochronę obszarów i obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków a powyższe zasady należy poddać weryfikacji i uściślić na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Strefa ochrony przedpola ekspozycyjnego zespołu zamkowego w Malborku

Obszar gminy prawie w całości położny jest w strefie bliskiego i dalekiego zasięgu ochrony przedpola ekspozycyjnego zespołu zamkowego w Malborku, zabytku wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO w 1997 r, uznanego za Pomnik Historii zarządzeniem Prezydenta RP z 8 września 1994 r (Monitor Polski 1994 nr 50, poz. 420), wpisanego do rejestru zabytków województwa pomorskiego decyzją nr 23 (dawn. nr 29/N)
z dnia 20.09.1949 r. jako zespół zabudowań zamkowych.

Z uwagi na specyfikę ekspozycji zespołu zamkowego od strony Żuław (płaskie ukształtowanie terenu - duże przedpole ekspozycyjne), wyznaczono dwie strefy:

- Strefa ochrony ekspozycji bliskiego zasięgu (Strefa A) - ochrona przedpola ekspozycyjnego zespołu zamkowego. W strefie tej planowane inwestycje winny być podporządkowane ochronie wartości widokowo-krajobrazowych, gdzie:
  - Wysokość, gabaryt i bryła nowych obiektów winny wynikać z tradycyjnych wzorców, lokalizacja nowych obiektów powinna być dopuszczalna jedynie w obrębie istniejących struktur osadniczych oraz wskazanych w dokumencie studium terenów przewidzianych do zainwestowania,
  - Obowiązuje zachowanie kulturowych komponentów krajobrazu otwartego.
- Strefa ochrony ekspozycji dalekiego zasięgu (Strefa B) - ochrona wartości ekspozycyjnych odległego krajobrazu wokół zespołu zamkowego. W strefie tej planowane ograniczenia dotyczą tych obiektów i budowli, których oddziaływanie na wartości widokowo-krajobrazowe występuje z dalekiej, kilkukilometrowej odległości. Dotyczy to obiektów szczególnie wysokich np. farm wiatrowych, masztów telefonii komórkowej, wielkogabarytowych budowli, wysokich kominów, itp.

W związku z powyższym ze względu na specyfikę krajobrazu charakteryzującego się dalekimi widokami na etapie opracowania planów miejscowych dla terenów zabudowy produkcyjnej, usługowej, składowej (PU) zaleca się sporządzenie analizy krajobrazowej z uwzględnieniem

widoków dalekosiężnych i ekspozycji zabytków. Sporządzenie analizy widokowej może być pomocne w ustaleniu wytycznych dla opracowania planów miejscowych, które zminimalizują niekorzystne skutki oddziaływania zabudowy na krajobraz kulturowy.

Ponadto w obu strefach ekspozycji znajdują się cenne ciągi i otwarcia widokowe na średniowieczną warownię w Malborku. Mała lesistość i ukształtowanie terenu zapewnia malownicze, dalekie widoki. Walory krajobrazu ujawniają się szczególnie na terenie Żuław Malborskich, są nimi fragmenty dróg, ścieżek, a także dróg jezdnych poprowadzone wśród alei lipowych z których roztaczają się panoramy o wysokiej atrakcyjności.

W granicach gminy, z uwagi na powszechność dalekich widoków można wyróżnić najbardziej atrakcyjne i harmonijne pod względem krajobrazowym, np. trasa widokowa wzdłuż drogi Kraśniewo-Cisy-Kałdowo, od granicy gminy wzdłuż drogi krajowej nr 55 przez miejscowość Tragamin w stronę Kamionki, odcinek trasy kolejowej od mostu na rzece Nogat w kierunku stacji Stogi a także ciąg widokowy wzdłuż drogi 2920G(Z) od Kapustowa przez Stogi do skrętu w kierunku Tralewa.

Szczegółowe zasady, rozwiązania oraz ograniczenia dotyczące lokalizacji nowych obiektów budowalnych w zasięgu planowanych stref ochrony ekspozycji zespołu zamkowego należy wskazać na etapie opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego po uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Ustalenia przyjęte w planach będą wiążące tylko w granicach planu.

Strefa ochrony konserwatorskiej historycznych układów ruralistycznych

W studium wskazuje się strefy ochrony konserwatorskiej historycznych układów ruralistycznych wskazanych dla miejscowości Grobelno, Kamienica, Kamionka, Kościeleczki, Kraśniewo, Lasowice Male, Lasowice Wielkie, Nowa Wieś Malborska, Stogi.

W granicach stref ochrony konserwatorskiej historycznych układów ruralistycznych ustala się:

- Zachowanie historycznego układu ruralistycznego i kompozycji przestrzennej, konserwowania historycznych zespołów zabudowy, ochronę historycznych układów urbanistycznych i ich głównych elementów (rozplanowania dróg, ulic, placów wnętrz urbanistycznych, linii i gabarytów zabudowy, historycznych zbiorników i cieków wodnych, układów zieleni),
- Zachowanie elementów małej architektury (np. kapliczki itp.);
- Ochronę historycznych podziałów parcelacyjnych,
- W obrębach zabudowy zagrodowej zachowywanie i kontynuowanie specyfiki miejscowego i tradycyjnego budownictwa żuławskiego oraz skupianie budynków w zespoły zagrodowe,
- Zachowanie historycznej struktury przestrzennej niwy siedliskowej, kompozycji przestrzennej oraz rozplanowania historycznych zagród,
- Zachowanie niwy ogrodowej,
- Ochronę ukształtowania terenu,
- Niewprowadzanie obiektów kolidujących z historycznym sąsiedztwem.

Dodatkowo postuluje się, aby w strefie ochrony konserwatorskiej historycznych układów ruralistycznych na etapie opracowywania miejscowego planu zagospodarowania

przestrzennego wskazać obiekty, które nie zostały objęte ochrona prawną, ale stanowią obiekty o wartościach historyczno-kulturowych, dla których ustala się:

- Zachowanie charakteru historycznej bryły, kształtu dachu, wystroju i kompozycji elewacji, detalu architektonicznego oraz historycznych materiałów budowlanych użytych w elewacji i pokryciu dachu.

Powyższe zasady należy poddać weryfikacji i uściślić na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, umożliwiając kontynuację tradycji budowlanej w regionie Żuław.

Strefa ochrony krajobrazu związana z historycznym założeniem

W studium wskazuje się strefę ochrony krajobrazu związaną z historycznym założeniem, czyli objęcie ochroną widoków przedpola krajobrazu związanego z historycznym założeniem. Przedmiotem ochrony dla wyznaczonych stref są przedpola widokowe od strony innych miejscowości a także zachowanie ciągów widokowych i otwarć widokowych z ciągów komunikacyjnych. Ustala się nakaz i przedmiot ochrony:

- Zachowania ukształtowania terenu,
- Zachowania historycznego układu rowów i kanałów melioracyjnych,
- Ochrony zieleni śródpolnej,
- Zachowania układu dróg polnych,
- Ochrony układu historycznej zabudowy, w tym układu dominant i akcentów kompozycji urbanistycznej, gabarytów zabudowy, a także rodzaje dachów.
- Ekspozycję wartościowych obiektów i zespołów zabudowy,
- Zachowanie historycznych panoram i ich przedpoli widokowych,
- Dbałość o staranne wkomponowanie obiektów i urządzeń w krajobraz na etapie opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Wyznaczona strefa ma na celu ochronę i kształtowanie krajobrazu w taki sposób, aby umożliwić zachowanie historycznych sylwet, panoram oraz widoków na zabytkowe obiekty i zespoły, a w niektórych przypadkach także przekształcenie obszaru, aby nie zakłócać ekspozycji terenów i obiektów będących podstawą wyznaczenia strefy.

W wyznaczonych strefach ochrony krajobrazu postuluje się o usunięcie lub rekompozycję występujących elementów dysharmonijnych zabudowy oraz zagospodarowania terenu. Powyższe zasady wymagają weryfikacji i uściślenia na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Należy wówczas określić punkty widokowe wraz z ciągami widokowymi oraz osiami widokowymi.

W studium wskazano punkt widokowy szczególnego przeznaczenia przy granicy gminy z miastem Malbork na wale przy rzece Nogat związany ze strefą ekspozycji czynnej i biernej Zamku w Malborku, ujętego na liście UNESCO, definiującego w obszarze stanowiącym strefę ekspozycji czynnej i biernej w Malborku oraz kształtowanie nowej zabudowy, a tym samym dbałość o staranne wkomponowanie obiektów i urządzeń w krajobraz, na etapie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Zasady ochrony dla oznaczonych historycznych rozłogów pól

W studium wskazuje się dla miejscowości: Grobelno, Kościeleczki, Lasowice Wielkie - obszary historycznych rozłogów pól, które są istotne dla ochrony krajobrazu kulturowego. Jest to niezwykle istotne przy ewentualnych przyszłych koncepcjach i opracowaniach założeń do projektów postępowań scaleniowych gruntów i istniejącymi trudnymi warunkami miejscowymi związanymi z lokalizacją siedlisk, usytuowaniem użytków gruntowych, szachownicy gruntów.

W wyznaczonych obszarach należy zachować historyczne podziały parcelacyjne. Historycznie ukształtowane rozłogi są dziedzictwem kulturowym, którego najcenniejsze elementy powinno się chronić w sposób właściwy zabytkom materialnym. Rozłogi pól wraz z pozostałymi obiektami hydrotechnicznymi (jazy i przepusty) oraz zielenią w formie alei drzew przy drogach i szpalerów wierzbowych przy kanałach i rowach melioracyjnych stanowią integralny element każdej historycznej wsi, dobrze zachowane, jako układ geometryczny.

W planach miejscowych w zakresie, jaki odpowiada tym planom zgodnie z obowiązującymi przepisami, należy wprowadzić ustalenia służące realizacji ww. polityki podziałowej z maksymalnym poszanowaniem dziedzictwa kulturowego tego obszaru. Realizowanie polityki ochrony układu rozłogu pól powinno być realizowane również w innych dokumentach strategii rozwoju gminy.

Zasady ochrony wskazanych w studium obiektów fortyfikacji Twierdzy Malbork

Obecnie najlepiej zachowane elementy twierdzy Malbork znajdują się w Lesie Wielbarskim. Pozostałe obiekty wchodzące w skład kompleksu fortyfikacji Twierdzy Malbork usytuowane w łuku Nogatu w południowo-wschodniej części gminy zostały słabo zachowane, częściowo uległy zniszczeniu lub całkowicie zostały rozebrane, aczkolwiek nadal można zauważyć wyraźne ślady związane np. z ukształtowaniem terenu związanym z założeniami Twierdzy Malbork. Dla obiektów tych wskazuje się:

- Określenie zasad ochrony i konserwacji zabytków architektury obronnej oraz zagospodarowania ruin architektury obronnej w krajobrazie na etapie opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w porozumieniu
  z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków,
- Możliwość adaptacji zabytków obronnych do współczesnych potrzeb, adaptacji zabytków fortyfikacji XX wiecznych dla współczesnych celów - możliwości rewitalizacji i adaptacji zespołów pokoszarowych, wykorzystania schronów bojowych jako obiektów turystycznych,
- Równoległe działania organizacyjne i promocyjne, partnerstwo publiczno-prywatne prowadzące do utworzenie szlaku twierdzy malborskiej.

Zabytkowe cmentarze oraz historyczna zieleń komponowana (związana z układem komunikacyjnym) zasady ochrony:

W odniesieniu do cmentarzy przedmiotem ochrony są granice obszarów i ich najbliższe otoczenie. W granicach cmentarzy obowiązuje zachowanie:

- Historycznej parcelacji,
- Historycznego rozplanowania,
- Zabytkowej sztuki sepulkralnej i ogrodzenia,
- Zabytkowej zieleni.

W stosunku do obiektów ujętych w GEZ wszelkie zmiany powinny zostać uzgodnione z organem ochrony zabytków na etapie projektu planu, wydawanych warunków zabudowy lub pozwolenia na budowę, w tym:

- Dla obsadzeń alejowych należy stosować ścisłą ochronę i zabezpieczenie (poprawienie stanu zdrowotnego) istniejących drzew,
- Dla parków należy stosować ścisłą ochronę istniejącej zieleni i zagospodarowania, należy ochraniać kompozycję przestrzenną założeń parkowych, prowadzić systematyczne zabiegi pielęgnacyjne drzewostanu,
- Dla cmentarzy należy uczytelnić i uporządkować teren, zabezpieczyć (poprawić stan zdrowotny) drzewostanu, ogrodzić i oznakować - jako nekropolia,
- Ochrony terenów zieleni przed zmianą przeznaczenia/sposobu użytkowania,
- Ochrona starych cmentarzy poewangelickich z określeniem systemu ochrony (ogrodzenie, oznakowanie, ograniczenie zabudowy w bezpośrednim sąsiedztwie).

Drogi i szlaki kolejowe o znaczeniu historycznym

Strefa ochrony historycznej zabudowy kolejowej oraz innych budowli i urządzeń technicznych, na obszarach objętych strefą należy dążyć do:

- Renowacji historycznej zabudowy oraz renowacji obiektów inżynierskich o wartościach historycznych,
- Utrzymania torowiska, mostów, wiaduktów i urządzeń obsługi ruchu linii kolejowej nr 256 z szymankowa przez stogi malborskie na przesiadkową stację nowy dwór gdański, gdzie mogą być skomunikowane z wąskotorowymi pociągami żuławskiej kolei dojazdowej do stegny i sztutowa,
- Wykorzystanie potencjału nieużywanego terenu dawnej kolejki wąskotorowej i przekształcenie w produkt turystyczny,
- Powiązanie historycznych tras kolejowych z innymi atrakcjami turystycznymi, np. „szlakiem menonitów" - szlakiem kulturowym o charakterze ponadlokalnym biegnącym przez teren województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego.

W planach miejscowych w zakresie, jaki odpowiada tym planom zgodnie z obowiązującymi przepisami, należy wprowadzić ustalenia służące realizacji ww. polityki.

Kierunki ochrony zabytków archeologicznych

Stanowiska archeologiczne jako istotny element dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz środowiska podlegają ochronie na mocy przepisów prawa międzynarodowego i tworzonego w ich duchu prawa krajowego, które zobowiązują do ich trwałego zachowania (jeśli to możliwe- na miejscu), uwzględnienia zadań ochronnych w procesie planowania, a jeśli niemożliwa jest trwała ochrona - metodycznego przebadania i zadokumentowania warstw kulturowych oraz zakonserwowania i zabezpieczenia pozyskanych archeologicznych zabytków ruchomych.

Zgodnie z art. 5 pkt i lit. a Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego (Dz.U. z 1996 r. nr 120 poz. 564) każda Strona zobowiązuje się do podejmowania próby pogodzenia i połączenia odpowiednich potrzeb archeologicznych oraz planów zagospodarowania przestrzennego poprzez zapewnienie archeologom uczestnictwa w tworzeniu założeń planowania, ukierunkowanych na zapewnienie wyważonej strategii mającej na celu ochronę, konserwację i podniesienie wartości terenów o wartości

archeologicznej, w związku art.4 pkt ii cyt. Konwencji, zgodnie z którym każda Strona zobowiązuje się do stosowania środków fizycznej ochrony dziedzictwa archeologicznego, zapewniając, stosownie do okoliczności konserwację i zachowanie dziedzictwa archeologicznego, jeżeli jest to możliwe na miejscu.

Zgodnie z art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu m. in. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie (pkt 1) oraz uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska (pkt 6).
W przypadku zabytków archeologicznych zasada trwałej ochrony została dodatkowo umocowana w przepisach ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219 ze zm.) Zgodnie z 101 pkt 2 lit. f ochrona powierzchni ziemi polega na zachowaniu funkcji środowiskowych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, w tym między innymi zbioru dziedzictwa geologicznego, geomorfologicznego i archeologicznego. Tym samym także, zachowanie zbioru dziedzictwa archeologicznego, jako funkcji kulturowej powierzchni ziemi, staje się jednym z celów ochrony środowiska, a zatem uzyskuje dodatkowa podstawę prawną w działalności organów administracji publicznej.

Zgodnie z art. 31 ust. 1a pkt 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która zamierza realizować roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w ewidencji wojewódzkiego konserwatora zabytków albo roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego jest obowiązana, z zastrzeżeniem art. 82a ust. 1, pokryć koszty badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków.

Do zbioru dziedzictwa archeologicznego, jako zasobu kulturowego i środowiskowego, zastosowanie ma zasada zrównoważonego rozwoju, stanowiąca podstawowe założenie planowania i zagospodarowania przestrzennego. Ponieważ jest to zasób nieodnawialny (co podnosi jednej z kluczowych dokumentów doktrynowych jakimi jest Karta Zarządzania i Ochrony Dziedzictwem Archeologicznym, Lozanna 1990), należy nim gospodarować świadomie i racjonalnie, aby umożliwić jego zachowanie i korzystanie z niego przez przyszłe pokolenia. Stad też kolejne dokumenty planistyczne, w szczególności miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, powinny zawierać zapisy umożliwiające realizację tego celu.

W pierwszej kolejności należy dążyć do usuwania z terenów stanowisk archeologicznych funkcji powodujących zagrożenie dla substancji zabytku (prace naruszające strukturę gruntu), zaś w miejscach gdzie nie jest to możliwe - wprowadzić obowiązek przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Zarówno naukowe jak i inwestycyjne badania wykopaliskowe należy ograniczyć do niezbędnego minimum, ponieważ w ich trakcie

nawarstwienia kulturowe zostają nieodwracalnie usunięte, zaś zabytki ruchome zostają wyciągnięte z pierwotnego kontekstu.

Wykopaliskowe badania archeologiczne w tym samym miejscu przeprowadzać można tylko jeden raz, stąd też niezwykle istotne jest racjonalne gospodarowanie zasobem archeologicznym poprzez powstrzymanie się od zbędnych badań wykopaliskowych oraz preferowanie tzw. nieinwazyjnych metod badawczych, które stają się coraz szerzej dostępne. Z tego powodu, w przypadku zagrożenia stanowiska archeologicznego poprzez działania inwestycyjne lub gospodarcze, badaniami archeologicznymi obejmuje się jedynie obszar bezpośrednio narażony na zniszczenie przez prace ziemne. Z kolei w przypadku badań naukowych zaleca się zwiększenie udziału metod nieinwazyjnych, takich jak badania georadarowe, magnetyczne, elektrooporowe, C14 itp.
W studium wyznacza się strefy ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków i ustala się następujące kierunki ochrony:

- W przypadku zmiany obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego należy dążyć do wprowadzenia zapisów, dzięki którym w sposób maksymalnie zrównoważony pogodzi się potrzebę ochrony zabytku z dotychczasową funkcją terenu,
- W celu ochrony przed nieodwracalną utrata dziedzictwa kulturowego, działania inwazyjne na obszarze stanowisk archeologicznych należy objąć niezbędnymi badaniami ratowniczymi, w trakcie których warstwy kulturowe podlegają zadokumentowaniu, a zabytki ruchome zabezpieczeniu i konserwacji. Zasady prowadzenia niezbędnych badań archeologicznych uregulowane są w przepisach odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

W przypadku stanowisk archeologicznych wymienionych w tekście uwarunkowań jako obiekty o szczególnym znaczeniu, należy dążyć do ich trwałego zachowania in situ. Poszczególne zasady ochrony stanowisk archeologicznych wymagają weryfikacji uściślenia na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, art. 7 p. 4., albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizacje inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, uwzględniając specyfikę danego stanowiska archeologicznego.

Ochrona właściwa zabytkom archeologicznym powinna być przypisana również do zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych historycznych wsi, nawet jeśli nie zostały one osobno ujęte w ewidencji zabytków archeologicznych. Obszary te z natury rzeczy spełniają kryterium zabytku archeologicznego przewidzianego w art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a UOZOZ, tj. pozostałości terenowej historycznego osadnictwa. W tym przypadku z reguły dopuszczone może być zagospodarowanie wynikające z potrzeb zabudowy; obszar ciągłego osadnictwa historycznego podlega bowiem nieustannemu rozwojowi aż do czasów współczesnych i bezzasadne jest hamowanie tego procesu.

Natomiast ze względu na zagrożenie dla substancji nawarstwień kulturowych, jakie niesie ze sobą naruszanie struktury gruntu, wszelkie zamierzenia budowlane na obszarze historycznego miasta bądź wsi winny być objęte obowiązkiem przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Na etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania

przestrzennego należy zatem uwzględnić strefy ochrony archeologicznej obejmujące obszary historycznych wsi (przynajmniej w zakresie dawnej niwy siedliskowej).

XI. Charakterystyka poszczególnych zasobów i analiza stanu dziedzictwa oraz krajobrazu kulturowego gminy

W rozdziale tym przedstawiono zwięzłą charakterystykę całości dziedzictwa kulturowego gminy i krajobrazu kulturowego. Celem takiej prezentacji jest zazwyczaj scharakteryzowanie poszczególnych typów i rodzajów zabytków. Nie wszystkie z nich – wymienionych poniżej - są zidentyfikowanym zasobem gminy Malbork, ale płynący czas często ten zasób poszerza. W szczególności chodzi tu o zabytki krajobrazu kulturowego, układów urbanistycznych i ruralistycznych, dzieł architektury i budownictwa, obiektów sakralnych, rezydencjonalnych i użyteczności publicznej, obiektów obronnych.
Na liście znajdą się też dobra zabytków techniki, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, zestaw miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji, a także zabytki ruchome, zasób zbiorów muzealnych, zabytków archeologicznych oraz dziedzictwa niematerialnego - nazw geograficznych, historycznych lub tradycyjnych, zwyczajów, przekazów ustnych, wiedzy i umiejętności oraz związanych z nimi przedmiotów i przestrzeni kulturowej, które mogą być uznane za część własnego dziedzictwa przez wspólnotę malborską.

1. Historyczne miejscowości na terenie gminy

Uwaga ! Miejscowości, zawierające się obecnie w granicach administracyjnych gminy Malbork podzielone zostały przez piszącego o tej krainie niemieckiego konserwatora zabytków B. Schmida według statusu prawnego na tzw. wsie niemieckie (lokowane na prawie chełmińskim) i wsie pruskie (najczęściej relokowane w oparciu o prawo polskie) oraz na majątki [1], natomiast wsie chełmińskie dzieliły się pod względem gospodarczym na gburskie, zagrodnicze i jęczmienne. B. Lipińska dodała do nich jeszcze kategorię wsi emfiteutycznej, kolonijnej, która pojawiła się po reformach prawnych wprowadzonych w XVI i XVII wieku oraz związana była z kolonizacją „olenderską" (w tym z osiedlaniem na Żuławach Wiślanych mennonitów). Klasyfikacja ta będzie stosowana w przedstawionym poniżej zarysie dziejów tych jednostek osadniczych.

Pod względem polityczno-prawnym omawiane miejscowości zawierały się w granicach następujących państw: państwa należącego do Zakonu NMP (w średniowieczu), do polskich Prus Królewskich (po 1466 roku), do Prus fryderycjańskich (po 1772 roku), a następnie do Niemiec w ramach Cesarstwa Niemieckiego, Republiki Weimarskiej i III Rzeszy (do 1945 roku), z tym wyjątkiem, iż wszystkie miejscowości leżące na Żuławach Wiślanych (czyli znakomita większość) wchodziły w latach 1920-1939 w skład Wolnego Miasta Gdańska.

Cisy (niem. *Stadtfelde, Stadtfeld, Mittel Feld*).
W państwie zakonnym, a także w początkowym okresie Prus Królewskich na obszarze tym występowały tylko łąki i pastwiska należące do malborskich mieszczan posiadających pełnowartościowe działki (tzw. Erbe) na Starym Mieście; były to tereny patrymonium miejskiego graniczące od północy z obszarem należącym do konwentu malborskiego (gdzie

[1] B. Schmid, *Die Bau – und Kunstdenkmäler Westpreussen, Kreis Marienburg*. Wstęp, str. XXIV I XXV.

później powstały Stogi) [2]. Kolonizacja na prawie emfiteutycznym i zawiązanie się gminy wiejskiej *Stadtfelde* nastąpiło dopiero w XVII-XVIII w. [3].

Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki bagiennej z zabudową rozproszoną (jednodworczną na terpach), gospodarstwa lokowano na wschód i zachód od osi drogi wiodącej na południe, w kierunku Kraśniewa i Pogorzałej Wsi. Według J. Domino w układzie osadniczym występował niewielki, jednokwaterowy cmentarz menonicki, który został zamknięty jeszcze przed 1945 r. (nie widać go na mapach topograficznych wydawanych od 1916 r.), a zniszczony i zatarty w terenie w 3 ćw. XX w. - na jego miejscu zaczęto budować zajazd związany z drogą krajową nr 22 [4].

Rozłogi pól blokowe, rozmierzone w układzie równoleżnikowym prostopadle do wyżej wspomnianej drogi. Po 1945 r. wystąpiły znaczne przekształcenia układu przestrzennego, niwy polnej oraz historycznej zabudowy związane z lokalizacją w części południowej, graniczącej polami z Kraśniewem, PGR-u.

W 1837 r. wieś liczyła 137 mieszkańców, w 1885 r. 15 domów, 17 dymów, 110 mieszkańców, w tym 31 katolików, 61 ewangelików i 18 dysydentów, areał obejmował 394 ha, w tym 325 gruntów rolnych; w 1905 r. - 124 mieszkańców, w 1910 r. – 126. Katolicy podlegali pod parafię św. Jana Chrzciciela w Malborku, a od 1932 r. należeli do nowo erygowanej parafii w Kałdowie; ewangelicy związani byli z Kraśniewem; dzieci korzystały ze szkoły w Grobelnie, dopiero w 2 poł. XX w. zaadaptowano dawną siedzibę posterunku celnego na szkołę podstawową z oddziałem przedszkolnym (obecnie budynek mieszkalny o adresie Cisy nr 8).

Grobelno (niem. *Dammfelde, Damfelde*, inne formy – *Thamfelde*).
Wieś czynszowa lokowana przez Zakon NMP na prawie chełmińskim około 1399 r., w XVII w. przeobrażona w wieś kolonijną o podobnym statusie jak sąsiednie Cisy. Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki przywałowej (B. Lipińska), pola uprawne zostały rozmierzone w układzie łanowym (na zachód od wału Nogatu, za niwą siedliskową). W XIX w. powstały trzy-cztery gospodarstwa kolonijne przy granicy z niwą polną wsi Cisy oraz wsi Kraśniewo (w sumie majątków ziemskich było w Grobelnie 13, z czego połowę stanowiły dawne posiadłości chełmińskie).

---

[2] Te ukształtowane w średniowieczu relacje przestrzenne i administracyjne widoczne są jeszcze częściowo na mapie E. von Schröttera wykonanej w końcu XVIII w., obszar położony na południe od drogi Kałdowo-Gnojewo nazwany jest tam ogólnie Malborskim Polem Miejskim (*Marienburger Stadt Feld*) i dzieli się na trzy działy, patrząc od zachodu były to: *Schowenten Feld*, *Mittel Feld* (czyli obecne Cisy) i *Damm Feld* (czyli obecne Grobelno). K. Górski o terenach patrymonium pisał następująco: *„W Chełmnie co 50 lat wydzierżawiano ziemię na nowo, w Malborku patrycjat trzymał ziemię miejską bezterminowo. Na obszarze patrymonium miejskiego, czyli pierwotnego uposażenia, powstało 5 wiosek: Stadtfelde (Cisy), Dammfelde (Grobelno), Kuhbrack, Vogelsang (dziś Wałowa na Kałdowie) i Hoppenbruch (Moczary)*". Porównaj: K. Górski, *Dzieje malborka*, str. 204-205.

[3] Wg autora informacji o wsi zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego „Powstała w XVII wieku na żuławach darowanych miastu*". T XI, str. 174.

[4] Budowa nie została ukończona i od pewnego czasu jest pustostanem, popularnie nazywanym *„domem, w którym straszy*". Trzy stele z cisowskiego cmentarza, odnalezione na terenie jednego z gospodarstw, zostały przeniesione na nekropolię w Stogach. Porównaj: *Powiat Malborski. Przewodnik turystyczno-krajoznawczy*, str. 46.

Główna ulica wiejska biegnie równolegle do wału na lewym brzegu Nogatu, u jego podstawy, natomiast zabudowa zagrodowa lokowana na zachód od tej osi, najczęściej usytuowana została poniżej poziomu tej drogi. Układ przestrzenny i zabudowa uległy po 1945 r. silnym przeobrażeniom ze względu na wpływ blisko położonego Malborka – niszczono starą zabudowę, budowano nowe domy o charakterze kształtowanym przez wzorce miejskie, część historycznych budynków uległo bardzo silnym przeobrażeniom: przykładem tego jest np. obecny budynek mieszkalny o adresie Grobelno nr 4, dawny zajazd o nazwie *Cafe Sanssouci* znany w pierwotnej formie architektonicznej na podstawie materiałów archiwalnych; na siedlisku związanym z tym zajazdem występował ponadto wiatrak (w terenie czytelny jest zarys fundamentów tej budowli).

Kałdowo (niem. *Kalthof,* inne formy: *Kaldenhove, Kaldenhof, Kaldowe, Schloss Kaldowe, Kałdowo Zamkowe, Kałdowo, Vogelsang, Rodlofferhuben, Bronisławie, Czerwone Stogi*).
Miejscowość ta, mieszcząca siedzibę Gminy Malbork, jest obecnie lewobrzeżną (zachodnią) dzielnicą Malborka i w zasadzie tylko jeden z jej historycznie ukształtowanych elementów przestrzenno-architektonicznych stanowi przedmiot opracowania rozważanego w *Programie.*
Kałdowo składało się z kilku odrębnych jednostek osadniczych, noszących różne nazwy i posiadających odrębny status prawny, były to: Kałdowo – wieś chełmińska (niem. *Kaldowe, Kalthof*), Kałdowo - folwark domeralny (*Kałdowo Zamkowe, Schloss-Kaldowe*), wieś *Vogelsang* oraz osada *Rodlofferhuben* (obecnie - Czerwone Stogi, dziś jedyna część zawierająca się w granicach administracyjnych gminy Malbork).

Folwark *Kaldenhove*, założony przez Zakon NMP w 1378 r., początkowo zależny od konwentu malborskiego, a w Prusach Królewskich od Ekonomii Malborskiej, został połączony z wsią chełmińską prawdopodobnie w XVII w. po wojnach polsko-szwedzkich [5]. W tym też okresie powstała od zachodu osada *Rodlofferhuben* oddana menonitom na podstawie kontraktu emfiteutycznego; tylko z tą częścią związane były grunty rolne, łąki i pastwiska. Pozostali mieszkańcy Kałdowa trudnili się handlem, rzemiosłem, usługami, a tylko na swoje potrzeby posiadali niewielkie działki o charakterze ogrodów (gospodarczych, a nie reprezentacyjnych). Jak pisze B. Lubocka: „*Kałdowo w roku 1720 jawi się na rycinie przedstawiającej widok Malborka jako niewielka osada o gęstej zabudowie mieszkalnej i gospodarczej, usytuowana nad brzegiem Nogatu, wyodrębniona od wsi Vogelsang. Znajdująca się tam zabudowa nie jest charakterystyczna dla Żuław*”[6].

Osada *Vogelsnag*, zapisana w dokumentach zakonnych po raz pierwszy w roku 1399, nosiła pamiątkową nazwę związaną z budową zamku malborskiego, przeniesioną z pierwszego

[5] Decydujące okazały się tu zniszczenia w czasie drugiej wojny polsko-szwedzkiej, w 1656 r. załoga zamkowa przygotowując się do oblężenia przez Szwedów sama rozebrała zabudowania folwarku w Kałdowie-Zamkowym – „*z rozkazania zamkowego, gdy Szwedzi przyciągnąć mieli, żeby nie szkodził do obrony*, (folwark w Kałdowie został) *złamany i rozebrany*. *Zbudowali potem Szwedowie inszy, na inszym miejscu odległym, ale i ten spalony od samychże Szwedów, żeby się Polacy w nim nie chowali*”. Porównaj: H. Domańska, *Pomorze w zabytkach sztuki. Malbork*, str. 22.
[6] M. Lubocka-Hoffmann, *Malbork. Studium historyczno-urbanistyczne*. Maszynopis Elbląg 1989, str. 17.

zamku jaki Krzyżacy wybudowali pod Toruniem po ich sprowadzeniu do Polski. Polska jej nazwa, odnotowana w 1682 r., brzmiała *Kałdówka* i wiązała się z funkcjonującą tu karczmą [7]. W końcu XVIII w. w Kałdowie stało 17 domów, a w *Vogelsang* 19 (w tym karczma). Podział administracyjny na te dwie jednostki obowiązywał dalej jeszcze w 1820 r., gdy spisując ludność, odnotowano w *Kaldhofie* 215 mieszkańców (w tym 29 miennonitów), a w *Kałdowskiej Karczmie* 89 mieszkańców (w tym 9 mennonitów). W końcu XIX w. wieś Kałdowo, już po wchłonięciu *Vogelsang* i *Rodlofferhuben*, liczyła 46 włók areału, występowało tu 9 majątków ziemskich, 20 mniejszych posiadłości zagrodniczych; zamieszkiwana była przez 210 katolików, 212 ewangelików i 25 mennonitów mieszkających w 35 domostwach.

Pewna część Kałdowa administracyjnie należała do miasta, początków tego procesu można upatrywać już w XVIII w., gdy także na obszarze Kałdowa funkcjonowała konkurencyjna wobec miejskiej osada, posiadająca własną ordynację, organizację oraz prężnie rozwijając się gospodarkę (karczmy, wagę, jarmarki, place składowe i kramy, rozbudowany na skalę przemysłową proces wrzenia piwa rozprowadzanego wśród żuławskich chłopów); w osadzie tej działali rzemieślnicy, producenci i kupcy, którym uniemożliwiano przyłączenie się do warstwy mieszczańskiej, głownie Polacy i Holendrzy.

Należące do nich domy, warsztaty i place stopniowo włączano do miasta (po raz pierwszy w latach 1748 i 1754) [8]. Także w XIX i dwóch pierwszych dekadach XX w. rozróżniano Kałdowo wiejskie i miejskie, chociaż granice tego podziału były mało czytelne. Po I wojnie światowej całe Kałdowo znalazło się w granicach odrębnego tworu państwowego – Wolnego Miasta Gdańska i wtedy jego związki administracyjne z Malborkiem zostały zerwane. Nogat i most na Nogacie stały się linią demarkacyjną zasadniczo oddzielającą dotąd ściśle ze sobą powiązane (przestrzennie, prawnie, kulturowo i społecznie) jednostki osadnicze.

Po 1945 r. południowa część Kałdowa, odpowiadająca dawnej wsi *Vogelsang*, nosiła nazwę Bronisławie. Kałdowo natomiast stało się, tym razem nieomal w całości, lewobrzeżną, zachodnią dzielnicą Malborka.

Kamionka (niem. *Kaminke*).
W średniowieczu był to folwark zakonny, należący do konwentu malborskiego, wykorzystywany głównie jako łąki, pastwiska, sady i ogrody, administracyjnie podległy pod rycerza-opiekuna (*Pfleger*) z Lasowic. Brak bliższych informacji na temat daty powstania, zagospodarowania i zabudowy oraz przekształceń tego majątku; w zasadzie brak jest bezpośrednich informacji dotyczących Kamionki, pojawia się ona pośrednio przy opisach innych okolicznych wsi, zwłaszcza w kontekście szarawarków, do których byli zobowiązani chłopi z wsi czynszowych.

I tak np. mieszkańcy Tragamina w XVI w. mieli obowiązek *„od każdych 2 włók dla dworu w Kamionce 3 morgi zasiewać oziminą, a 3 zbożem jarem, zasiew brać z dworu, zboże zebrać i zwieźć na własny koszt, za co dostają dziesiąty snop* (…). *Po czwarte połowę dwóch łąk,*

[7] Jak wyjaśniają H. Górnowicz i Z. Brocki nazwa *Kałdówka* była oboczną wobec nazwy Kałdowska Karczma, miała charakter topograficzny i polegała na zastąpieniu rzeczownika karczma w zestawieniu *Kałdowska Karczma* przyrostkiem – *ka.* Porównaj: H. Górnowicz, Z. Brocki, *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, str. 154-155.
[8] H. Domańska, *Pomorze… Malbork*, str. 24-26.

należących do Kamionki, mają na swój koszt kosić, siano przewracać i zwieźć.(…) *Połowę mierzwy z dworu w Kamionce na swój koszt na ugor zwieźć i porozrzucać. Połowę ogrodu kapuścianego w Kamionce ogrodzić i skopać, a żerdzie brać z lasu ryjewskiego*" [9].

Z kolei z 1707 r. pochodzą informacje na temat powinności szarawarkowych mieszkańców Lasowic Małych i Wielkich, „*którzy mają rozgart grodzić i około lądów płoty opatrywać*". Dane te świadczą, że zakonny folwark przetrwał okres wojny 13-letniej (jak i późniejsze wojny)
i utrwalił się w pejzażu jako królewszczyzna zarządzana przez Ekonomię Malborską. W 1726 r. został sprywatyzowany i stopniowo przekształcił się w majątek ziemski, podobny pod względem zabudowy, wielkości i profilu gospodarczego do wielu innych występujących w zabudowie kolonijnej pobliskich wsi, takich jak: Kamienica, Szawałd, Pielica, Tragamin i Kościeleczki.

Oprócz folwarku w układzie osadniczym wsi pojawiły się w końcu XVI i na początku XVII w. posiadłości wydzierżawiane na podstawie kontraktów emfiteutycznych. W sumie było ich około 8, uformowały się one w szeregówkę przywałową z ulicą wiejską prowadząca równolegle do wałów Nogatu (B. Lipińska); układ pól przyjął formę łanową rozmierzoną między torami kolejki wąskotorowej a niwą siedliskową. Liczba domostw na siedliskach wzrosła w końcu XIX w. do kilkunastu, wieś rozwijała się przestrzennie w kierunku skrzyżowania z drogą wiodącą z Tragamina do Kamienicy (niem. *Blumstein*) [10].

Kamienica (niem. *Blumenstein, Blumstein*).
W średniowieczu była ta wieś zagrodnicza lokowana w oparciu o prawo chełmińskie przez Zakon NMP w końcu XIV w. w pobliżu folwarku domeralnego *Kaminke* (obecnie wieś Kamionka). Zamieszkiwało ją 31 zagrodników uprawiających 7 włok jęczmiennych (wieś jęczmienna); mieszkańcy często wynajmowali się do pracy na dniówkę w zamku malborskim. W roku 1510 wspólnotę wiejską nadal tworzyli wyłącznie zagrodnicy [11]. W 1579 r. nastąpiła relokacja przeprowadzona przez Ekonomię Malborską, nowy kontrakt wtedy wystawiony koncentrował się jedynie na określeniu powinności szarawarkowych dla mieszkańców. W XVII w. wieś rozwijała się w oparciu o kontrakty emfiteutyczne; w 1636 r. odnotowano „*in Blumstein*" 17 włók, w tym 1,5 włók wolnych związanych z urzędem sołtysa.

Układ przestrzenny przyjął formę rzędówki przywałowej, rozłogi pól w układzie łanowym rozmierzono prostopadle do koryta Nogatu (B. Lipińska). B. Schmid charakteryzując rozplanowanie i zabudowę miejscowości pisał o 900-metrowej ulicy wiejskiej prowadzącej wzdłuż wału Nogatu i stanowiącej odcinek drogi wiodącej z Kamionki do Szawałdu. Zabudowa zagrodowa występowała jedynie po północno-wschodniej stronie osi tej drogi, po reformach rolnych i separacji wykształciło się w tym pasie 5 dużych zagród, na których jeszcze przed 1919 r. stały dwa domy podcieniowe.

Pierwszy, wybudowany około 1800 r., wznosił się na siedlisku oznaczonym nr 5A, należącym do Claasena, a wcześniej do Friedricha. Drugi usytuowany był na siedlisku oznaczonym nr 4A,

[9] *Słownik Geograficzny*…, T.XII, str.442.
[10] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* podaje bardzo lakoniczną informację o tej miejscowości: „*Kaminke, wś. pow. malborski, ob. Kamionka*". Porównaj: *Słownik Geograficzny*…, T. III, str. 776.
[11] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 33-34.

należącym do właściciela ziemskiego Klamsche, wcześniej do przewodniczącego gminy wiejskiej Schülke'go. Dom ten powstał w końcu XVIII w. i wybudowany został prawdopodobnie dla Jacoba Hahna, który zmarł w roku 1800; w 1913 r. ze względu na zły stan techniczny rozebrany został ryglowej konstrukcji podcień występujący w tym budynku [12].

J. Domino wspomina o istnieniu neogotyckiej kaplicy zlokalizowanej na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego, tej informacji nie udało się potwierdzić w trakcie inwentaryzacji terenowej; także analiza archiwalnych map prowadzi do wniosku, że w układzie osadniczym wsi żadna nekropolia nie występowała. We wsi funkcjonowała natomiast jednoklasowa szkoła ewangelicka wymieniana w 1884 r. (nauczycielem był wówczas urodzony w 1854 r. Adolf Erasmus, uczyło się w niej 58 dzieci).

Kapustowo (brak historycznych odpowiedników).
Przed 1945 r. była to jedna z posiadłości składających się na emfiteutyczny kompleks osadniczy wsi Stogi. W latach 50-tych XX w. postała tu nowa zabudowa mieszkalna i gospodarcza związana z PGR-em, dawny układ przestrzenny, niwa siedliskowa, rozłogi pól i układ komunikacyjny zostały zatarte lub silnie przekształcone. Obecnie jest to osada wchodząca
w skład sołectwa Stogi; nie występują tu żadne obiekty o charakterze zabytkowym.

Kościeleczki (niem. *Warnau,* inne nazwy historyczne: *Koszieleczky, Koselitzky, Koczelitzke, Kezelitzkem, Koseliczky, Kozelitzke*).

W czasach Zakonu NMP powstał tu folwark domeralny (tj. państwowy, należący do Krzyżaków) o nazwie *Warnau*, po raz pierwszy wzmiankowany w dokumentach dopiero w 1388 r. [13]. Według B. Schmida folwark podporządkowany był rycerzowi-opiekunowi (*Pfleger*) z Lasowic [14]. W 1412 r. cieśla Simon Wankenmolner wzniósł w folwarku nowe stajnie i stodoły, w 1413 r. wybudowano tu dom mieszkalny („dwór" – *Wagenhaus* ?), a w 1415 r. stajnie dla klaczy.
W folwarku hodowano źrebaki dla Wielkiego Mistrza (lata 1404-1405), konie dla Wielkiego Komtura (lata1406-1409), uprawiano owies, a później trzymano także trzodę chlewną oraz owce. Według ostatniego spisu dokonanego w państwie zakonnym (rok 1436) inwentarz folwarku składał się z 51 klaczy i 23 źrebiąt. W czasie wojny 13-letniej majątek został zniszczony i całkowicie opustoszał.

Reaktywacja miejscowości wiązała się z przekształceniem do wsi czynszowej, lokowanej na prawie chełmińskim. Odnowienie dokumentu lokacyjnego miało miejsce w roku 1471, a jego wystawcą był król Kazimierz Jagiellończyk, wieś przyjęła nazwę odimienną Kościeleczki (forma zniemczona - Koszieleczky, od nazwiska ówczesnego starosty na zamku malborskim – Jana Kościeleckiego, co nadal świadczyło o jej ścisłym związku z zamkiem jako ośrodkiem władzy administracyjnej) [15].

---

[12] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 34.
[13] W. Długokęcki, *Osadnictwo na* …, str. 119.
[14] B. Schmid, *Die Bau und*…., str. 371.
[15] Po złożeniu dymisji z urzędu starosty przez Ścibora Chełmskiego z Ponieca król mianował w 1459 r. dwóch nowych starostów malborskich: jednego od obrony zamku (Prandota Libiszowski) i drugiego od spraw

W 1510 r. Kościeleczki liczyły 4 włóki parafialne, 6 wolnych należących do dziedzicznego urzędu sołtysa oraz 50 włók czynszowych [16]. Swojego rodzaju ciekawostkę w dziejach wsi stanowi informacja o odnalezieniu w roku 1599 przez profesora medycyny z Królewca – Severina Göbela (brata gdańskiego mincerza Caspara G. Göbela) źródeł leczniczych na obszarze związanym z Kościeleczkami, niestety historia ta nie miała swojej kontynuacji, nie wiadomo zatem, czy podjęto jakieś kroki by odkrycie to wykorzystać i spożytkować [17].
Kościół w Kościeleczkach został wybudowany prawdopodobnie około 1471 r. i nosił wezwanie św. Mikołaja, prawo patronatu sprawował nad nim król. W 1637 r. podczas lustracji biskupiej został opisany jako niewielka budowla o konstrukcji ryglowej, z drewnianą wieżą i tylko jednym ołtarzem we wnętrzu; był to kościół parafialny, a parafia obejmowała jedynie wspólnotę wiejską Kościeleczek.

W pierwszej połowie XVII w. posługę w kościele sprawowali następujący proboszczowie/lub komendariusze wywodzący się z duchowieństwa diecezjalnego: Wojciech Ponecie (około 1602 r.), Mikołaj Wolstinek (1603-1605), Hermann Weiher (1626-1636 czyli w czasie pierwszej wojny polsko-szwedzkiej), Mateusz Seilis (1647) i Adam Zelichowski (1654) [18]. W 1640 r. w Kościeleczkach pojawili się jezuici, którzy założyli tu folwark i stację misyjną w oparciu o podarowane im przez wiceekonoma Jana Tesera 4 włóki ziemi [19].

W 1700 r. biskup Teodor Potocki oddał w zarząd zakonnikom kościół i parafię kościelską, którą utrzymali do kasacji swojego zgromadzenia. Dokładny i obszerny spis jezuickich komendariuszy obejmujący lata 1703-1773 podaje w swojej pracy poświęconej oficialatowi pomezańskiemu W. Zawadzki [20]. Potem kościół powrócił do władz diecezjalnych i był placówką filialną związaną z Malborkiem, pierwszym komendariuszem został w latach 1781-1788 Michał Modzelewski, zastąpił go na krótko Dawid Kasper Friese (1788), a później Bernard Getzki (1788-1789); dalej nastąpiła przerwa związana prawdopodobnie z faktem podupadania tej świątyni [21].

Wokół niej założony został cmentarz katolicki, na którym jednak chowano także protestantów, a być może także monnonitów – cześć ze znajdujących się tu nagrobków, zachowanych na początku XX w., opisuje i przedstawia w formie graficznej w swoim katalogu B. Schmid [22]. Kościół został rozebrany w 1800 r. i na trwale zniknął z wiejskiego pejzażu, przetrwał tylko cmentarz opisywany około 1919 r. przez B. Schmida i zachowany jeszcze w latach 50-tych, 60-tych XX w. Silne przeobrażenia układu osadniczego i zabudowy wsi, które

---

fiskalnych i zaopatrzenia – był nim „*bogacz wojenny, posiadacz wielu starostw nadgranicznych, wojewoda inowrocławski*" – Jan Kościelecki. Z. Górski, *Dzieje Malborka*, str. 109.
[16] B. Schmid, Die *Bau und* …, str. 371.
[17] B. Schmid, *Die Bau und* … str 371.
[18] W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie*…, str. 340.
[19] Folwark ten znajdował się w południowej części wsi, po zachodniej stronie drogi wiejskiej, jako pierwsze wybudowanie w tej części układu osadniczego, co wynika z mapy E. von Schröttera.
[20] W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie*…, str. 340-341.
[21] W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie*…, str. 61 i 340.
[22] Był to nagrobek Arona Wölcke zmarłego w 1824 roku, drewniana stela Sary Wiebe zmarłej w 1820 roku, stela jej córki – Caroline W (+ 1846) oraz męża córki – Heinricha W (+1853); drewniana stela Beniamina Torniera (+1829), nagrobek Abrahama Hieberta (+1853). B. Schmid, *Die Bau und* …, str. 372.

wystąpiły w 3 i 4 ćwierci XX w., nie ominęły także tego obiektu – został on splantowany, a na jego miejscu powstało boisko sportowe.

Układ przestrzenny wsi przyjął formę ulicówki z zabudową mieszkalną i gospodarczą sytuowaną po obu stronach ulicy wiejskiej, stanowiącej część starego traktu prowadzącego z Malborka przez Tralewo do Nowego Stawu (oznaczanego zarówno na mapie Enderscha, jak i E. von Schröttera); rozłogi pół za niwą siedliskową rozmierzono w układzie łanowym. W XVII w. doszło po poszerzenia układu osadniczego o gospodarstwa kolonijne powstające w zabudowie rozproszonej; w XIX i pierwszej połowie XX w. było co najmniej sześć takich dawnych emfiteutycznych posiadłości, przekształconych po separacji w majątki ziemskie - rozciągały się one w kierunku wsi Mortąg (niem. *Irrgang*).

W zwartym układzie osadniczym wsi wykształciły się natomiast cztery gospodarstwa, dawniej chełmińskie, później noszące miano majątków ziemskich. Trzy z nich były zabudowane domami podcieniowymi, zachowanymi jeszcze na początku XX w., opisanymi szczegółowo w katalogu B. Schmida. Ponadto wyróżniała się posesja położona *vis a vis* dawnej działki kościelnej, należąca około 1919 r. do Tatara, zabudowana zrębowym domem mieszkalnym oraz drewnianym obiektem młyna do wyrobu kaszy (*Grützmühle*), przebudowanym i rozbudowanym w 1826 r. (o czym świadczyła inskrypcja na drzwiach następującej treści: *A.W.B.H. 18 ø 26*) [23].
Kolonijny charakter wsi związany był z osadnictwem menonickim, czy szerzej „olenderskim", pierwsze informacje o miejscowych emfiteututach pochodzą z roku 1622. W 1772 r. w Kościeleczkach odnotowano 14 rodzin innowierczych (99 osób), a w kolonijnych posiadłościach sytuowanych w kierunku wschodnim, do wsi Stogi (tzw. *Koschelitzke – Heubuden*), dalszych 7 rodzin (30 osób). Spis z 1820 r. wykazał 49 mennonitów, pod koniec XIX w. wspominało się nawet o samodzielnej gminie tego wyznania, częściowo wyodrębnionej
z gminy Stogi (J. Domino). Nazwiska „olenderskie" związane z tą miejscowością to m.in.: Dyck, Enns, Epp, Fieguth, Knels, Penner, Puls, Rumpel, Wiebe i Wiens.

Kraśniewo (niem. *Schönau*, inne nazwy historyczne*: Schoenau, Schonaw, Szonowo, Szonówek, Przechowo*).
Wieś czynszowa lokowana przez Zakon NMP w 1321 r. Dokument lokacyjny oparty na prawie chełmińskim wystawił w dzień św. Marii Magdaleny Werner von Orseln stwierdzając w nim m.in. że: „*lokację wsi zwanej Schonow wybrany poddany wyżej wspomnianego domu* (tj. zamku w Malborku) *przeprowadził przed objęciem przez nas urzędu w tymże domu*" [24].

[23] Był to masywny (chyba zatem murowany) dom podcieniowy z podcieniem wspartym na sześciu słupach, o ryglowych szczytach (podcienia i budynku głównego), kryty dachówką ceramiczną, należący do Gustava Enβa, zlokalizowany jako pierwsze duże gospodarstwo (od południa) po zachodniej (lewej) stronie drogi wiejskiej; położony na północ od niego dom należący do Cornelissa Enβa, konstrukcji zrębowej, z węgłami przesłoniętymi deskami imitującymi toskańskie pilastry, wzniesiony około połowy XIX stulecia; oraz położony po wschodniej (prawej) stronie drogi wiejskiej, w północnej części wsi, dom należący do Paulsa, konstrukcji zrębowej z dachem krytym dachówką ceramiczną, z podcieniem wspartym na sześciu słupach, zblokowany z drewnianą stajnią, o jego budowie świadczyła inskrypcja umieszczona na jednaj z belek o treści: „*Joh. Penner B.H F.M. 1828*". Obiekt młyna do wyrobu kaszy został w 1912 r. zakupiony przez administrację zamku malborskiego, przeniesiony i odtworzony na terenie Zamku Wysokiego, być może była to inicjatywa samego B. Schmida. Porównaj: B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 372.
[24] W. Długokęcki, *Osadnictwo na*…, str. 118. Werner von Orseln był wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego w latach 1324-1330.

Wspólnota wiejska została uposażona w 41 włók ziemi, w tym 4 wolne związane zostały z dziedzicznym urzędem sołtysa, dla pozostałych określone zostały podatności podatkowe w postaci opłat o wysokości 5 talarów i daniny z dwóch kur (po upływie pięciu lat); mieszkańcy uzyskali prawo połowu na Nogacie [25]. Na północy Kraśniewo graniczyło z dominium miasta Malborka (tj. łąkami i pastwiskami, na których w XVII wieku powstała wieś emfiteutyczna *Stadtfelde*), na wschodzie ze wsią Grobelno, na zachodzie z folwarkiem mątowskim [26].

W. Dłogokęcki sugeruje, że w przypadku Kraśniewa Zakon NMP dokonał *de facto* relokacji, adaptacji utrwalonej wcześniej struktury osadniczej pochodzenia pruskiego lub pomorskiego do nowych form prawno-społecznych (*„na co wskazują odkryte tu ślady osady wczesnośredniowiecznej*”[27]). Świadczyć mogą o tym również funkcjonujące jeszcze w końcu XIX wieku nazwy miejscowości nie pochodzące z języka niemieckiego, takie jak Szonowo, Szonówek czy Przechowo [28]. Przywilej lokacyjny został w późniejszych czasach dwukrotnie potwierdzony: w 1405 r. w dzień św. Bartłomieja przez Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Conrada von Jungingena i w 1752 r. przez króla Augusta III Sasa.

Kościół parafialny powstał we wsi prawdopodobnie jeszcze pod koniec XIII w., chociaż we wspomnianych wyżej w zakonnych dokumentach lokacyjnych nie ma o nim wzmianki; dekret erekcyjny kościoła p.w. św. Marii Magdaleny ogłoszono dopiero 19 października 1456 roku dotując parafię 4 wolnymi włókami. Potem parafia ta funkcjonowała najpierw w unii z pobliską Pogorzałą Wsią, co zostało potwierdzone w 1623 r. [29]. Podobną informację przynosi wizytacja przeprowadzona przez biskupa chełmińskiego Karola von Hohenzollern w dniu 27 lipca 1788 r. - zapisano w niej, że parafię w Pogorzałej Wsi tworzyły, poza sama tą wsią, także Kraśniewo i Piekło [30]. Następnie kościół tutejszy stał się filialnym wobec świątyni z Pogorzałej Wsi, na początku XVIII w. został wymieniony jako posiadający dwa stare ołtarze [31].

Dalsze losy świątyni z Kraśniewa nie są znane, trudno powiedzieć kiedy zniknęła z pejzażu wiejskiego, ale zapewne jeszcze w XIX wieku. 21 marca 1962 r. odtworzono kaplicę, jako filę kościoła p.w. Św. Mikołaja z Pogorzełej Wsi, w niewielkim budynku dawnej remizy strażackiej położonej w pobliżu dużej nekropoli w pd. części miejscowości. Od 1985 r. rozpoczęła się budowa kościoła filialnego, który został poświęcony 22 lipca 1991 r. ku czci Matki Boskiej Częstochowskiej [32].

---

[25] *Słownik Geograficzny*….T. X, str. 384, T. XII, str.19. Natomiast urząd sołtysa uzyskał duże przywileje nie tylko w postaci ziemi zwolnionej od renty feudalnej, ale także wpływ w wysokości 1 feniga od karczmy oraz wielkie i małe sądownictwo.
[26] W. Długokęcki, *Osadnictwo na*…, str. 104.
[27] W. Długokęcki, *Osadnictwo na* …, str. 118.
[28] *Słownik Geograficzny* …, T. V str. 384.
[29] J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania*…, str.65.
[30] A. Starczewski, *Gotyckie zabytk*i …, str. 114.
[31] *Słownik Geograficzny* …., T. XII, str.19. Z kościołem tym była nadal związana ziemia, ale w znacznie okrojonym zakresie: było to tylko 0,5 włóki, leżące wraz z czterema chatami „za plebanią” i wydzierżawiane za roczny kanon w wysokości 7 florenów.
[32] A. Starczewski, *Gotyckie zabytki*…, str. 115.

Protestanci z Kraśniewa także związani byli w ramach wspólnoty wyznaniowej z ośrodkiem w Pogorzałej Wsi – w 1834 r. członkowie tej wspólnoty wybudowali murowany kościół z wieżą; świątynia ta została rozebrana po II wojnie światowej. Układ przestrzenny Kraśniewa przyjął formę ulicówki, z główną ulicą wiejską o przebiegu południkowym, stanowiącą część drogi prowadzącej z Cisów (od północy) do Pogorzałej Wsi (na południu).

Zabudowa mieszkalna i gospodarcza była sytuowana po zachodniej i wschodniej stronie ulicy, za niwą siedliskową rozmierzono pola w układzie łanowym, rozłogi pól od zachodu dochodziły do Świętej, a od wschodu do wysokiego wału Nogatu. W XVII / XVIII stuleciu układ osadniczy wzbogacił się o gospodarstwa zakładane na prawie emfiteutycznym, kolonijne, w zabudowie rozproszonej, należące także do menonitów (w 1776 r. w Kraśniewie odnotowane zostały następujące rodzinny anabaptystów: Claasen, Cornelsen, Hedinric, Siemens, Simons i Wiens).

W sumie w układzie osadniczym wsi było 9 posiadłości chełmińskich, które po separacji przekształciły się w majątki ziemskie. W 1885 roku areał Kraśniewa wynosił 877 ha, w tym 516 ha gruntów rolnych, 134 ha łąk i 5 ha lasu; miejscowość zamieszkiwało 348 osób, z czego 206 opowiadało się po stronie wiary katolickiej, 140 było protestantami, a tylko dwie określono mianem dysydentów. Przy kościele filialnym funkcjonowała szkoła katolicka, którą obsługiwał nauczyciel przybywający w miarę potrzeb z Pogorzałej Wsi.

Lasowice Małe (niem. *Klein Lesewitz, Leźwice Małe*).
Brak dokładnych informacji na temat powstania, dokumentu lokacyjnego, areału, uwarunkowań administracyjnych i przynależności parafialnej wsi, zwłaszcza dla okresu obejmującego czasy od średniowiecza do końca XVIII w. Przypuszcza się, że powiększenie areału Lasowic zapisane we wznowionym dokumencie lokacyjnym z 1350 r. mogło być związane z zasiedleniem terenów położonych na wschód od tej miejscowości, odpowiadających późniejszemu położeniu odrębnej jednostki osadniczej o nazwie „Lasowice" z dodatkiem „Małe" (o odróżnieniu od starszej i większej zachodniej części, z którą związano określenie „Wielkie").

Wyodrębnienie Lasowic Małych ze wspólnoty wiejskiej Lasowic nastąpiło prawdopodobnie dopiero w czasach Prus Królewskich, w ramach Ekonomii Malborskiej (przypuszczalnie przed rokiem 1700). B. Lipińska podaje, że w 1675 r. doszło do ponownego założenia wsi w oparciu o kontrakt emfiteutyczny i te uregulowania prawne mogły dać asumpt do oddzielenia od siebie wspólnot wiejskich (Lasowice Wielkie jako wieś chełmińska oraz Lasowice Małe jako wieś kolonijna [33]).

W końcu XIX stulecia wieś ta obejmowała 54 włóki, 9 posiadłości chełmińskich (jednym z większych posiadaczy ziemskich był Abraham Entz, do którego należało gospodarstwo o wielkości 68.89 ha, w tym 50 ha ziemi ornej i 17 ha łąk i pastwisk), wśród mieszkańców 111 deklarowało wiarę katolicką, 95 było protestantami a 19 mennonitami; parafia i szkoła katolicka znajdowała się w Lasowicach Wielkich, podobnie rzecz miała się z ewangelikami [34].

[33] B. Lipińska, *Żuławy Wiślane…* w charakterystyce miejscowości pod nr 113.
[34] *Słownik Geograficzny….*, T.V, str. 91.

Układ przestrzenny przyjął formę ulicówki (przysiółek ulicowy), niwa siedliskowa rozlokowana na wschód i zachód od ulicy wiejskiej stanowiącej część drogi prowadzącej w kierunku południowym – do Szawałdu i Półmieścia; rozłogi pół w układzie łanowym. Po separacji
i uwłaszczeniu pojawiły się trzy duże gospodarstwa kolonijne położone na południe i zachód od zwartego układu osadniczego (obecnie zatarte w pejzażu). Na początku XX w. przez wieś poprowadzono tory żuławskiej kolei wąskotorowej, a budynki stacji kolejowej wzniesiono od północnego-wschodu, także na kolonii (obecnie niezachowane).

W zabudowie zagrodowej przeważały budynki mieszkalne o konstrukcji zrębowej, z których część zachowała się stanowiąc wzorcowy przykład tradycyjnej architektury regionalnej (Lasowice Małe nr 11, Lasowice Małe nr 15, Lasowice Małe nr 28). Istniał co najmniej jeden dom podcieniowy (obecny nr 20, dawny nr 2), wzniesiony w 1805 r. przez jednego z najwybitniejszych budowniczych żuławskich - Petera Loewena - dla Abrahama Dicka (obecnie dom w stanie ruiny, zawalił się 31 maja 2011 r.); zachowana inskrypcja umieszczona na frontowej belce wspierającej konstrukcję podcienia, opartej na mieczowanych sześciu słupach o treści: „*ABRAHAM DICK BAU HERR ANNO 1805 PETER LOEWEN BAU MEISTER*".

Lasowice Wielkie (niem. *Groß Lesewitz*, pol.: *Leźwice Wiekie).*
Wieś pomorska lub pruska początkowo zwana „*Lasewicz*", pod taką nazwą wymieniona w 1321 r. przy opisie granic w dokumencie lokacyjnym Lipinki i Świerków [35]; według B. Schmida najpierw relokowana przez Zakon NMP, a następnie częściowo zasiedlona przez osadników niemieckich w czasach Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Wernera von Orlsena (1324-1330)[36]. Powstała na obszarze wykarczowanego lasu położonego na północ od Nogatu, o czy wspomina autor informacji o miejscowości zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* [37].

11 marca 1350 r. Wielki Mistrz Zakonu NMP Heinrch Dusmer dokonał odnowienia przywileju lokacyjnego określając w nim, że początkowy areał wiejski wynoszący 71 włók powiększony został do 95 włók i 22 mórg nadanych oczywiście na prawie chełmińskim, z czego 4 wolne włóki należały do proboszcza, a 7 kolejnych zwolnionych z powinności podatkowych przypisano do dziedzicznego urzędu sołtysa; pozostałe włoki były czynszowe i należały do wspólnoty wiejskiej.

Ponadto „*in Lesewitz*" posiadał Zakon NMP swój domeralny folwark (*Wirtchaftshof* – dosłownie dwór gospodarczy), którym zarządzał rycerz zwany opiekunem (*Pfleger*), wykaz osób pełniących ten urząd od 1381 r. do końca czasów krzyżackich zachowany był w malborskich archiwach znanych B. Schmidowi [38]. Wśród zabudowań folwarcznych

[35] Dwie miejscowości leżące na północ od Lasowic Wielkich, obecnie w gminie Nowy Staw.
[36] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 117.
[37] „*Wś L założona jest na wykarczowanym lesie, który dawniej po nad Nogatą się ciągnął. Jak imię jej polskie, od tegoż lasu wzięte, potwierdza, istniała przed przybyciem krzyżaków, ludnością polską osadzona. Także pogańskie odkryte cmentarzyska stwierdzają jej starożytność*". *Słownik Geograficzny*…., T. V, str. 91.
[38] B. Schmid nie przytacza tej listy, podaje ją za to autor informacji o wsi zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*; wg niego opiekunami z Lasowic, którym podlegali zarządcy folwarków w Kościeleczkach, a ponadto chłopi z Kamienicy, Tragamina i Tamme, byli odpowiednio: Zygfryd von Grans ? – 1381, Bertold von Loubheim 1381-1381, Henryk von Haase 1381-1384, Bertold von Bucheim 1384-1387, Zygfryd Gans 1387-1388, Henryk von Harder (1388), Piotr von Gondolsheim (1388-1391), Konrad von

wymieniona była około 1400 r. duża, pokryta ceramiczną dachówką stodoła, kaplica wzmiankowana w 1407 r., a następnie w Księgach Wielkiego Komtura obejmujących okres od 1412 do 1417 r. wspominało się o naprawach, przebudowach i budowach, takich obiektów jak: browar, karwan, dom z bali, tarasy, studnia, gdanisko, wieża i obory.

Spis inwentarza sporządzony w roku 1387 podawał, że w folwarku trzymano: 13 ogierów, 117 klaczy, 114 źrebaków, 22 koni pociągowych, 660 świń, 400 owiec i 120 krów, w 1407 r. odnotowano 130 różnych koni [39]. To duże gospodarstwo funkcjonowało do wybuchu wojny 13-letniej, w jej trakcie zostało zniszczone i w czasach polskich nie dokonano jego reaktywacji, z czasem w terenie zatarły się wszelkie ślady zabudowy i układu przestrzennego. B. Schmid przypuszcza, że ten konwentualny folwark (a jednocześnie ośrodek administracyjny) nie znajdował się w obrębie samej wsi Lasowice Wielkie, tylko na południe od jej układu osadniczego, tam gdzie później powstała wieś kolonijna *Herenhagen* (dziś Pielica).

Kościół p.w. Św. Andrzeja Apostoła powstał zapewne wkrótce po relokacji wsi i zasiedleniu jej niemieckimi osadnikami, jako istniejący został pośrednio wymieniony w 1350 r. przy odnowieniu aktu lokacyjnego poprzez zapis o brzmieniu *„dem pfarer des dorfis vier fraye huben”* [40]. Lustracja z 1610 r. opisywała świątynię jako solidną murowaną budowlę, która następnie uległa spaleniu podczas pierwszej wojny polsko-szwedzkiej (1626-1629).

Odbudowę realizowano w okresie od 1647 do 1654 lecz miała ona mniejszy rozmach od pierwotnej budowli, wiązała się też zapewne z trudnościami finansowymi ponieważ konsekracji dokonał biskup Opaliński dopiero w roku 1680. Kościół otoczył założony od nowa cmentarz katolicki, służący przez pewien czas także miejscowym luteranom. W roku 1737 kościół został przebudowany w nieznanym zakresie, następnie spalił się ponownie w roku 1811 i został odbudowany, tym razem w konstrukcji ryglowej, w roku 1824. W 1896 r. wzmocniono ściany zewnętrzne poprzez obmurowanie ich cegłą, dach pokryto ceramiczną dachówką, wybudowano aneksy nadając świątyni formę architektoniczną, pozbawioną cech stylowych, zachowaną bez większych przekształceń do dziś. Ponieważ budowla nie posiadała odpowiednio dużej wieży, od zachodu, przy elewacji szczytowej, wzniesiono wolnostojącą dzwonnicę o drewnianej konstrukcji (zachowana).

Protestanci tj. luteranie działali we wsi od 1565 r. zaskarbiając sobie coraz większą popularność i zdobywając rosnące grono wyznawców [41]. Doszło nawet do tego, że w czasie wojny polsko-szwedzkiej (1626-1629) przejęli kościół katolicki, ale później musieli go zwrócić; sytuacja taka zdarzyła się w kilku miejscowościach dekanatu malborskiego (np. w Pogorzałej Wsi i Kraśniewie). Nabożeństwa urządzano więc w domach mieszkalnych, stodołach i

---

Baldersheim (1391-1394), Ulryk von Jaginsdorf (1394-1407), Henryk Stober (1407- ?), Rychard von Nedirwig (?-1413), Jan von der Capell (1413-?), … von Westerstetten (? – 1415), Hans von Schauenburg (1415-1416), Michał von Nesse (1418-1419), Jan von Posern (1419-1420), … von Amberg (1420 – 1427 ?), Konrad von Helmsdorf (1427 ? – 1432), … von Kalb (1432 - ?), Jan von Remchingen (? – 1440), Hans von Kottenheim (1469). *Słownik Geograficzny*…, T. V , str. 91.

[39] B. Schmid, *Die Bau und …*., str. 117.

[40] B. Schmid, *Die Bau und …*, str. 117.

[41] Pierwszym duchownym luterańskim działającym w Lasowicach był Baltazar Richter. Porównaj *Słownik Geograficzny*…, T. V, str. 91.

stajniach do czasu, gdy w 1652 r. wybudowana została kaplica funkcjonująca do około 1710 r.

W roku 1711 wzniesiony został – pomimo protestów biskupa chełmińskiego Teodora Andrzeja Potockiego, zlokalizowany na wschód od kościoła i cmentarza katolickiego, po południowej stronie południowej drogi wiejskiej, kościół gminy protestanckiej. Była to budowla prostokątna w planie, o wymiarach 10,14 x 21,82 cm, z dwoma przedsionkami oraz aneksem zakrystii przy elewacji szczytowej zachodniej; bryła prostopadłościenna nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu, pozbawiona wieży (kruchty i zakrystia parterowe
z dachami dwuspadowymi); konstrukcja ryglowa z polami wypełnionymi cegłą, elementy drewnianej konstrukcji wykonane z drewna sosnowego, ściany wewnętrzne były wyłożone kamieniem i obmurowane cegłą; wysokość we wnętrzu wynosiła 8,5 metra, a sala została sklepiona drewnianym stropem o półkolistym wykroju (kolebka).

Budowla ta została rozebrana ze względu na bardzo zły stan techniczny w 1902 r., a na jej miejscu wzniesiono nowy, murowany budynek z wieżą, sporządzony według projektu zamówionego przez ministerstwo ds. wyznań, poświęcony 8 grudnia 1903 r. Kościół ewangelicki zniknął z pejzażu wiejskiego po 1945 r., pozostał tylko duży cmentarz wyznaniowy założony na północ od świątyni, na terenie nawsia.

Do parafii Lasowice początkowo należały: majątek krzyżacki *Kaminke* (dzisiejsza wieś Kamienica) oraz wsie Mortąg, Tragamin i Widowa, później – ale dopiero po 1602 r. - z parafią rzymskokatolicką zostały związane ponadto: Szawałd (przez krótki czas z kościołem filialnym), Lasowice Małe i Pielica [42].

Układ przestrzenny wsi przyjął formę owalnicy z dwiema ulicami wiejskimi, które wydzielały położony między ich osiami teren nawsia - na nim aż do początków XX w. sytuowano tylko obiekty użyteczności publicznej (kościół katolicki, szkołę katolicką oraz dwa cmentarze, a poza tym dwa stawy wiejskie). Niwa siedliskowa rozlokowana została na północ od północnej i na południe od południowej drogi wiejskiej, w części południowej znalazł się ponadto kościół ewangelicki, a także pastorówka i plebania parafii rzymskokatolickiej; za siedliskami rozmierzono pola w układzie łanowym.

W zwartym układzie osadniczym występowało co najmniej 8 posiadłości chełmińskich, które po separacji przyjęły status majątków ziemskich, podobne duże gospodarstwa pojawiły się także w zabudowie rozproszonej, na koloniach występujących na zachód, południe i na wschód od wsi (łącznie było ich ca 11-15, w zależności od okresu) [43]. Chełmińscy, należący do

[42] W 1602 roku proboszcz lasowickiej parafii ks. Sebastian Grzybowski podpisał z mieszkańcami wsi umowę na dzierżawę włók plebańskich, do tego czasu terytorium parafii pozostawało w kształcie określonym w średniowieczu. Porównaj: J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania…*, str. 65.

[43] Porównaj B. Lipińska, *Żuławy Wiślane…* – w charakterystyce miejscowości nr 114. Gospodarstwo południowe zatarło się w pejzażu, na wschodzie występują obecnie nowe wybudowania na starym siedlisku należące do Agro Lawi, natomiast na kolonii zachodniej, tuż przy granicy z wsią Tragamin, zachowały się zabytkowe budynki związane z dawnym majątkiem ziemskim zabudowanym domem podcieniowym. Nazwiska kilku właścicieli majątków ziemskich zostały podane w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego,* byli to: Eduard Döhring (właściciel 114 ha), Adolf Froweck (57 ha), Jan Janzen (82 ha), Rudolf Tornier (81 ha), Jakob Wiebe (152 ha), Gerarg Wiebe (116 ha), Franc Wolf (75 ha) i Fryderyk Zimmermann (94 ha).

najbogatszych i najbardziej znamienitych mieszkańców wsi, na ogół byli protestantami, B. Schmid opisując kościół tego wyznania wspominał o ławkach ustawionych na lewo od ołtarza dla nich przeznaczonych, a także o specjalnych znakach tzw. hofwerkach z nazwiskami przypisanych do tych osób; w niezachowanej świątyni ewangelickiej utrwalone były następujące nazwiska gospodarzy żyjących w XVIII i XIX w. w Lasowicach Wielkich: Dawid Pohlmann, Ephrain Ludwig, Micael Neukirch, Thomas Ziegehagen, Johann Kleineisen, Gabriel Ludwich, Jacob Schultz, Johann Őhrlich, Georg Söncke, Jacob Görtz, Gottfried Thiem, Martin Őhrlich, George Schultz i Johann Kleisz [44].

W posiadłościach gburskich przeważała zabudowa mieszkalna drewniana, domy wznoszone w konstrukcji zrębowej, wśród nich przed 1919 r. występowały cztery domy podcieniowe opisane w katalogu B. Schmida. Najstarszy znajdował się we wschodniej części wsi i należał do Rudolfa Wiebe: był to dom wąskofrontowy, wzniesiony w połowie XVIII w., a następnie częściowo obmurowany, powiększony i przystosowany wraz z budynkami gospodarczymi dla potrzeb mleczarni.

Drugi, którego właścicielem był Dircksen, zlokalizowany w zachodnim krańcu wsi, reprezentował typ budynku szerokofrontowego, z podcieniem wzniesionym na osi elewacji wzdłużnej, wspartym na siedmiu słupach; budynek zrębowy, ze szczytami szalowanymi deskami, wzniesiony w końcu XVIII stulecia i przebudowany w XIX w. Na południe od kościoła ewangelickiego stał dom podcieniowy należący przed 1919 r. do Ernsta Zimmermana, a zbudowany w 1794 r. dla Johanna Oelricha, o czym świadczyła inskrypcja wyryta na drzwiach wejściowych o treści: „*Joh. Oelrich B.H. Ŧ J.S.B.M. Anno 1794*". Wreszcie wzniesiony na kolonii zachodniej, sąsiadującej z wsią Tragamin, dom podcieniowy należący do Wilhelma Zimmermanna (jedyny zachowany do dziś).

W końcu XIX w. wieś Lasowice Wielkie obejmowała 157 włók areału, liczyła 15 majątków ziemskich, 18 gospodarstw zagrodniczych, łącznie 47 budynków; zamieszkiwało ją 249 katolików, 216 ewangelików i 29 mennonitów; funkcjonowały dwie szkoły (katolicka i ewangelicka), zajazd (należący po 1900 roku do Wilhelma Mameya), z trzech wzmiankowanych w średniowieczu wiatraków nie zachował się żaden. Na początku XX w. układ przestrzenny wsi wzbogacił się o tory kolejki wąskotorowej i przystanek kolejowy (zlokalizowany w pobliżu jednego z domów podcieniowych).

Lipowiec (niem. *Lindenwald,* pol.: *Lipowiec,* inne formy: *Lipki, Dolna*).
Wieś chełmińska zagrodnicza założona przez Zakon NMP, nie jest jednak znany kontrakt lokacyjny, ani data jego wystawienia. Wieś powstała na południe od patrymonium miasta Malborka, granicząc od północy i wschodu z rozłogami pól innych podmalborskich miejscowości: Wielbarkiem i Nową Wsią Malborską. Na południe od Lipowca rozciągał się areał wsi Dąbrówka Malborska (niem. *Deutsch Domerau*), z którą Lipowiec był związany parafialnie. Zapewne te tradycyjne więzi religijne zdecydowały o włączeniu omawianej miejscowości w granice powiatu sztumskiego, a nie malborskiego, w trakcie reformy administracyjnej przeprowadzonej w 1818 r. (wydaje się to trochę „nielogiczne" biorąc pod uwagę bliskie położenie względem Malborka i silny związek z tym miastem).

[44] B. Schmid, *Die Bau und* …., str. 121.

Polska nazwa Lipowiec miała charakter topograficzny i oznaczała tyle co „lipowe pastwisko", odnajdujemy ją w dokumentach archiwalnych, m.in. z 1649 i 1664 r., Niemcy zrobili z niej kalkę w formie „*Lindenwald*" (dosłownie: „lipowy las"); po 1945 r. osada przez pewien czas nosiła nazwę Lipki (która z kolei była kalką nazwy niemieckiej) [45]. Wieś powstała wśród malowniczych, zalesionych pagórków należących już w sensie geograficznym do pojezierza sztumskiego, a nie do Żuław Malborskich [46].

Ze względu na ukształtowanie terenu układ przestrzenny - dostosowując się do warunków naturalnych - przyjął nietypową formę: dwóch przysiółków ulicowych ułożonych równolegle do siebie (obie ulice wiejskie odchodziły od traktu Malbork-Dzierzgoń prowadząc w kierunku południowo-zachodnim, w stronę Wielbarka i Gościszewa). Zabudowa wiejska lokowana była po obu stronach tych dróg, niwa siedliskowa dotykała ich osi lub wyznaczana była w pewnej od nich odległości; pola rozmierzono w układzie łanowym.

W układzie osadniczym wykształciło się tylko jedno gospodarstwo gburskie, które po reformach rolnych i separacji przekształciło się w majątek ziemski, w końcu XIX wieku należał on do Emila Hinza i liczył 161 ha. Pozostałe gospodarstwa były mniejsze, wcześniej należały do zagrodników, na przełomie XIX i XX w. stopniowo je wykupowano. W tym czasie we wsi mieszkało 58 zagrodników i jeden właściciel majątku, w sumie występowało tu 60 domostw, zamieszkiwało je 251 katolików, 119 ewangelików i 6 dysydentów; w miejscowości funkcjonowała szkoła ludowa.

Po 1945 r. układ przestrzenny został przekształcony, w sensie ruralistycznym nadal jest czytelny, degradacji uległa historyczna zabudowa: wiele siedlisk opustoszało, większość dawnych budynków mieszkalnych i gospodarczych (pochodzących z końca XIX i 1 ćw. XX w.) uległo przeobrażeniu (przebudowy, rozbudowy, zmiana formy architektonicznej i tradycyjnych materiałów).

Nowa Wieś Malborska (niem. *Tessensdorf, Teutchendorf, Neudorf*).

Wieś lokowana lub relokowana w oparciu o pomorskie osadnictwo przez Zakon NMP w XIV w., bliższych informacji na temat założenia, warunków kontraktu lokacyjnego i areału brak – przywilej lokacyjny zaginął w czasie wojen polsko-szwedzkich [47]. W związku z tym król Jan Kazimierz wystawił ponownie kontrakt dla wsi w 1622 r.; wiele uwagi w jego zapisach poświęcono ówczesnemu sołtysowi Krzysztofowi Porębie, który urząd i związane z nim przywileje otrzymał w zamian za zasługi w służbie wojskowej. Przysługiwało mu wolne rybołówstwo w pobliskiej Dąbrówce Malborskiej, wolne drewno w lasach oraz polowanie na zwierzynę i ptactwo; prawo do korzystania z pastwisk usytuowanych „*w borze*" za roczną opłatę w wysokości 10 grzywien, a od przyznanej mu ziemi czynsz w wysokości 4

[45] H. Górnowicz, Z. Brocki, *Nazwy miast*…, str. 154.

[46] W sensie geograficznym jest to mezoregion nazywany Pojezierzem Iławskim, nazwa „*pojezierze sztumskie*" jest obiegowa, popularna, częściej mówi się raczej o „*ziemi sztumskiej*".

[47] O wsi wspomina się w dokumentach zakonnych około 1399 r. wymieniając ją pod nazwą *Czesmekaym,* co świadczy o jej bałtyjskim pochodzeniu (*kaym* oznaczał tyle co pruski dwór, majątek, Cieszym było imieniem wolnego Prusa, właściciela tego dobra; inna znana forma to *Cieszymkaimis*. Oznaczałoby to, że utworzenie wsi było w istocie tylko adaptacją do nowych warunków prawnych istniejącej już osady, czyli relokacją. Niemiecka nazwa powstała jako kalka pruskiej, przy czym słowo „*kaym*" (dwór) zastąpiono słowem „*dorf*" (wieś) – w ten sposób powstało określenie *Teutschendorf, Tessensdorf*). Nazwa *Nowa Wieś* pojawiła się około 1565 roku w czasach Prus Królewskich. Porównaj: H. Górnowicz, Z. Brocki, *Nazwy miast…,* str. 155.

wiadrunków i 2 miar chmielu odprowadzany do zamku malborskiego (czyli do Ekonomii Malborskiej) [48].

W 1764 r. wieś została wymieniona pod nazwą *Teutchendorf* jako przynależna do starostwa kiszporskiego tj. dzierzgońskiego [49]. Po reformach administracyjnych z 1818 r., podobnie jak położone w pobliżu na pojezierzu sztumskim miejscowości Wielbark i Lipowiec, znalazła się w granicach starostwa sztumskiego (a nie malborskiego). W końcu XIX w. Nowa Wieś Malborska, taką nazwą już wtedy określana, liczyła 2 225 09 mórg areału, 31 budynków, 38 dymów, zamieszkiwana była przez 379 osób, z których 223 stanowili katolicy a 148 ewangelicy (reszta w liczbie 8 osób należała do innowierców) – oba te główne wyznania należały do parafii usytuowanych w Malborku. We wsi funkcjonowała szkoła ludowa, którą znacząco rozbudowano w okresie międzywojennym wznosząc nowe budynki służące nauczaniu
i przeznaczone na mieszkania dla nauczycieli (zachowane, obecnie występujące pod adresem ul. Moniuszki nr 25-26) [50].

Układ przestrzenny przyjął formę wsi ulicowo-placowej ewoluującej w stronę wielodrożnicy. Główna ulica wiejska o przebiegu pn.-zach. – pd-wsch. stanowiła część dawnego traktu wiodącego z Malborka do Dzierzgonia, w centrum układu osadniczego powstała druga ulica wiejska (obecnie Działdowska) wydzielająca plac wiejski i kształcie wrzeciona; nie był to teren typowego nawsia, także dawniej sytuowano tu zabudowę zagrodową. Niwa siedliskowa została usytuowana po północnej i południowej stronie ulic wiejskich, rozłogi pól rozmierzono w układzie łanowym; po reformach rolnych i separacji powstało wiele gospodarstw kolonijnych, w zabudowie rozproszonej, z których zachowały się tylko nieliczne (np. zagroda przy ul. Gen. de Gaulle'a 60 czy zagroda przy ul. Moniuszki nr 54). We wsi funkcjonował zajazd należący w 1 ćw. XX w. do Ernsta Wischera (budynek zachowany o adresie ul. Moniuszki 95).

Stogi (niem. *Heubuden,* inne formy: *Howbude, Heybudi, Hejbudy*).
Klasyczna miejscowość emfiteutyczna, założona i zagospodarowana głównie przez menonitów. W czasach średniowiecza był to obszar domeralny tj. należący do Zakonu NMP, do konwentu malborskiego, użytkowany jako łąki i pastwiska, na których wypasano konie; zabudowywano go nietrwałymi, przeważnie drewnianymi szopami i stajniami [51]. Od południa teren ten graniczył z gruntami o podobnym przeznaczeniu, ale należącymi do miasta (tzw. *Stadfelde*). W księdze czynszowej z 1510 r. Stogi nie zostały wymienione, co oznacza, iż nie były jeszcze wtedy zasiedlone. Podobnie w 1521 r., gdy wspominano o wydzierżawieniu morgi ziemi jednemu z urzędników królewskich z malborskiego zamku, Jacobowi

[48] *Słownik Geograficzny*…, T. XII, str. 308 i T. VII, str. 210.
[49] *Słownik Geograficzny* …, T. VII, str. 210.
[50] Budynek główny szkoły został wybudowany w 1928 roku, następnie został rozbudowany w 2 połowie XX w., a po pożarze przeszedł gruntowny remont w latach 2008-2011.
[51] Autor informacji o miejscowości zamieszczonej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* podaje ponadto, że obszar ten w średniowieczu był częściowo zalesiony, las ten ciągnął się w stronę Kościeleczek, a dalej, ponad Nogatem, aż do Szawałdu. Na terenie opisywanym znajdować się miał zakonny folwark, w którym gromadzono duże ilości siana zwożonego przez gburów z całej okolicy. Porównaj: *Słownik Geograficzny*…, T. III, str. 49 i 69. B. Schmid podaje, że obszar ten zarządzany był przez dwory zakonne w Górkach i Kościeleczkach (tj. wtedy Warnau), podlegał Wielkiemu Marszałkowi, a nazwa wywodzi się od określenia „drewniane szopy" czyli *„Holtz Bude" – Howbude*. B. Schmid, *Die Bau und…,* str. 67.

Rossnowskiemu; przyznana mu ziemia położona była między folwarkiem Kałdowo (*Kalthof*) a łąkami „*Heybudi*” [52].

Zagospodarowanie i zasiedlanie tego obszaru zaczęło się w 1562 r. w oparciu o kontrakty emfiteutyczne, których odbiorcami byli głównie przybysze z Niderlandów tj. mennonici, kolejne umowy podpisano w 1565 r. Początkowo powstało tu kilka, następnie kilkanaście posiadłości posiadających przeważnie odimienne nazwy własne; wspólna dla nich nazwa *Heubuden* przyjęła się dużo później [53]. Wiązało się to z faktem, że te rozproszone, jednodworczne gospodarstwa nie tworzyły wspólnoty wiejskiej w sensie prawnym.

I tak jeszcze w 1636 r. wymieniano siedmiu dzierżawców „*na łąkach Heubuden*”, którzy urzędowo związani byli ze wspólnotami wiejskimi Staryni, Mortąga i Kościeleczek [54]. Osady te dopiero po reformach administracyjnych i rolnych, w pierwszej połowie XIX w., przestały funkcjonować jako odrębne jednostki administracyjne, stając się nazwami pól i uroczysk; natomiast w sensie prawnym pojawiła się scalająca je wspólnota (gmina) wiejska o nazwie Heubuden. Towarzyszył temu proces wykupywania siedlisk i ziemi, dotąd dzierżawionych, na własność – największe posiadłości przekształcały się w typowe majątki ziemskie (*Bauer*).

Kompleks osadniczy Stogów stał się siedzibą mennonickiej gminy wyznaniowej o nazwie *Heubuden- Marienburg,* była to jedna z większych i ważniejszych wspólnot religijnych odłamu flamandzkiego, w okresie międzywojennym (lata 20-te, 30-te XX w.) obejmująca ponad 34 wsie położone na terenie Wielkich Żuław Malborskich, w okolicach Tczewa, w okolicach od Sztumu do Kwidzyna, a także miejscowości leżące na wschód od Nogatu, na Małych Żuławach Malborskich [55]. J. Domino podaje, ze w 1929 r. do gminy tej należało 1092 członków oraz 358 dzieci poniżej 15 roku życia (czyli jeszcze nieochrzczonych, zatem nie zaliczonych w poczet wyznawców). Do 1728 r. gmina ta nie cieszyła się pełną samodzielnością i była obsługiwana przez starszyznę z Gdańska z gminy Wielkiej Żuławy.

W tymże 1728 r. Jacob Dyck został wybrany pierwszym w dziejach wspólnoty starszym gminy mennonickiej ze Stogów i pełnił tą posługę do dnia swojej śmierci w 1768 r.; wcześniej z jego rekomendacji wybrano drugiego starszego gminy – Gerharda von Bergena. „*Od tego czasu w zborze tym służyło dwóch starszych gminy, sześciu nauczycieli i jeden lub dwóch diakonów*” [56]. W drugiej połowie XVIII stulecia gmina liczyła tak wielu wiernych, że dla ich pełnej obsługi, a głównie dla odprawiania niedzielnych nabożeństw wytypowano kilka domów temu celowi służących, w Malborku, Pogorzałej Wsi, Lasowicach Wielkich i Lichnówkach.

W XVII w. areał posiadłości jednodworcznych na łąkach Heubuden wynosił około 60 włók, udział gruntów rolnych na obszarze szybko się powiększał, po 1772 roku był już o 1/3

[52] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 67.
[53] Na początku XVII wieku osady emfiteutyczne leżące na obszarze Heubuden nazywały się: Willembruchshuben, Finkenhuben, Phillipponerhuben, Reimershuben, Irrgangshuben, Gurkenhuben, Trappenfedsche Gurkenhuben, Trappenfeldsche Finkenhuben, Koczelizker Huben, Godeckerhuben, Dixonshuben i Schönwiesenhuben. Porównaj: E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu*…, str. 49.
[54] B. Schmid, *Die Bau und…,* str. 67.
[55] Np. w 1700 roku menonici flamandzcy żyjący w miejscowości Jerczewo (Pułkowice) w okolicach Sztumu zjednoczyli się z gminą ze Stogów Malborskich; jerczewscy menonici posiadali własnych diakonów i nauczycieli; obie jednostki połączyły swój majątek. Porównaj: A. Paprot, *Nekropolia mennonicka*…, str.105.
[56] A, Paprot, *Nekropolia mennonicka*…, str. 105.

większy; w 1820 r. wieś Stogi liczyła 301 mieszkańców, z czego 202 było mennonitami, nazwiska rodzin menonickich związane z tą miejscowością były następujące: von Bergen, Bickert, Born, Claasen, Dickmann, Dicksen, Dircksen, Dick, Epp, Ens, Fast, Friesen, Giesbrecht, Gunter, Hamm, Konrad, Kosdorff i Loewen.

W końcu XIX w. wieś była opisywana jako złożona z 8 osad, obejmujących łącznie 35 posiadłości, licząca 137 włók areału, zamieszkiwanych przez 179 katolików, 75 ewangelików, 776 mennonitów i 1 baptystę, zabudowana 45 domami; z własną szkołą ludową, parafialnie związana z Malborkiem (przynależność parafialna odnosiła się oczywiście tylko do katolików i ewangelików, czyli do wiejskiej mniejszości) [57].

Szawałd (niem. *Schadewalde, Schadwalde, Schadwald, Schadewald, Schadenwalde, Sadowo*).
Wieś lokowana przez Zakon NMP, prawdopodobnie na bazie wcześniejszej struktury osadniczej (pomorskiej lub pruskiej), o czym świadczy źródłosłów jej nazwy. Relokacja nastąpiła na podstawie kontraktu lokacyjnego wystawionego w dniu 3 kwietnia 1352 r. przez wielkiego mistrza Zakonu NMP Winrycha von Kniprode (1351-1382) dla poddanego o imieniu Claus (a zatem zasadźcy i zapewne pierwszego sołtysa). Na prawie chełmińskim uposażono miejscowość określoną jako „*zum Schadewalde*" w 14 włók, areał ten zwiększył się roku 1367 o kolejne 4 włoki i 24 morgi, od których odprowadzać miano 200 korców jęczmienia rocznie od każdej czynszowej włóki (wieś jęczmienna) [58].

Wieś miała status kościelnej lecz na temat budowy pierwszej świątyni nie wiadomo nic pewnego. W dokumencie lokacyjnym uposażono parafię w 2 włoki wolne od opłat, a ponadto mieszkańców zobowiązano do płacenia dziesięciny [59]. Kościół katolicki - jak w przypadku wielu innych wsi żuławskich – został przejęty przez luteran w 1 ćw. XVII w.

Miejscowi protestanci, którzy utworzyli silną gminę około 1600 r., zdołali – tu w przeciwieństwie do większości wsi żuławskich – utrzymać swój stan posiadania czyli zachować dla własnych potrzeb świątynię, cmentarz i szkołę. Według przekazu cytowanego przez B. Schmida: „*stary kościół został rozebrany przy blasku księżyca dnia 30 lipca 1719 roku, a następnego dnia o godzinie 7 wieczorem stała już na jego miejscu nowa konstrukcja łącznie z krokwiami*". Wykończenie trwało do 6 sierpnia, gdy kościół został obsadzony przez predykanta, a następnie wyświęcony dnia 15 października tegoż roku [60]. Kolejne powodzie przynosiły następne straty i dotyczyły także świątyni szawałdzkiej.

Znane są plany pochodzące z 1823 r. dotyczące wzniesienia tu budowli w konstrukcji ryglowej – nie wiadomo czy zdołano je zrealizować, jeśli tak obiekt ten nie przetrwał zbyt długo. W 1829 r. Szawałd nawiedziła kolejna powódź – woda w istniejącym wtedy kościele utrzymywała się na wysokości jednego metra przez sześć dni; zapewne wskutek tego ryglowa konstrukcja uległa osłabieniu i po kilkunastu latach wymagała rozbiórki.

[57] *Słowik Geograficzny*…, T. III, str. 49.
[58] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 261.
[59] J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania* …, str. 65.
[60] B. Schmid, *Die Bau und*…, str. 261.

Zachowany do dziś kościół wzniesiono w 1846 r. (poświęcony dnia 6 grudnia) w stylu nawiązującym do architektury poczdamskiego Kościoła Pokoju – neoromańskiego; styl szawałdzkiej świątyni bardziej jednak nawiązuje do tzw. Rundbogenstill. Data budowy świątyni znajduje się na elewacji szczytowej południowej – zaakcentowana cegłami o ciemniejszym kolorze.

Spis ludności wykonany w Prusach fryderycjańskich w 1776 r. wykazał we wsi jedną rodzinę mennonicką o nazwisku Epp (J. Domino). W 1820 r. w Szawałdzie mieszkało 320 mieszkańców, w tym 5 mennonitów.

Układ przestrzenny wsi przyjął formę ulicówki przywałowej z główną drogą wiejską dochodzącą od zachodu do wału Nogatu, a dalej biegnącą u jego stóp; niwa siedliskowa w części zachodniej położona po obu stronach drogi, w części przywałowej tylko od zachodu; rozłogi pół w układzie łanowym; we wsi funkcjonowała przystań rzeczna, z której korzystał mi.in. cesarz Wilhelm II podróżując po Prusach Wschodnich. W układzie osadniczym występowało 5 gospodarstw chełmińskich, po separacji zamienionych w majątki ziemskie, w tym posiadłość z mleczarnią. W 1858 r. właścicielami tych majątków byli: Simon Steiniger junior i Johann Steiniger senior (wielkość majątku 5,5 włóki), Adolf Bielefeld (9,5 włoki), Michael Wedhorn, sołtys, właściciel ziemski i właściciel mleczarni oraz Barth. Barwich (3,5 włóki).

Wśród mieszkańców przeważali ewangelicy, których było 516, katolików było tylko 197; obie grupy posiadały odrębne szkoły i cmentarze; katolicy korzystali z kościoła w Lasowicach Wielkich. Szkoła ewangelicka była jednoklasowa, w 1887 r. nauczał w niej urodzony w 1856 r. Hermann Döring, korzystało z niej 59 dzieci [61]. Ponadto od co najmniej XVIII w. w Szawałdzie funkcjonowała karczma, spalona w 1936 roku, gdy jej właścicielem był Borkowski. W układzie osadniczym wsi występował również wiatrak, który spalił się w 1903 r. (właścicielem był Heine); funkcjonowała tu również cegielnia.

Tragamin (niem. *Trageheim, Tragheim, Trageheym*).
Wieś o nazwie *Trageheym* powstała w czasach zakonnych jako czynszowa, zagrodnicza; według informacji zawartych w Księdze Czynszowej komturii malborskiej, spisywanych w przeciągu 2 połowy XIV stulecia, 71 tutejszych zagrodników było zobowiązanych do płacenia czynszu pieniężnego w wysokości 2 skotów rocznie, dwóch karczmarzy w wysokość 2 marek rocznie, a ponadto wszyscy odprowadzali powinności w jęczmieniu (wieś jęczmienna). Zobowiązanie te regulowano na rzecz rycerza-opiekuna (*Pfleger*) z Lasowic.

W czasie wojny 13-letniej, podobnie jak pobliska *Warnau*, miejscowość całkowicie opustoszała, i także analogicznie do niej została reaktywowana jako wieś czynszowa, chełmińska, z 2 wolnymi włókami przeznaczonymi dla dziedzicznego urzędu sołtysa i 26 włókami czynszowymi, na podstawie nowego dokumentu lokacyjnego. Pierwsze informacje na temat areału wiejskiego i statusu prawnego miejscowości pochodzą z roku 1510, natomiast odnowiony kontrakt lokacyjny został wystawiony przez ekonoma malborskiego Stanisława Kostkę 10 czerwca 1597 r. i zatwierdzony przez króla dnia 5 lipca.

[61] *Słownik Geograficzny*… T. X, str. 366 i T. V, str. 958.

Oprócz wysokości należnych czynszów określono w nim także powinności szarwarkowe, które chłopi z *Trageheim* zobowiązani byli świadczyć na rzecz królewskiego folwarku w pobliskim *Kaminke*. Zobowiązania te wygasły dopiero w roku 1726 po wypuszczeniu folwarku w ręce prywatne [62].

Spis wykonany po przejęciu Prus Królewskich przez państwo fryderycjańskie, przeprowadzony w 1772 r., wykazał we wsi 4 duże gospodarstwa chełmińskie z areałem obejmującym 28 włók i 9 mórg; areał ten niewiele zmienił się w następnym stuleciu i wynosił na początku XX w. 517 ha tj. ca 30,5 włóki. Dwie największe posiadłości występowały po zachodniej (po prawej) stronie głównej drogi wiejskiej w centralnej i północnej części układu osadniczego; na jednej z nich (północnej) występował dom podcieniowy: konstrukcji zrębowej, z dachem krytym dachówką ceramiczną, wybudowany przez rodzinę Tornier na początku XIX stulecia (około 1919 r. należący do posiadającego tytuł szlachecki L.W. Zimmermanna[63]).

W końcu XIX w. Tragamin obejmował 517 ha areału (w tym 396 ha gruntów rolnych i 92 ha łąk), liczył 188 mieszkańców (107 katolików, 80 ewangelików, 1 dysydent), w układzie osadniczym występowało 5 majątków ziemskich (dawnych posiadłości chełmińskich), 13 domów, 38 dymów; na miejscu funkcjonowała jednoklasowa szkoła ewangelicka, dzieci z rodzin katolickich korzystały ze szkoły w Lasowicach Wielkich. Parafialnie, tak katolicy, jak i ewangelicy, również związani byli z Lasowicami Wielkimi. Z dwóch średniowiecznych karczem zachowała się jedna, która do 1782 r. należała do miasta Malborka, a następnie została wydzierżawiona za 135 talarów i 30 groszy (przy czym w akcie dzierżawy uwzględniono dług hipoteczny wynoszący 60 talarów 60 groszy); umowa dzierżawy mogła być rozwiązana przy uwzględnieniu półrocznego okresu wypowiedzenia.

Wielbark (niem. *Willenberg,* inne formy: *Wildenberg, Wildenbergk*).
Wielbark to trzecia z miejscowości gminy Malbork położonych na obszarze pojezierza sztumskiego, a nie na Żuławach Wiślanych. Podobnie też, jak Lipowiec i Nowa Wieś Malborska, po reformach administracyjnych z 1818 r. powiązana z powiatem sztumskim, a nie malborskim; a po ustaleniach Traktatu Wersalskiego nie włączona w terytorium Wolnego Miasta Gdańska, pozostawiona w Niemczech. Z tych trzech miejscowości była ona w dziejach najważniejsza, największa, zyskała też duży rozgłos w literaturze naukowej dzięki odkryciom i prowadzonym w ślad za nimi później, systematycznym badaniom archeologicznym, w ich wyniku powstało nawet określenie pewnej formacji kulturowej ochrzczonej mianem „kultury wielbarskiej”.

Wielbark jest fonetyczną substytucją niemieckiej nazwy *Wildenberg*, która była nazwą kulturową, przeniesioną z zamku Wildenberg pod Miltenbergiem w Dolnej Saksonii [64].

---

[62] B. Schmid, *Die Bau und*…., str. 370. Autor informacji o wsi zawartej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego* podaje, że w tym odnowionym przywileju określono powinności od 23 włók czynszowych w wysokości 6 grzywien, ponadto chłopi byli zobowiązani do odstawiania na zamek malborski 46 korców owca rocznie za z góry ustaloną cenę 5 szylingów i 46 kurczaków od korca. Powinności szarawarkowe na rzecz dworu *Kaminke* zostały omówione wyżej (przy charakterystyce miejscowości Kamienice). Porównaj; *Słownik Geograficzny*… T XII., str. 442.
[63] B. Schmid, *Die Bau und*… , str. 370.
[64] H. Górnowicz i Z. Brocki, *Nazwy miast*…, str. 156.

Wspomniane wyżej odkrycia archeologiczne dowodzą, że tereny te były gęsto zasiedlone i tworzyły wysoce rozwiniętą strukturę gospodarczo-społeczną, trwałą i dobrze zorganizowaną już w czasach przedlokacyjnych, czyli przed akcją kolonizacyjną prowadzoną przez Zakon NMP. Struktura ta, z licznymi osadami i cmentarzyskami, rozciągała się w trójkącie od Wielbarka (na północy) do Gościszewa i Gronajnów (na południu). Krzyżacy to rozwinięte osadnictwo tylko zatem ujęli w formy prawne charakterystyczne dla swojego państwa, zaadaptowali do nowych warunków formalnych, społecznych i gospodarczych nadając osadzonej tu ludności pomorskiej i polskiej kontrakty lokacyjne.

Pierwszy nadany Wielbarkowi, spisany zapewne już około 1234 r., zaginął i nie jest w swojej treści znany; jego odnowienie wyszło spod ręki Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Winrycha von Kniprode w roku 1374. Zapisano w nim, że wieś została uposażona na prawie chełmińskim w 58,5 włóki areału, z czego 6 wolnych należało do dziedzicznego urzędu sołtysa, 8 kolejnych potraktowano jako uposażenie proboszcza z Malborka, który zobowiązany był do odprawiania dwóch mszy w tygodniu, a jedna włóka do dzwonnika (*Glöckner*).

Dalej dokument ten stanowił, że ziemia wspólnoty wiejskiej została podzielona na „włóki polskie i niemieckie", inaczej potraktowane w określeniu wysokości powinności podatkowych. Informacje o tym rozdziale powtarzają się później, w XV i 1 połowie XV w. w Księgach Czynszowych Komturii Malborskiej. Analizując te zapisy dochodzimy do wniosku, iż „niemiecka" część wsi leżała po stronie wschodniej jej obszaru, a „polska" po stronie zachodniej, nad Nogatem, czyli tam, gdzie występowały stanowiska związane z osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym.

2. Zabytki nieruchome

Głównym komponentem lokalnego dziedzictwa kulturowego są zabytki nieruchome, w porównaniu do nich zabytki ruchome związane z obszarem gminy Malbork okazują się zbiorami skromnymi i mało reprezentatywnymi. Zabytki archeologiczne związane tradycyjnie z opisywanymi terenami są liczne, także bardzo ważne, jednak część z tych najsłynniejszych, najczęściej prezentowanych w literaturze naukowej (Wielbark), tworzy zbiór związany obecnie bardziej z miastem, niż gminą Malbork. A zatem dziedzictwo gminy Malbork oraz jej krajobraz kulturowy wyrażają się przede wszystkim **poprzez zabytki nieruchome.**
Zasób zabytków nieruchomych jest średni i porównywalny do innych gmin żuławskich, po przeprowadzeniu kwerendy archiwalnej oraz badań terenowych wyodrębniono w nim 357 pozycji (270 obiektów ujętych w GEZ, 87 pozostałych) [65]. Pozycje te uwzględniają obiekty architektury i budownictwa, zespoły z komponowaną zielenią wysoką oraz elementy małej architektury (wszystkie te kategorie zostały zaewidencjonowane); do czego dochodzą zabytkowe układy ruralistyczne, wnętrza krajobrazowe, miejsca pamiątkowe, rozłogi pól, historyczne układy komunikacyjne oraz elementy związane z siecią hydrograficzną (których nie ewidencjonowano i nie policzono – poza układem ruralistycznym wsi Lasowice Wielkie).

Ten zasób, odniesiony do powierzchni gminy i porównany do liczby obiektów powstałych po 1945 r., świadczy o nadal dużym nasyceniu krajobrazu elementami historycznymi i decyduje o jego *zabytkowości.* Z drugiej strony porównany do liczby dawnych zagród i gospodarstw, znanych na podstawie materiałów ikonograficznych (kartograficznych, fotograficznych i opisowych), wydaje się jednak znacznie uszczuplony - wiele obiektów, zwłaszcza

[65] Dla porównania w gminie Stare Pole zasób ten wynosi 370 obiektów (278 obiektów w GEZ, 92 pozostałych).

architektonicznych, uległo zniszczeniu i zniknęło bezpowrotnie z lokalnego pejzażu (np. nieomal cała zabudowa wsi Pielica czy zabudowa z posiadłości rozproszonych kompleksu osadniczego Stogów Malborskich).

Zabytki nieruchome występujące na obszarze gminy reprezentują dużą różnorodność pod względem form, typów i struktury, charakteryzują się zróżnicowanym stanem zachowania i stopniem przekształcenia w stosunku do oryginalnych, projektowych rozwiązań, posiadają także znacząco odbiegające od siebie wartości architektoniczne, historyczne i zabytkowe.

Z punktu widzenia konserwatorskiego można je zatem podzielić na: objęte ścisłą ochroną prawną (wpisane do rejestru zabytków), objęte ochroną wynikającą z ustaleń zawartych w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz te, których status prawny także został określony ustawowo i wymaga, na podstawie odpowiednich ustaw
i rozporządzeń wykonawczych, uzgodnień dokonywanych z punktu widzenia konserwatorskiego podczas wykonywania prac odbywających się na podstawie pozwoleń na budowę tj. ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Istnieje wreszcie również stosunkowo liczna i reprezentatywna dla krajobrazu kulturowego gminy Malbork grupa obiektów historycznych, pochodzących na ogół z pierwszej połowy XX w., które nie zostały zaliczone do zabytków nieruchomych w przedstawionym powyżej sensie formalnym, a które wymagają ochrony i opieki oraz opinii konserwatorskich podczas procesów inwestycyjnych z nimi związanych. Są to w większości wypadków dzieła architektury
i budownictwa *tworzące historyczny klimat miejscowości.*

Postulowany w niniejszym *Programie* zakres ochrony w stosunku do tych obiektów jest następujący: *1. ochronie podlegają historyczne gabaryty budynku, bryła, kształt dachu, materiał z którego został wykonany; kolorystyka ścian zewnętrznych powinna nawiązywać do kolorystyki historycznej 2. działania inwestycyjne na tych obiektach wymagają uzgodnienia*
z właściwym terenowo konserwatorem zabytków.

Poniżej zestawienie zabytków nieruchomych gminy Malbork, zgodnie z Gminą Ewidencją Zabytków.

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
CISY				
1.	Zagroda w typie wzdłużnym – langhof (obiekt opuszczony – na siedlisku wybudowany nowy dom mieszkalny)	Cisy nr 4	3 ćw. XIX w./1899 r.	x
2.	Budynek mieszkalny, dawny posterunek celny, później siedziba Hitlerjugend. Po 1945 roku funkcjonowała tu szkoła podstawowa z oddziałem przedszkolnym.	Cisy nr 8	1935-1936 r.	x
3.	Ogrodzenie (pozostałość)	Cisy nr 8	1935-1936 r. / 2012 r.	x
4.	Budynek mieszkalny, dawniej związany z posterunkiem celnym – mieszkanie naczelnika	Cisy nr 12	l. 30-te XX w.	x
5.	Budynek gospodarczy	Cisy nr 12	l. 30-te XX w.	x
6.	Kapliczka przydrożna	Obok nr 12	1948 r.	x
7.	Budynek gospodarczy - stodoła	Cisy nr 27	ok. 1900 r.	x
8.	Budynek mieszkalny (zły stan techniczny, budynek opuszczony, na siedlisku nowy dom)	Cisy nr 30	4 ćw. XIX w. / po 1945 r.	x
9.	Budynek gospodarczy	Cisy nr 30	1 ćw. XX w.	x
10.	Budynek mieszkalny	Cisy nr 33	l. 80-te XIX w.	x
11.	Budynek gospodarczy I - obora	Cisy nr 33	1 ćw. XX w.	x
12.	Budynek gospodarczy II - stodoła	Cisy nr 33	1 ćw. XX w.	x
13.	Budynek mieszkalny – zachowany częściowo	Cisy nr 40	4 ćw. XIX w. / po 1945 r.	x
GROBELNO				
14.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 2	4 ćw. XIX w.	x
15.	Budynek gospodarczy I – obora	Grobelno nr 2	ok. 1910 r.	x
16.	Budynek gospodarczy II – stodoła	Grobelno nr 2	l. 30-te XX w.	x
17.	Budynek gospodarczy III – dawna pralnia	Grobelno nr 2	l. 20-te XX w.	x
18.	Kapliczka	Grobelno nr 2	1947 r.	x
19.	Dawna restauracja – *Caffe*	Grobelno nr 4	k. XIX w. / po 1945 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
	Sansoucci, obecnie budynek mieszkalny			
20.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 10	1 ćw. XX w. / l. 70-te XX w.	x
21.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 32	l. 30-te XX w. / l. 80-te XX w.	x
22.	Budynek gospodarczy – obora	Grobelno nr 32	1909 r.	x
23.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 44	4 ćw. XIX w. / 2003 r.	x
24.	Budynek gospodarczy	Grobelno nr 44 (lub 42)	1 ćw. XX w. / l. 90-te XX w.	x
25.	Budynek mieszkalny, d. budynek gospodarczy	Grobelno nr 46/47	ok. 1910 r. / 1943 r.	x
26.	Budynek mieszkalno-gospodarczy, d. budynek gospodarczy – spichlerz	Grobelno nr 48	1913 r.	x
27.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 50	3 ćw. XIX w. / 4 ćw. XX w.	x
28.	Budynek gospodarczy	Grobelno nr 50	1 ćw. XX w.	x
29.	Budynek mieszkalny, obecnie częściowo pokoje gościnne	Grobelno nr 58	ok. 1900 r. / l. 90-te XX w.	x
30.	Budynek gospodarczy, obecnie warsztat samochodowy	Grobelno nr 58	ok. 1900 r. / 4 ćw. XX w.	x
31.	Budynek mieszkalny	Grobelno nr 68	4 ćw. XIX w.	x
32.	Park przydomowy	Grobelno nr 68	4 ćw. XIX w.	x
33.	Budynek gospodarczy I	Grobelno nr 68	ok. 1900 r.	x
KAŁDOWO wieś (d. Czerwone Stogi)				
34.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Kałdowo nr 13	1 ćwierć XX w. / 3 ćw. XX w.	x
35.	Budynek mieszkalny	Kałdowo nr 15	k. XIX w. / po 1945 r.	x
36.	Park przydomowy	Kałdowo – obok nr 12	4 ćw. XIX w.	x
KAMIENICA				
37.	Budynek mieszkalny	Kamienica nr 2	1 ćw. XX w.	x
38.	Budynek mieszkalny, dawna gospoda wiejska (wg J. Domino)	Kamienica nr 9-11	l. 90-te XIX w.	x
39.	Budynek gospodarczy	Kamienica nr 13	l. 30-te XX w.	x
40.	Budynek mieszkalny	Kamienica nr 15-17	ok. 1858 r. / po 1945 r.	x
41.	Budynek gospodarczy -	Kamienica nr 17	ok. 1900 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
	spichlerz			
42.	Budynek mieszkalny	Kamienica nr 21	l. 30-te XX w.	x
43.	Budynek mieszkalny	Kamienica nr 25-27	l. 20-te XX w.	x
44.	Budynek gospodarczy I - spichlerz	Kamienica nr 27	l. 80-te XIX w.	x
45.	Budynek gospodarczy II - obora	Kamienica nr 27	ok. 1900-1910 r.	x
46.	Budynek gospodarczy III - stodoła	Kamienica nr 27	l. 20-te XX w.	x
47.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Kamienica nr 30	ok. 1900 r.	x
48.	Budynek gospodarczy - spichlerz	Kamienica nr 39	ok. 1900 r.	x
KAMIENICE				
49.	Zagroda w typie wzdłużnym - langhof	Kamienice nr 2d	k. XIX w.	x
50.	Budynek gospodarczy – obora i spichlerz	Kamienice nr 2d	l.20-te XX w.	x
51.	Park siedliskowy	Kamienice 2d	k. XIX w.	x
KAMIONKA				
52.	Budynek mieszkalny	Kamionka nr 3/3a	1890 r. / l.70-te XX w.	x
53.	Budynek mieszkalny	Kamionka nr 6	l. 20-te XX w.	x
54.	Budynek mieszkalny	Kamionka nr 8	l. 30-te XX w.	x
55.	Budynek mieszkalny	Kamionka nr 16	l. 30-te XX w.	x
KOŚCIELECZKI				
56.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 10	l.30-te XX w. / po 2000 r.	x
57.	Budynek pomocniczy (dawna pralnia), obecnie na posesji budynek gospodarczy I	Kościeleczki nr 13a	ok. 1870 r. / 3 ćw. XX w.	x
58.	Budynek gospodarczy II – obora i spichlerz	Kościeleczki nr 13a	ok. 1900 r.	x
59.	Budynek gospodarczy III - stodoła	Kościeleczki nr 13a	l. 20-te XX w.	x
60.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 14	4 ćw. XIX w. / 4 ćw. XX w. / po 2000 r.	x
61.	Budynek gospodarczy I - stodoła	Kościeleczki nr 14	l. 20-te XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
62.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 17	l. 20-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
63.	Budynek gospodarczy - spichlerz	Kościeleczki nr 17	ok. 1900 r. / po 1945 r.	x
64.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 19	1 ćw. XX w. / 4 ćw. XX w.	x
65.	Budynek gospodarczy – dawna stajnia	Kościeleczki nr 19	ok. 1900 – 1910 r.	x
66.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 21	l. 30-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
67.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 30	1 ćw. XX w. / 3 ćw. XX w.	x
68.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 34	l.30-te XX w. / po 2004 r.	x
69.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 35	l.20-te XX w. / po 2000 r.	x
70.	Budynek gospodarczy – stodoła z oborą	Kościeleczki nr 35	l. 30-te XX w. / po 1945 r.	x
71.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 36	1 ćw. XX w.	x
72.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 44	1819 r. / po 1945 r.	x
73.	Budynek gospodarczy	Kościeleczki nr 44	1940 r.	x
74.	Siedlisko nr 48 z zachowanym reliktem parku przydomowego i budynkiem gospodarczym	Kościeleczki nr 48	k. XIX w. / 1 poł. XX w.	
75.	Budynek mieszkalny	Kościeleczki nr 52 - zabudowa kolonijna	ok. 1810 r.	x
76.	Budynek gospodarczy I - spichlerz	Kościeleczki nr 52	poł. XIX w.	x
77.	Budynek gospodarczy II	Kościeleczki nr 52	ok. 1900 r.	x
KRAŚNIEWO				
78.	Cmentarz mennonicki (wg J. Domino był to wyłącznie cmentarz tego wyznania)	Centrum wsi	XIX w.	x
79.	Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie parafialny	Po wschodniej stronie drogi wiejskiej	1 poł. XX w.	x
80.	Dawna remiza strażacka, od 1962 roku kaplica (związana z kościołem w Pogorzałej Wsi)	Przy kościele p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej i cmentarzu parafialnym	ok. 1900 r. / 1962 r.	x
81.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 1	1 ćw. XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
	(opuszczony)			
82.	Budynek mieszkalny, dwurodzinny; dawny langhof	Kraśniewo nr 5	4 ćw. XIX w.	x
83.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 8	1912 r. / 2000 r.	x
84.	Budynek mieszkalny (opuszczony), dawny dom posiadacza majątku ziemskiego (*Gutshaus*), przed 1945 rokiem należał do rodziny Markentin	Kraśniewo nr 11 (d. nr 9)	4 ćw. XIX w. / l. 60-te XX w.	x
85.	Budynek gospodarczy – piwniczka	Kraśniewo nr 11 (d.nr 9)	ok. 1900 r.	x
86.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 21	4 ćw. XIX w.	x
87.	Park przydomowy	Kraśniewo nr 21	4 ćw. XIX w.	x
88.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 21	1 ćw. XX w.	x
89.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 29	ok. 1900 r.	x
90.	Park przydomowy	Kraśniewo nr 29	ok. 1900 r.	x
91.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 29	ok. 1900-1910 r.	x
92.	Budynek mieszkalno-gospodarczy, dawniej gospodarczy związany z budynkiem mieszkalnym nr 29	Kraśniewo nr 31	1930 r.	x
93.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 34/36	l. 30-te XX w.	x
94.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Kraśniewo nr 39	ok. 1900 r. / 4 ćw. XX w.	x
95.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 42/44	l. 30-te XX w. / po 2000 r.	x
96.	Budynek mieszkalny, dawna szkoła ludowa	Kraśniewo nr 46	ok. 1900 r. / 3 ćw. XX w.	x
97.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 46	1 ćw. XX w.	x
98.	Ogrodzenie	Kraśniewo nr 46	ok. 1900 r.	x
99.	Budynek mieszkalny, dawna mleczarnia	Kraśniewo nr 54	ok. 1900-1905 r.	x
100.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 54	1905 r.	x
101.	Brama między budynkiem mieszkalnym a gospodarczym	Kraśniewo 54	1905 r.	x
102.	Budynek mieszkalny, dawny dom posiadacza majątku ziemskiego (*Gutshaus*)	Kraśniewo nr 60	ok. 1910 – 1915 r.	x
103.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 60	1922 r.	x
104.	Relikt parku przydomowego	Kraśniewo nr 60	ok. 1910 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
105.	Budynek mieszkalny	Kraśniewo nr 66	l. 30-te XX w.	x
106.	Budynek mieszkalny, dwurodzinny (obiekt opuszczony)	Kraśniewo nr 70/72 (d. nr 44).	ok. 1900 r.	x
107.	Budynek mieszkalny, dawny dom posiadacza majątku ziemskiego (*Gutshaus*)	Kraśniewo nr 74	k. XIX w. / 3 ćw. XX w.	x
108.	Budynek gospodarczy	Kraśniewo nr 74	ok. 1900 r.	x
109.	Brama	Kraśniewo nr 74	k. XIX w.	x
110.	Budynek mieszkalno-gospodarczy (obiekt opuszczony)	Kraśniewo nr 78	ok. 1900 r.	x
111.	Budynek gospodarczy, zlokalizowany na kolonii południowej zwanej popularnie *„Abisynia”*	Kraśniewo nr 80	ok. 1910-1920 r. / 3 ćw. XX w.	x
112.	Śluza komorowa Szonowo	Kraśniewo-Szonowo	1913-1915 r. (lub 1914-1916) / remont generalny 1996 r.	x
113.	Stopień wodny Szonowo - zespół	Kraśniewo-Szonowo	1913-1915 r. (lub 1914-1916) / 2009 r.	x
114.	Zapora ziemna i jaz Szonowo	Kraśniewo-Szonowo	1913-1915 r. (lub 1914-1916) / remont generalny 1996-1998	x
115.	Budynek administracyjno-mieszkalny	Kraśniewo - Szonowo	1913 – 1915 r. / 3 ćw. XX w. /po 2000 r.	x
LASOWICE MAŁE				
116.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 8	l.30-te XX w.	x
117.	Zagroda w typie wzdłużnym – Langhof budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 9	1 ćw. XX w.	x
118	Budynek gospodarczy	Lasowice Małe nr 9	1 ćw. XX w.	X
119.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 11	1825 r. / 4 ćw. XX w.	x
120.	Budynek gospodarczy – obora i spichlerz	Lasowice Małe nr 11	l. 30-te XX w.	x
121.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 12	l. 30-te XX w.	x
122.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 13	2 ćw. XX w.	x
123.	Budynek gospodarczy - obora	Lasowice Małe nr 13	l.30-te XX w. / 3 ćw. XX w.	x
124.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 15	1820 r. / 4 ćw. XIX w.	x
125.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 18	1 ćw. XX w. / 4 ćw.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
			XX w.	
126.	Budynek gospodarczy - spichlerz	Lasowice Małe nr 18	ok. 1900 r.	x
127.	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy, Wpisany do rejestru zabytków pod nr 816	Lasowice Małe nr 20	1805 r./ zbudowany / po 1945 r.	x
128.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 28	1837 r. / po 2000 r.	x
129.	Budynek gospodarczy	Lasowice Małe nr 28	ok. 1900 r.	x
130.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 30	l. 30-te XX w. / po 2000 r.	x
131.	Budynek gospodarczy	Lasowice Małe nr 30	l. 30-te XX w.	x
132.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 34	l. 30-te XX w.	x
133.	Budynek mieszkalny	Lasowice Małe nr 36	l. 30-te XX w.	x
134.	Budynek gospodarczy	Lasowice Małe nr 36	l. 30-te XX w.	x
LASOWICE WIELKIE				
135.	Układ ruralistyczny wsi	Lasowice Wielkie	XIV – XX w.	x
136.	Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie park wiejski	Lasowice Wielkie – zachodnia część nawsia, położony na działce ewidencyjnej nr 72, 73 i 74	1843 r. / po 2000 r.	x
137.	Kościół parafialny p.w. św. Andrzeja Apostoła Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr 1396	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie), położony na działce ewidencyjnej nr 81	1811-1824 / 1896 r. / 1964 r.	x
138.	Dzwonnica przy kościele Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr 1396	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie)	1824 r.	x
139.	Cmentarz parafialny przy kościele p.w. Św. Andrzeja Apostoła Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr 1396	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie)	XIV- XX w.	x
140.	Ogrodzenie terenu przykościelnego	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie)	XIX / XX w.	x
141.	Brama na teren przy kościele p.w. Św. Andrzeja Apostoła	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie)	ok. 1900 r.	x
142.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 4 – kolonia zachodnia wsi	l. 20-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
143.	Budynek gospodarczy - spichlerz	Lasowice Wielkie nr 4 – kolonia zachodnia	1927 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
		wsi		
144.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 6 – kolonia zachodnia wsi	l.20-te XX w.	x
145.	Budynek mieszkalny, dawny spichlerz związany majątkiem ziemskim zabudowanym domem podcieniowym	Lasowice Wielkie nr 10 – kolonia zachodnia wsi	1903 r. / po 1945 r.	x
146.	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy, wzniesiony dla gbura Zimmermanna, przebudowany w 1881 r. Wpisany do rejestru zabytków pod nr 816	Lasowice Wielkie nr 12 – kolonia zachodnia wsi	1837 r. / 1881 r. / po 1945 r.	x
147.	Budynek gospodarczy I – spichlerz i obora	Lasowice Wielkie nr 12 – kolonia zachodnia wsi	ok. 1900 r.	x
148.	Budynek gospodarczy II - stodoła	Lasowice Wielkie nr 12 – kolonia zachodnia wsi	l.30-te XX w.	
149.	Ogrodzenie z pozostałością bramy (między budynkiem nr 12 a budynkiem nr 10)	Lasowice Wielkie nr 12 – kolonia zachodnia wsi	1903 r.	x
150.	Budynek mieszkalny, dawny dom zagrodnika na posesji majątku ziemskiego zabudowanego domem podcieniowym	Lasowice Wielkie nr 14 – kolonia zachodnia wsi	l. 20-te XX w.	x
151.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 15	4 ćw. XIX w. / 4 ćw. XX w.	x
152.	Budynek gospodarczy - spichlerz	Lasowice Wielkie nr 15	ok. 1900 r. / 3 ćw. XX w.	x
153.	Brama wjazdowa na posesję	Lasowice Wielkie nr 15	ok. 1900 r.	x
154.	Budynek mieszkalny – położony *vis a vis* dawnego cmentarza ewangelickiego, od północy	Lasowice Wielkie nr 19	l.70-80-te XIX w. / po 1945 r.	x
155.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 21	1 ćw. XX w.	x
156.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 22/24	1 ćw. XX w. / po 2010 r.	x
157.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr	1 ćw. XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
		26	/ 4 ćw. XX w.	
158.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 28	1 ćw. XX w. / 4 ćw. XX w.	x
159.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 30	1 ćw. XX w. / po 2000 r.	x
160.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 32	1 ćw. XX w. / po 2000 r.	x
161.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 34	1928 r. / 3-4 ćw. XX w.	x
162.	Budynek gospodarczy – dawna ubojnia bydła	Lasowice Wielkie nr 35a	1 ćw. XX w.	x
163.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 37	ok. 1900 r. / po 2000 r.	x
164.	Budynek mieszkalny, dawna pastorówka – położony vis a vis cmentarza ewangelickiego, od południa	Lasowice Wielkie nr 42	1830 r. / po 1945 r.	x
165.	Budynek mieszkalny, dawna mleczarnia	Lasowice Wielkie nr 53	ok. 1900 r. / 3-4 ćw. XX w.	x
166.	Budynek mieszkalny i gospodarczy, dawniej tylko gospodarczy - spichlerz	Lasowice Wielkie nr 56	ok. 1900-1910 r. / po 1945 r.	x
167.	Budynek gospodarczy - obora	Lasowice Wielkie nr 56	ok. 1900 – 1910 r.	x
168.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 72	1 ćw. XX w. / 4 ćw. XX w.	x
169.	Budynek gospodarczy	Lasowice Wielkie nr 72	1 ćw. XX w.	x
170.	Budynek mieszkalny	Lasowice Wielkie nr 74	l. 20-te XX w.	x
171.	Budynek gospodarczy	Lasowice Wielkie nr 74	l. 20-te XX w.	x
172.	Brama	Lasowice Wielkie nr 74	l. 20-te XX w.	
173.	Plebania w parafii p.w. św. Andrzeja Apostoła	Lasowice Wielkie nr 74	ok. 1840 r. / po 1945 r.	x
174.	Budynek gospodarczy – dawna stajnia	Lasowice Wielkie nr 74	ok. 1910 r.	x
175.	Budynek mieszkalny nr 86 – zlokalizowany na północny-zachód od działki kościelnej, na terenie nawsia	Lasowice Wielkie nr 86	1 ćw. XX w.	x
176.	Budynek mieszkalny – dawny	Lasowice Wielkie nr	ok. 1888 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
	budynek parafialny (organistówka i szkoła)	88		
177.	Budynek gospodarczy	Lasowice Wielkie nr 88	ok. 1900 r.	x
NOWA WIEŚ MALBORSKA				
178.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 3/3A	ok. 1900 r.	x
179.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 4	4 ćw. XX w. / 4 ćw. XX w.	x
180.	Budynek gospodarczy	Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 4	1926 r. / po 1945 r.	x
181.	Budynek gospodarczy	Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 8	ok. 1900 r.	x
182.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 29	l.30-te XX w.	
183.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a nr 42	l. 30-te XX w.	x
184.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a nr 45	ok. 1900-1910 r./ 4 ćw. XX w. / po 2000 r.	x
185.	Budynek przepompowni położony na działce ewidencyjnej nr 153	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a	l. 20-te XX w.	x
186.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a nr 60 (dawny nr 57)	4 ćw. XIX w.	x
187.	Dawny cmentarz ewangelicki położony na działce ewidencyjnej nr 55	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a	XIX w.	
188.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 7	ok. 1900 r. / 4 ćw. XX w.	x
189.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska,	ok. 1900 r. / 3 ćw. XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
		ul. Moniuszki nr 12		
190.	Budynek gospodarczy	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 12	ok. 1910-1920 r.	x
191.	Zagroda w typie wzdłużnym – langhof	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 20	4 ćw. XIX w. / 2010 r.	x
192.	Dawna szkoła ludowa, obecnie Szkoła Podstawowa w Nowej Wsi Malborskiej – budynek I	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 24	1928 r. / 2011 r.	x
193.	Budynek mieszkalny, dawny dom nauczycieli	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 25	1928 r. / 2008 - 2011 r.	x
194.	Dawna szkoła ludowa, obecnie Szkoła Podstawowa w Nowej Wsi Malborskiej – budynek II, obecnie sala sportowa oraz sale lekcyjne dla klas I - III	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 26	l. 30-te XX w. / po 2000 r.	x
195.	Park na ternie Szkoły Podstawowej w Nowej Wsi	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 25-26	l. 30-te XX w.	
196.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 47	ok. 1900-1910 r.	
197.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 54 (d. nr 50)	1933 r. Od frontu płycina z inskrypcją: *Erb. / 1933 / V G*	x
198.	Kapliczka przydrożna położona na działce ewidencyjnej nr 113/5, niedaleko budynku nr 54	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki	ok. 1900 r.	
199.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 67	l. 30-te XX w.	x
200.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 76	ok. 1900 – 1910 / 3 ćw. XX w.	x
201.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska,	ok. 1900 – 1910 r. / 2008 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
		ul. Moniuszki nr 90		
202.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 91	ok. 1900-1910 r.	x
203.	Dawny zajazd Ernsta Wischera (*Gasthof Tessendorf*), obecnie budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska, ul. Moniuszki nr 95	ok. 1900-1910 r. / 4 ćw. XX w.	x
NOWA WIEŚ MALBORSKA – LIPOWIEC				
204.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska – Lipowiec nr 51	ok. 1910-1920 r. / 4 ćw. XX w. / po 2000 r.	x
205.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Nowa Wieś Malborska – Lipowiec nr 53	ok. 1910-1920 r. / po 2000 r.	x
206.	Budynek mieszkalny	Nowa Wieś Malborska – Lipowiec nr 55	ok. 1910-1920 r. / 4 ćw. XX w.	x
207.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Nowa Wieś Malborska – Lipowiec nr 56	ok. 1910-1920 r.	x
PIELICA				
208.	Trafostacja Działka ewidencyjna nr 21/4	Pielica – obok fermy drobiowej Spółki OVAL	l.30-te XX w.	
209.	Budynek mieszkalny	Pielica nr 10	4 ćw. XIX w. / 1 ćw. XX w. / 4 ćw. XX w.	x
210.	Budynek gospodarczy I – dawna chlewnia	Pielica nr 10	ok. 1900 r.	x
211.	Budynek gospodarczy II - magazyn	Pielica nr 10	ok. 1900 r.	x
212.	Budynek gospodarczy III - obora	Pielica nr 10	1923 r.	x
STOGI				
213.	Cmentarz mennonicki, obecnie lapidarium, wpisany do rejestru zabytków pod nr 1250, położony na działce ewidencyjnej nr 92/5	Stogi – południowo-wschodnia cześć układu osadniczego	XVIII w. - 1 poł. XX w./ 2 połowa XX w.	x
214.	Budynek mieszkalny	Stogi nr 1	1937 r. / po 2000 r.	x
215.	Budynek gospodarczy	Stogi nr 2	ok. 1900 r.	x
216.	Budynek mieszkalno-gospodarczy	Stogi nr 3	1 ćw. XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
217.	Budynek mieszkalny	Stogi nr 3A	ok. 1900 r.	x
218.	Budynek mieszkalny	Stogi nr 4	ok. 1900 r. / l. 60-te XX w.	x
219.	Budynek gospodarczy	Stogi nr 4	l. 30-te XX w.	x
220.	Park siedliskowy	Stogi nr 4	ok. 1900 r.	x
221.	Zagroda w typie kątowym – winkelhof	Stogi nr 5	1859 r.	x
222.	Spichlerz	Stogi nr 5	ok. 1850 r.	x
223.	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy Wpisany do rejestru zabytków pod nr 233	Stogi nr 9 (dawny nr 25)	wzniesiony w 1798 r. dla Johanna Eppa / przebudowany w XIX w.	x
224.	Dawna zagroda w typie wzdłużnym – langhof, obecnie zachowany tylko budynek mieszkalny, zmodernizowany	Stogi nr 14	ok. 1857 r. / 2010 r. Przed 1945 r. własność Willi Jansena	x
225.	Zagroda w typie wzdłużnym – langhof	Stogi nr 26	1791 r./ 1844 r. / 3 ćw. XX w.	x
226.	Spichlerz	Stogi nr 26	3 ćw. XIX w.	x
227.	Budynek gospodarczy, dawna remiza strażacka	Stogi nr 30	k. XIX w. / po 1945 r.	x
228.	Budynek usługowo-mieszkalny z budynkiem gospodarczym (sklep spożywczy), dawna mleczarnia	Stogi nr 38	k. XIX w.	x
229.	Budynek gospodarczy I – obora	Stogi nr 39 A	1911 r.	x
230.	Budynek gospodarczy II – stodoła	Stogi nr 39 A	ok. 1900-1910 r.	x
231.	Budynek mieszkalny	Stogi nr 40 (dawny nr 28)	1 ćw. XIX w.	
232.	Budynek mieszkalny (opuszczony)	Stogi nr 41	1 ćw. XX w.	x
233.	Zagroda w typie wzdłużnym - langhof	Stogi nr 45	k. XIX w. / 3-4 ćw. XX w.	x
234.	Zagroda w typie wzdłużnym – langhof	Stogi nr 46 przy stacji kolejowej Stogi Malborskie	1890 r.	x
235.	Park przydomowy	Stogi nr 46	k. XIX w.	x
236.	Spichlerz	Stogi nr 46	l. 80-te XIX w.	x
237.	Dawny budynek stacji, obecnie budynek mieszkalny	Stogi nr 53	1912 r. / 4 ćw. XX w.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
238.	Budynek pomocniczy	Stogi nr 53	1912 r.	x
239.	Komponowane nasadzenia zieleni wysokiej na terenie dawnej stacji kolejowej	Stogi nr 53	ok. 1900 r.	x
SZAWAŁD				
240.	Kościół rzymskokatolicki p.w. Św. Katarzyny (filia kościoła parafialnego w Lasowicach Wielkich), dawny kościół ewangelicki Położony na działce ewidencyjnej nr 26.	Szawałd	1848 r. / po 2000 r. Wzniesiony w stylu nawiązującym do poczdamskiego Kościoła Pokoju.	x
241.	Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie teren przykościelny położony na działce ewidencyjne nr 26	Szawałd	XVII -XIX w.	x
242.	Ogrodzenie terenu przykościelnego	Szawałd	k. XIX w.	x
243.	Cmentarz katolicki położony na działce ewidencyjnej nr 28	Szawałd	XIX w. / po 1945 r.	
244.	Budynek mieszkalny, prawdopodobnie dawny budynek szkoły	Szawałd nr 10	l. 20,30-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
245.	Budynek mieszkalny	Szawałd nr 15/15a	ok. 1900 r. / 4 ćw. XX w.	x
246.	Ogrodzenie	Szawałd nr 15/15a	ok. 1900 r.	
247.	Budynek mieszkalny	Szawałd nr 15f	l. 20-te XX w.	x
TRAGAMIN				
248.	Kapliczka przydrożna Zlokalizowana na działce ewidencyjnej nr 8/36	Tragamin	k. XIX w. / 4 ćw. XX w.	x
249.	Brama na posesję	Tragamin nr 1	ok. 1913 r.	
250.	Park siedliskowy	Tragamin nr 1	k. XIX w.	
251.	Budynek mieszkalny	Tragamin nr 18	ok. 1900 r.	x
252.	Zespół dawnego majątku chełmińskiego, później ziemskiego	Tragamin nr 25	XIX w - 1 poł. XX w. / po 1945 r.	
253.	Budynek mieszkalny i świetlica, dawny dom właściciela majątku ziemskiego (*Gutshaus*)	Tragamin nr 25	ok. 1880 r. / 3-4 ćw. XX w.	x
254.	Park siedliskowy	Tragamin nr 25	2 poł. XIX w.	x
255.	Ogrodzenie parku	Tragamin nr 25	ok. 1900 r.	x

LP.	Obiekt	Adres	Datowanie / ważniejsze przebudowy, rozbudowy, remonty	WEZ
256.	Ogrodzenie – brama	Tragamin nr 25	Ok. 1900	x
257.	Ogrodzenie przy budynku mieszkalnym nr 25 i przy dawnym folwarku	Tragamin nr 25	ok. 1900 r.	x
258.	Budynek gospodarczy I dawnego folwarku - obora	Tragamin nr 25	ok. 1904 r.	x
259.	Budynek gospodarczy II dawnego folwarku – spichlerz I	Tragamin nr 25	1904 r.	x
260.	Budynek gospodarczy III dawnego folwarku – obora II	Tragamin nr 25	1904 r.	x
261.	Budynek gospodarczy IV dawnego folwarku – spichlerz II	Tragamin nr 25	1904 r. Data budowy na chorągiewce wiatrowej w szczycie południowym	x
262.	Budynek gospodarczy V - stajnia	Tragamin nr 25	1904 r.	x
263.	Budynek gospodarczy VI - magazyn	Tragamin nr 25	l. 20-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
264.	Budynek gospodarczy VII – magazyn II	Tragamin nr 25	l. 20-te XX w. / 4 ćw. XX w.	x
265.	Budynek gospodarczy VIII – obora III	Tragamin nr 25	ok. 1900-1910 r.	x
WIELBARK				
266.	Fort IW1 Twierdzy Malbork	Wielbark	l. 1899-1903 / l. 90-te XX w.	x
267.	Bateria stała B1Twierdzy Malbork	Wielbark	1899-1903	x
268.	Fort IW2 Twierdzy Malbork	Wielbark	l. 1899-1903 / l. 90-te XX w.	x
269.	Bateria stała B2 Twierdzy Malbork	Wielbark	1899-1903	x
270.	Schron artylerzystów A1 Twierdzy Malbork	Wielbark	1899-1903 / 1914 r.	x
271.	Schron artylerzystów A2 Twierdzy Malbork	Wielbark	1899-1903 / 1914 r.	x

Zestawienie zabytków nieruchomych podzielonych na typy i kategorie znajduje się poniżej. Stan każdego obiektu opisany jest w tabeli GEZ, warto jedynie dodać, że w ujęciu zbiorowym budynki mieszkalne mają w większości wymieniona stolarkę okienną i drzwiową, zaś stan budynków gospodarczych w ich wielości funkcji, kształtów i przeznaczenia nie poddaje się jakiejś zbiorczej ocenie, trzeba ją podejmować indywidualnie, podobnie jak w stosunku do pozostałych z zawartych w tabeli zabytków.

Budynki mieszkalne	93
Budynki gospodarcze	35
Budynki mieszkalno-gospodarcze	18
Budynki gospodarcze - spichlerz	13
Obiekty zieleni (parki, nasadzenia komponowane)	12
Ogrodzenia	10
Budynki gospodarcze - obora	9
Zagroda w typie wzdłużnym - langhof	9
Bramy	7
Budynki gospodarcze - stodoła	7
Cmentarze ewangelickie	6
Budynki gospodarcze – obora i spichlerz	4
Bateria stała twierdzy Malbork	2
Budynki gospodarcze – dawna stajnia	2
Budynki gospodarcze - magazyn	2
Budynki gospodarcze - dawna remiza strażacka	2
Cmentarz katolicki	2
Cmentarz mennonicki	2
Kościół	2
Schron artylerzystów Twierdzy Malbork	2
Budynki administracyjno - mieszkalne	1
Budynki gospodarcze – dawna ubojnia bydła	1
Budynki gospodarcze – piwniczka	1
Budynki gospodarcze – stodoła z oborą	1
Budynki gospodarcze – dawna chlewnia	1
Budynki gospodarcze – dawna pralnia	1
Budynki mieszkalne – dawny budynek parafialny (organistówka i szkoła)	1
Budynek pomocniczy	1
Budynki przepompowni	1
Budynki gospodarcze dawna mleczarnia	1
Fort IW1 Twierdzy Malbork	1
Fort IW2 Twierdzy Malbork	1
Plebania w parafii p.w. św. Andrzeja Apostoła	1
Siedlisko z zachowanym reliktem parku przydomowego i budynkiem gospodarczym	1
Stopień wodny Szonowo - zespół	1
Śluza komorowa Szonowo	1
Trafostacja	1
Układ ruralistyczny wsi	1
Zagroda w typie kątowym – winkelhof	1
Zapora ziemna i jaz Szonowo	1
Zespół dawnego majątku chełmińskiego, później ziemskiego	1
Budynki mieszkalne – dom podcieniowy	1
Budynki mieszkalne – dom podcieniowy, wzniesiony dla gbura Zimmermanna, przebudowany w 1881 r.	1

Budynki mieszkalne – dom podcieniowy, zachowany w ruinie.	1
Budynek pomocniczy (dawna pralnia?)	1
Budynki usługowo - mieszkalne	1
Dawna restauracja – *Caffe Sansoucci*,	1
Dawna szkoła ludowa, obecnie Szkoła Podstawowa w Nowej Wsi Malborskiej – Budynki I	1
Dawna szkoła ludowa, obecnie Szkoła Podstawowa w Nowej Wsi Malborskiej – Budynki II, obecnie sala sportowa oraz sale lekcyjne dla klas I - III	1
Dawne budynki stacji, obecnie budynki mieszkalne	1
Dawny zajazd Ernsta Wischera (*Gasthof Tessendorf*), obecnie budynki mieszkalne	1
Dzwonnica przy kościele	1

3. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome związane z terenem gminy Malbork stanowią zbiór niezwykle skromny zarówno w ujęciu autotelicznym, jaki i w porównaniu do innych gmin żuławskich, sąsiednich czy występujących nieco dalej na Małych i Dużych Żuławach. Na zbiór ten składa się wyposażenie jednego kościoła - filialnego w Szawałdzie; w jego parafialnej świątyni w Lasowicach Wielkich nie występują obecnie żadne obiekty zabytkowe (poza ławkami dla wiernych). Wyposażenie kościoła szawałdzkiego składa się z obiektów neogotyckich i bezstylowych, zrealizowanych w końcu XIX i w 1 połowie XX w., nie jest ono dokładnie rozpoznane - nie posiada kart ewidencyjnych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku.

Sytuację w dziedzinie zabytków ruchomych poprawiają licznie na obszarze gminy zabytki sepulklarne, głównie zachowane lub relokowane na teren dawnej nekropolii mennonickiej w Stogach Malborskich (260 pochówków w formie obramowań grobów, w tym 78 nagrobków w formie steli, kilkanaście w formie krzyża, cippusa) [66]. Kilkanaście nagrobków przetrwało na uporządkowanej w ostatnich latach małej nekropolii mennonickiej w Kraśniewie (dwie metalowe obudowy grobów, jedna z tablicą inskrypcyjną Johanna Wiebe zmarłego w 1881 r., dwie stele z piaskowca z charakterystycznymi motywami i symbolami dla kultury mennonickiej, jedna z nich poświęcona Heinrichowi Pennerowi zmarłemu w 1859 r., tablica inskrypcyjna w formie otwartej księgi, tablica inskrypcyjna z marglitu Bruno Schwichtenberga zmarłego w 1917 r.).

Dwa zniszczone, wymagające renowacji nagrobki zlokalizowane są na dawnym cmentarzu ewangelickim w Szawałdzie (podstawy pod krzyże lub stele); ponadto na terenie kościelnym w Lasowicach Wielkich znajduje się renesansowa lub barokowa płyta nagrobna wykonana z piaskowca z zatartą inskrypcją. W niniejszym *Programie* postuluje się, aby te cenne dla dziejów gminy i charakterystyczne dla lokalnego krajobrazu kulturowego świadectwa przeszłości zaewidencjonować, objąć ochroną prawną oraz stopniowo poddawać pracom konserwatorskim i restauratorskim.

Podczas wykonywania GEZ, w trakcie prac terenowych, zwrócono uwagę na zachowane elementy wystroju i wyposażenia ewidencjonowanych budynków. Rozpoznanie przeprowadzono bardzo wnikliwie i szczegółowo, opierając się na wizjach lokalnych

[66] Najcenniejsze nagrobki wykonane z granitu zostały usunięte z terenu cmentarza w latach 60-tych XX w. Porównaj A. Paprot, *Nekropolia mennonicka w Stogach*, str. 112.

i wywiadach z właścicielami, a wypływające z tego postępowania wnioski prowadzą do negatywnych, z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego regionu, konstatacji. Większość elementów wystroju i wyposażenia wiejskich obiektów architektury i budownictwa, symptomatycznych dla regionu, reprezentatywnych i charakteryzujących się różnorodną specyfiką form, co wiemy choćby na podstawie katalogu B. Schmida, uległa rozproszeniu. Obiekty te zostały zniszczone lub sprzedane kolekcjonerom głównie w latach 60-tyvh, 70-tych i 80-tych XX w. Ich powojenni właściciele nie przywiązywali do tych przedmiotów większej uwagi, nie znali ich wartości historycznej czy artystycznej, nie darzyli ich sentymentem, nie dostrzegali potrzeby, by zadbać o ich zachowanie dla przyszłych pokoleń czy też dla podkreślenia specyfiki zamieszkanego regionu.

Skromne elementy wystroju i wyposażenia, w postaci pieców, stolarki wewnętrznej, szafek ściennych czy mebli zachowały się tylko w przypadku kilku budynków, są nimi: dom podcieniowy w Lasowicach Wielkich nr 12, zagroda kątowa w Stogach nr 5, budynki mieszkalne w Lasowicach Małych nr 15 i nr 28, dom mieszkalny w zabudowie wzdłużnej Stogi nr 26, dom mieszkalny w zagrodzie wzdłużnej Stogi nr 46 oraz dom mieszkalny Grobelno nr 68. Zasób wystroju i wyposażenia związanego z wartościową architekturą regionalną uległ ponadto uszczupleniu w okresie ostatnich lat w wyniku przeobrażeń, które dotknęły dwa domy podcieniowe (zawalenie się domu podcieniowego w Lasowicach Małych nr 20 i relokacja domu podcieniowego Stogi nr 9).

4. Zabytki archeologiczne

Źródłem danych na temat zabytków archeologicznych występujących na obszarze gminy Malbork są dokumentacje wykonane w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) przechowywane w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku. Większość zaewidencjonowanych stanowisk to ślady osadnicze oraz luźne znaleziska odkryte w trakcie badań powierzchniowych. Nie mają one utrwalonych form terenowych, które można by starać się wyeksponować w procesie rewitalizacji krajobrazu kulturowego.

Kilkanaście stanowisk to punkty osadnicze, osady i cmentarzyska z różnych epok, odkryte w toku systematycznych badań prowadzonych przez uczonych niemieckich (przed 1945 r.) oraz polskich, opisane w literaturze przedmiotu i znane w świecie nauki – mogą one stanowić,
i często już są tak wykorzystywane, ważny element w promocji walorów krajoznawczo-turystycznych regionu (głównie Wielbark i kultura wielbarska). Wykaz zabytków ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych przedstawia się w sposób następujący:

L.P.	Miejscowość	Nr stanowiska	Rodzaj stanowiska	Chronologia
Obszar 17-47.				
1.	Stogi	7	znalezisko luźne	epoka nieokreślona
2.	Stogi	9	osada	neolit / epoka brązu
3.	Stogi	10	punkt osadniczy	neolit / epoka brązu
4.	Stogi	13	punkt osadniczy	średniowiecze
Obszar 17-48				
5.	Lasowice Wielkie	5	ślad osadnictwa	średniowiecze
6.	Lasowice Wielkie	6	osada	średniowiecze
7.	Lasowice Wielkie	7	cmentarzysko	okres wpływów rzymskich
8.	Lasowice Wielkie	8	cmentarzysko grobów	wczesna epoka żelaza

L.P.	Miejscowość	Nr stanowiska	Rodzaj stanowiska	Chronologia
			skrzynkowych	
9.	Lasowice Wielkie	9	ślad osadnictwa	średniowiecze
10.	Lasowice Wielkie	11	osada; osada; cmentarzysko	neolit; okres wpływów rzymskich;
11.	Lasowice Wielkie	12	ślad osadnictwa	epoka nieokreślona
12.	Tragamin	4	ślad osadnictwa	średniowiecze
Obszar 18-47				
13.	Cisy	1	ślad osadnictwa	średniowiecze
14.	Cisy	2	ślad osadnictwa	średniowiecze
15.	Czerwone Stogi	5	ślad osadnictwa	średniowiecze
16.	Czerwona Stogi	6	ślad osadnictwa	średniowiecze
17.	Czerwone Stogi	7	osada	Okres wpływów rzymskich B2-B2/C1
18.	Stogi	11	ślad osadnictwa	neolit
19.	Stogi	12	punkt osadniczy	średniowiecze
Obszar AZP 18-48				
20.	Kamionka	1	ślad osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
21.	Kamionka	2	ślad osadnictwa	późne średniowiecze
22.	Kamionka	3	ślad osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
23.	Kamionka	4	ślad osadnictwa	późne średniowiecze
24.	Kamionka	5	ślad osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny
25.	Kamionka	6	osada; huta szkła	okres nowożytny; okres nowożytny
26.	Kamionka	7	ślad osadnictwa	okres nowożytny
27.	Kamionka	8	osada	wczesne średniowiecze
28.	Kamienica	9	ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	późne średniowiecze / okres nowożytny; okres nowożytny
29.	Kamienica	10	ślad osadnictwa	okres nowożytny
30.	Kamienica	11	ślad osadnictwa	okres nowożytny
31.	Kamienica	12	ślad osadnictwa	okres nowożytny
32.	Szawałd	17	ślad osadnictwa	okres nowożytny
Obszar 19-47				
	Malbork-Wielbark; określane w literaturze jako stanowisko 1 – obecnie w granicach miasta Malborka (ul. Zagórna).	71	cmentarzysko; cmentarzysko; osada; osada; cmentarzysko grobów skrzynkowych; osada; ślad osadnictwa; cmentarzysko	młodszy okres przedrzymski; okres wpływów rzymskich; wczesna epoka żelaza; wczesne średniowiecze; Hallastatt D; okres lateński; okres wpływów rzymskich; Hallstatt D
33.	Malbork-Wielbark; określane w literaturze jako stanowisko nr 2		osada; cmentarzysko; osada; osada; znalezisko luźne; znalezisko luźne; znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; późne średniowiecze; okres nowożytny; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; okres nowożytny
34.	Malbork-Wielbark	64	osada	okres wpływów rzymskich
35.	Malbork-Wielbark	46	ślad osadnictwa; punkt osadniczy; osada; osada	wczesna epoka żelaza; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
36.	Malbork-Wielbark		osada	okres wpływów rzymskich
37.	Malbork-Wielbark	48	ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze
38.	Malbork-Wielbark	49	osada; ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
39.	Malbork-Wielbark	50	ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
40.	Malbork-Wielbark	51	punkt osadniczy; ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	późne średniowiecze; okres wpływów rzymskich; neolit
41.	Malbork-Wielbark	52	ślad osadnictwa	wczesna epoka żelaza

L.P.	Miejscowość	Nr stanowiska	Rodzaj stanowiska	Chronologia
42.	Malbork-Wielbark	63	ślad osadnictwa; cmentarzysko; punkt osadniczy; punkt osadniczy	neolit; okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
43.	Malbork-Wielbark	54	ślad osadnictwa	późne średniowiecze
44.	Malbork-Wielbark		osada; osada	wczesne średniowiecze; późne średniowiecze
45.	Malbork-Wielbark	88	osada ?	neolit
46.	Malbork-Wielbark	89	osada ?	wczesne średniowiecze / średniowiecze
47.	Malbork-Wielbark	90	znalezisko luźne	wczesne średniowiecze
48.	Malbork-Wielbark	91	znalezisko luźne	neolit
49.	Malbork-Wielbark	92	osada	wczesne średniowiecze
50.	Malbork-Wielbark	93	znalezisko luźne	neolit
51.	Malbork-Wielbark	94	znalezisko luźne	neolit
52.	Malbork-Wielbark	95	znalezisko luźne	neolit
53.	Malbork-Wielbark	96	osada	neolit
54.	Malbork-Wielbark	97	osada ?	wczesne średniowiecze
55.	Malbork-Wielbark	98	znalezisko luźne	wczesne średniowiecze
56.	Malbork-Wielbark	99	znalezisko luźne	neolit
57.	Malbork-Wielbark	100	ślad osadnictwa	neolit
58.	Malbork-Wielbark	112	ślad osadnictwa	paleolit
59.	Malbork-Wielbark		ślad osadnictwa; punkt osadniczy	okres wpływów rzymskich / wczesne średniowiecze
60.	Malbork-Wielbark	47	ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich
61.	Malbork-Wielbark		punkt osadniczy; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich / wczesne średniowiecze
62.	Malbork-Wielbark	3	ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich
63.	Malbork-Wielbark	323	ślad osadnictwa; punkt osadniczy; osada	neolit; wczesne średniowiecze; wczesny i środkowy okres lateński
64.	Malbork-Wielbark	24	osada; osada; cmentarzysko; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; wczesne średniowiecze; średniowiecze
65.	Malbork-Wielbark	25	punkt osadniczy; osada; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; średniowiecze
66.	Malbork-Wielbark	100	skarb	epoka nieokreślona
67.	Kraśniewo	57	ślad osadnictwa; ślad osadnictwa	okres wpływów rzymskich; średniowiecze
68.	Kraśniewo	58	punkt osadniczy	okres wpływów rzymskich
69.	Kraśniewo	59	punkt osadniczy	późne średniowiecze / okres nowożytny
70.	Kraśniewo	62	ślad osadnictwa	neolit
71.	Kraśniewo	101	cmentarzysko	młodszy okres przedrzymski / okres wpływów rzymskich
72.	Kraśniewo	102	ślad osadnictwa	wczesne średniowiecze
Obszar 19-48				
73.	Nowa Wieś Malborska	1	ślad osadnictwa	średniowiecze
74.	Nowa Wieś Malborska	2	ślad osadnictwa	średniowiecze
75.	Dolna (Lipowiec)	17	cmentarzysko grobów skrzynkowych	wczesny i środkowy okres lateński
76.	Dolna (Lipowiec)	18	cmentarzysko grobów skrzynkowych	Hallstatt D / wczesny i środkowy okres lateński
77.	Dolna (Lipowiec)	12	cmentarzysko	okres wpływów rzymskich lub okres wędrówek ludów
78.	Dolna (Lipowiec)		znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich
79.	Dolna (Lipowiec)	20	znalezisko luźne	neolit
80.	Dolna (Lipowiec)	21	cmentarzysko; cmentarzysko	neolit; wczesna epoka żelaza

Do najważniejszych zabytków archeologicznych usytuowanych na obszarze gminy Malbork, opisanych w literaturze, należą:

Wielbark, zespół stanowisk na pograniczu Wielbarka i Gościszewa, w literaturze określany mianem *Braunswalde-Willenberg* lub *Heidnische Preussen*, stanowiący fragment olbrzymiej ilości stanowisk archeologicznych (osad i cmentarzysk) występujących na pojezierzu sztumskim, w pasie przy skarpie nadnogackiej, rozciągający się od Malborka do Gościszewa i Gronajnów. Pas ten rozkopywano już w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. w sposób niekontrolowany, po amatorsku, animatorem tych badań był m.in. dr F. Marschall, w którego malborskim mieszkaniu przechowywano wiele znalezisk. Badania usystematyzowane, metodyczne, zaczęto prowadzić dopiero w latach 1928-1929 pod egidą Muzeum Miejskiego w Malborku, kierował nimi radca miejski K. Voigtmann.

Rezultatem tych badań było odkrycie około 1150 grobów, wśród których przeważały groby jamowe (853) i szkieletowe (228), a w mniejszej ilości występowały groby popielnicowe (67). *„Ponadto odkryto skupiska kości, które być może były grobami, paleniska i jamy odpadkowe. Miejsce, gdzie rozkopywano cmentarzysko zwane było dawniej „Heidnische Preussen". Prawdopodobnie przeprowadzono tam badania w latach 30-tych bieżącego stulecia; można o tym sądzić na podstawie pracy D. Bohnsacka* (…) *Materiały z cmentarzyska, miejsca zwanego „Heidnische Preussen" oraz znaleziska grobowe z pasa nadnogackiego nigdy w całości nie zostały opublikowane; poszczególne zespoły grobowe i poszczególne zabytki podali w swoich pracach D. Bohnsack i R. Schindler. Większość materiału zabytkowego była przechowywana*
w Muzeum Miejskim w Malborku, część zabytków znajdowała się w Królewcu, w Berlinie i w Gdańsku. Prawie cały ten materiał zaginął podczas drugiej wojny światowej"[67].

Lasowice Wielkie, cmentarzysko – miejsce kultu ?, według E. Dormanna (*Geschichte des Kreises Marienburg*, 1862) jeszcze w połowie XIX w. na terenie wsi czytelne były relikty pogańskiej świątyni, autor informacji o wsi zawartej w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, pisze raczej o „pogańskim cmentarzysku", a właściwie o kilku takich obiektach; brak jest bliższych danych na temat prowadzonych tu prac i odkrytych znalezisk; brak wyznaczników kulturowych i etnicznych, datowanie to według M. Jagodzińskiego wczesne średniowiecze (?) [68].

Kamionka – osada, stanowisko odkryte przed 1887 r. przez H. Conwentza w pobliżu zabudowań wsi, w trakcie prowadzonych prac pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej wykonanej na kole z okresu grodziskowego (*Burgwallperiode*) – opisywał te prace A. Lissauer (*Die prähistorischen Denkmäler der Angrenzenden Provinz Westpreussen und der Gebiete*, 1887); osadę wydatowano na wczesne średniowiecze, XI – XII w. i wiązano z osadnictwem polskim (ze znakiem zapytania) [69].

Dolna - cmentarzysko grobów skrzynkowych, w 1870 r. dokonano na stoku Góry Szubienicznej, opadającej ku nizinie żuławskiej, przypadkowego odkrycia trzech grobów

[67] M. Pietrzak, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku*…, str. 158.
[68] M.F. Jagodziński, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką. Katalog zabytków*, str. 94.
[69] M.F. Jagodziński, *Archeologiczne*…, str. 113.

skrzynkowych liczących łącznie 18 popielnic. Wśród nich znajdowała się popielnica twarzowa z wyobrażeniem twarzy umieszczonym na stożkowatej pokrywie. Z grobów wydobyto ponadto przedmioty żelazne i brązowe, w tym szpilę, łańcuszek i kółko. Znaleziska były przechowywane do 1945 r. w Muzeum Prowincjonalnym w Królewcu. W 1963 r. badania powierzchniowe przeprowadził w tym rejonie L. J. Łuka ustalając chronologię stanowiska na wczesny i środkowy okres lateński [70].

Dolna - cmentarzysko, stanowisko odkryte przypadkowo w 1872 r. podczas wydobywania piasku: na głębokości około 2m odnaleziono dwa groby szkieletowe, przy dwóch szkieletach znajdowały się dwie fibule i dwa groty oszczepów, zabytki te były przed 1945 r. przechowywane w zbiorach prywatnych dr F. Marschalla w Malborku, później zaginęły; datowanie nie jest pewne – przypuszcza się, że było związane z kulturą okresu wędrówek ludów [71].

Stanowiska archeologiczne powinny być objęte formami ochrony zabytków wymienionymi w artykule 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jednolity, Dz. U. z 2022 roku poz. 840.

Szczegółowo o postępowaniu w stosunku do zabytku archeologicznego mówią art. 32 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jednolity, Dz. U. z 2022 roku poz. 840., gdzie w szczególności czytamy: „Art. 32. 1. Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany ….wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot; …..zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia; ……niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)".

W art. 33. 1. tamże czytamy „Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)".

4. Zieleń zabytkowa

Niniejszy podrozdział zawiera zbiór wybranych, aktualnych informacji o stanie zieleni na terytorium gminy Malbork zawartych w Gminnym Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego. Odnośnie warunków glebowych czytamy tam, iż pokrywa glebowj gminy Malbork wykazuje charakterystyczną dwudzielność spowodowaną odrębnością genetyczną utworów powierzchniowych i częściowo charakterem głównych procesów glebotwórczych.

W części Żuławskiej (północnej) dominują mady wytworzone na aluwiach deltowych. Powszechnie dominują tu mady średnie i ciężkie, często pylaste, rzadziej lekkie i sporadyczne bardzo lekkie, piaszczyste. Mady średnie i ciężkie to przeważnie grunty orne kompleksów

[70] L. J. Łuka, *Osadnictwo kultury pomorskiej n prawobrzeżnym Dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej*, str. 8-9.
[71] M.F. Jagodziński, *Archeologiczne …*, str. 137.

przydatności rolniczej 1, 2, 4 i 8 oraz klas bonitacyjnych I, II, III. W przypadku trwałych użytków zielonych mamy do czynienia z kompleksami 1z i 2z. Nieliczne mady lekkie i piaszczyste zwykle pozostające w pobliżu koryta Nogatu pozostają pod roślinnością leśną i zaroślową. Największą powierzchnię zajmują gleby zaliczane do klas bonitacyjnych I i III oraz IV.

W części pojeziernej (południowej) dominują gleby brunatne właściwe wytworzone z glin zwałowych lekkich i średnich, rzadziej iłów zastoiskowych o składzie mechanicznym glin ciężkich. Wyspowo występują gleby bielicowe wytworzone z piasków wodnolodowcowych o składzie mechanicznym piasków słabo gliniastych (las wielbarski). W obniżeniach pojawiają się na małych powierzchniach gleby hydrogenicze bagienne i czarne ziemie pobagienne. Niewielki jest udział tego typu gleb pod lasami.

Osnowę ekologiczną obszaru gminy Malbork tworzą:

- Korytarz ekologiczny o znaczeniu regionalnym Doliny Nogatu,
- Korytarze ekologiczne rangi lokalnej: rzeki Święta i kanału Juranda,
- Fragmenty płatów ekologicznych dużych kompleksów leśnych (Las Wielbarski),
- Mikropłaty ekologiczne drobnych kompleksów leśnych oraz tereny zadrzewione (przydrożne, śródpolne, wzdłuż rzek),
- Tereny hydrogeniczne z szuwarami i zaroślami (tereny podmokłe i bagienne),
- Cieki wodne, system kanałów melioracji podstawowej.

Wyznaczona osnowa ekologiczna jest obszarem przestrzeni chronionej przed nową zabudową za wyjątkiem zmian w przeznaczeniu terenów dopuszczonych w Studium. Niezależnie od położenia oraz sposobu zagospodarowania i użytkowania terenu istnieje obowiązek zapewnienia ochrony dziko występujących roślin.

Korytarze ekologiczne spełniają ważną rolę w funkcjonowaniu przyrody jako drogi migracji. Ustawa o ochronie przyrody definiuje korytarz ekologiczny jako „obszar umożliwiający migrację roślin, zwierząt lub grzybów". Stanowią one istotne, z punktu widzenia funkcjonowania środowiska, elementy przestrzeni, gwarantujący (poprzez zachowanie warunków migracji organizmów) utrzymanie możliwości wymiany i istnienia określonej puli genetycznej, liczebności gatunków, a w konsekwencji zachowanie różnorodności biologicznej środowiska.

Do najważniejszych funkcji korytarzy z punktu widzenia zieleni zalicza się zmniejszenie stopnia izolacji poszczególnych płatów siedlisk i ułatwienie przemieszczania się organizmów pomiędzy nimi, a co za tym idzie, zwiększenie prawdopodobieństwa kolonizacji izolowanych płatów,
Obszar gminy Malbork położony jest w zasięgu regionalnego korytarza ekologicznego Doliny Nogatu. Korytarz ten, rangi regionalnej - rozciąga się od krawędzi doliny Wisły i sąsiadujących z doliną Nogatu kompleksów leśnych (w tym rezerwatem Las Mątawski) w kierunku pn.-wsch., wąską doliną pomiędzy wałem rzecznym a skarpą skłonu Pojezierza Iławskiego, przez centrum Malborka i dalej obszarem międzywala wraz z jego najbliższym otoczeniem, przez obszar Żuław Wiślanych do połączenia z korytarzem Nadzalewowym. W końcowym odcinku korytarz obejmuje ramiona i kanały w delcie Nogatu.

Całokształt zachowanych elementów krajobrazu kulturowego, zieleni historycznej oraz unikatowego systemu zadrzewień klimatyczno-melioracyjnych i krajobrazowych czynią ten fragment Żuław wyjątkowym.

W polderowym systemie Żuław korytarz Nogatu stanowi główny element przestrzenny i ciągły korytarz wodny systemu hydrograficznego. Ponadto na terenie gminy wskazuje się również korytarze ekologiczne rangi lokalnej: rzeki Święta i kanału Juranda.

Lesistość gminy wynosi niecały 1%, co stanowi, że potencjał leśny gminy Malbork jest bardzo słaby. Na terenie gminy lasy występują w jej południowej części, blisko granicy z miastem Malbork (Las Wielbarski). Niewielkie fragmenty lasów występują też w dolinach cieków, przy czym część z nich klasyfikowana jest nie jako lasy, lecz zadrzewienia. Administracyjnie gmina Malbork należy do Nadleśnictwa Kwidzyn (południowa część gminy) oraz Elbląg (północna część gminy).

W średniowieczu duża część terenów żuławskich porośnięta była gęstymi lasami- występowały one koło Pogorzałej Wsi i Kraśniewa pod nazwą „Grabówka", w okolicach Kościeleczek i Tralewa pod nazwą „Las Warnowski" oraz na obszarze między Lasowicami Wielkimi a Szawałdem. Stąd też jak twierdzą historycy, rodowód nazw tych dwóch miejscowości.

W lasach na terenie gminy Malbork dominuje typ siedliskowy lasu wilgotnego, rzadziej – lasu świeżego, jedynie w Lesie Wielbarskim występuje obok lasu świeżego również las mieszany i bór mieszany. Występują wielogatunkowe drzewostany liściaste oraz sosna (często wprowadzona sztucznie). W ujęciu fitosocjologicznym lasy reprezentują zbiorowiska łęgu jesionowo - wiązowego, łęgu wierzbowo - topolowego i grądu subatlantyckiego, rzadziej – łęgu jesionowo - olszowego.

Żuławski krajobraz zieleni nie jest jednorodny, można w nim wyróżnić miejscowości przywałowe (Grobelno, Kamionka, Kamienica i Szawałd. Pola rozmierzono tu w układach blokowych lub łanowych o gęstej siatce, przecinające je rowy i kanały obsadzono w większości zielenią chłonną. Wiele wysokiej zieleni występuje również przy rzece - w szpalerach lub kępach, mniej zieleni znalazło się przy drogach.

Duże znaczenie przyrodnicze na terenie gminy Malbork mają obszary śródpolnych zadrzewień i zakrzewień. Są to: grupy drzew i krzewów rosnących na polach uprawnych, łąkach
i pastwiskach, ale również drzewa rosnące przy wodach, parki oraz zalesione powierzchnie o areale nawet kilku hektarów. Zieleń śródpolna ma bardzo duże znaczenie dla środowiska przyrodniczego tego obszaru, gdyż stanowi wysoką zieleń wśród pól i łąk, reguluje stosunki wodne na polach i łąkach oraz odgrywa duże znaczenie wiatrochronne dla niezalesionych terenów uprawowych.

Na terenie gminy, wobec małej ilości lasów, rolę uzupełniającą w systemie ekologicznym stanowią dość liczne stare parki i zadrzewione cmentarze, stanowiące ostoję niektórych gatunków flory i fauny leśnej. Roślinność wysoką uzupełniają też, miejscami bardzo wartościowe, zadrzewienia i zakrzewienia przydrożne, nadwodne i śródpolne.

Wśród ustanowionych pomników przyrody w gminie Malbork zalicza się 1 głaz w lesie w Wielbarku, 2 dęby w Stogach oraz 1 klon srebrzysty w Tragaminie. Niemniej wszystkie inne elementy systemu osnowy ekologicznej wymagają ochrony w sensie terytorialnym i jakościowym. W ich obrębie pożądane są działania pielęgnacyjne (podtrzymywanie aktualnego stanu), restytucyjne (przywracanie naturalnego stanu struktur przyrodniczych) i rewaloryzacyjne (wzbogacenie ekologiczne lub zmiana charakteru struktur przyrodniczych). Pozostała część zabytkowej zieleni przedstawiona jest w tabeli poniżej.

Opuszczone siedlisko	Na opuszczonym siedlisku ruiny murowanego budynku gospodarczego oraz dąb o cechach pomnika przyrody – obwód na wysokości piersi ponad 480 cm		XVIII-XIX w. / siedlisko zacierające się w krajobrazie, pozbawione opieki, walory historyczne zachował tylko dąb
Park przydomowy	Grobelno nr 68	4 ćw. XIX w.	Zachowane luźne nasadzenia zieleni wysokiej – lipy i jesiony rosnące na granicy północnej i południowej; wiek drzew od 50 do 150 lat.
Park przydomowy	Kałdowo – obok nr 12	4 ćw. XIX w.	Zachowane nasadzenia wzdłuż granicy zachodniej zagrody oraz luźna kompozycja na wschód od budynku mieszkalnego – lipy, jesiony i klony w wieku ok. 80-130 lat.
Park siedliskowy	Kamienice 2d	k. XIX w.	Zatarty układ przestrzenny, zachowana nasadzenia zieleni wysokiej: graniczne oraz występujące we wnętrzu: buki, lipy, klony i świerki w wieku ca 50-130 lat.
Siedlisko nr 48 z zachowanym reliktem parku przydomowego i budynkiem gospodarczym	Kościeleczki nr 48	k. XIX w. / 1 poł. XX w.	Na dawnym siedlisku posiadłości gburskiej zachowała się grupa drzew w narożniku pd.-zach.: buki w wieku ca 100-200 lat (w tym buk czerwony); ponadto murowany budynek gospodarczy z 1 połowy XX w.
Cmentarz mennonicki	Centrum wsi	XIX w.	Zachowana kompozycja – plan zbliżony do trapezu, jedna kwatera, nasadzenia zieleni wysokiej na granicach nekropoli (lipy i jesiony); ocalało kilka nagrobków.
Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie parafialny	Po wschodniej stronie drogi wiejskiej, w południowej części wsi, przy kościele	1 poł. XX w.	Zachowane nasadzenia zieleni wysokiej w formie alei, obsadzeń granicznych i szpalerów wydzielających kwatery; przeważają lipy, jesiony, graby i klony w wieku ca 50-150 lat. Wszystkie nagrobki pochodzą z czasów po 1945 r.
Park przydomowy	Kraśniewo nr 21	4 ćw. XIX w.	Zachowana aleja dojazdowa, nasadzenia graniczne od zachodu i południa oraz swobodne nasadzenia we wnętrzu – jesiony, klony, graby oraz świerki w wieku ca 50-150 lat; od południa staw, przy nim ogród i sad.
Park przydomowy	Kraśniewo nr 29	ok. 1900 r.	Zachowane nasadzenia graniczne od południa, kamienne schodki.
Relikt parku przydomowego	Kraśniewo nr 60	ok. 1910 r.	Zachowane nasadzenia graniczne od wschodu – w tym cztery ponad 100-letnie lipy, jeden słupek bramny.
Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie park wiejski	Lasowice Wielkie – zachodnia część nawsia, położony na działce ewidencyjnej	1843 r. / po 2000 r.	Plan zbliżony do wydłużonego trapezu, dłuższa granica północna wyznaczona przez oś głównej drogi wiejskiej, granica południowa dochodzi do rowu

	nr 72, 73 i 74		melioracyjnego; wszystkie granice zaakcentowane metalowym, kutym ogrodzeniem, częściowo zachowanym, częściowo zrekonstruowanym. Ponadto przy granicach występują nasadzenia zieleni wysokiej: lipy, jesiony i klony w wieku ca 100 – 200 lat; nasadzenia znajdują się również we wnętrzu nekropolii. Nagrobki nie zachowane – większość zniszczona po 1945 r., część przeniesiona na cmentarz w Stogach. Cmentarz został zrewitalizowany dzięki dofinansowaniu uzyskanemu w ramach realizacji projektu „*Odkrywamy nasze korzenie, odnawiamy nasze dziedzictwo*" z budżetu Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej (za pośrednictwem FIO).
Cmentarz parafialny przy kościele p.w. Św. Andrzeja Apostoła Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr 1396	Lasowice Wielkie – centrum wsi (nawsie)	XIV- XX w.	Okalający kościół parafialny, podzielony przez świątynię na dwie główne kwatery: zachodnią i wschodnią, na obu zlokalizowane nagrobki sytuowane rzędowo. Ogrodzenie od wschodu, południa i zachodu współczesne – metalowe kratownice wypełnione siatką na murowanym cokole, od północy częściowo zachowane ogrodzenie historyczne (metalowe, kute). Nasadzenia zieleni wysokiej występują przy granicy wschodniej (gęsty szpaler) oraz przy granicy południowej – w formie pojedynczych drzew (wszystkie to lipy, jesiony, graby – w wieku ca 50-200 lat).
Dawny cmentarz ewangelicki Położony na działce ewidencyjnej nr 55	Nowa Wieś Malborska ul. Gen. de Gaulle'a	XIX w.	Założony na planie regularnego prostokąta, położony wśród pól, z dala od zabudowy wiejskiej, na skarpie. Wnętrze zarośnięte i zdekomponowane, zachowały się relikty kilku nagrobków. Nasadzenia zieleni wysokiej to lipy, klony i jesiony w wieku od 80 do 200 lat, rozpoznawalne głównie w granicznych szpalerach, we wnętrzu gęste samosiewy; zachowane relikty ogrodzenia w postaci słupków ze sztucznego kamienia.
Park na terenie Szkoły Podstawowej w Nowej Wsi.	Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 25-26	l. 30-te XX w.	Pomiędzy budynkami tworzącymi zespół szkolny zakomponowano nasadzenia zieleni wysokiej: szpaler złożony z lip, klonów i brzóz rosnących na granicy boiska szkolnego, aleja akacjowa biegnąca do budynku mieszkalnego, aleja akacjowa przy granicy północnej zespołu oraz luźna kompozycja drzew przy budynku II (lipy, akacje i klony); wiek drzew ca 50-100 lat.
Cmentarz mennonicki, obecnie lapidarium Wpisany do rejestru zabytków pod nr 1250 Położony na działce ewidencyjnej nr 92/5	Stogi – południowo-wschodnia cześć układu osadniczego	XVIII w. - 1 poł. XX w. / 2 połowa XX w.	Prostokątna działka o powierzchni ca 2,5 ha podzielona alejami na sześć kwater; granice podkreślone ogrodzeniem drewnianym. Kompozycja zieleni wysokiej złożona z nasadzeń granicznych, alei głównej oraz nasadzeń wewnętrznych występujących samodzielnie lub w skupiskach – lipy, jesiony, dęby, klony oraz drzewa iglaste w wieku od 50 do 200 lat, najstarszym okazem jest ponad 300.letni dąb;
Park siedliskowy	Stogi nr 4	ok. 1900 r.	Rozległy teren na północ i wschód od budynku mieszkalnego, graniczne

			nasadzenia zieleni wysokiej i luźne nasadzenia we wnętrzu (lipy, klony, jesiony, dęby w wieku ca 30-120 lat).
Park przydomowy	Stogi nr 46	k. XIX w.	Rozległa przestrzeń od wschodu, przed budynkiem mieszkalnym, zachowane nasadzenia zieleni wysokiej: jesiony, lipy, kasztanowce białe – wiek drzew 80-150 lat.
Komponowane nasadzenia zieleni wysokiej na terenie dawnej stacji kolejowej	Stogi nr 53	ok. 1900 r.	Luźna grupa jesionów i świerków na północ od budynku dawnej stacji.
Dawny cmentarz ewangelicki, obecnie teren przykościelny	Szawałd	XVII - XIX w.	Teren przykościelny jest zagospodarowany wokół świątyni, jego północna część jest zaniedbana – występuje tam komponowane skupisko zieleni wysokiej: głównie lipy i jesiony w wieku do 200 lat.
Cmentarz katolicki Położony na działce ewidencyjnej nr 28	Szawałd	XIX w. / po 1945 r.	Cmentarz jednokwaterowy, wszystkie nagrobki z II połowy XX w. Elementy historyczne to nasadzenia zieleni wysokiej oraz budynek niewielkiej kaplicy (murowany i tynkowany).
Park siedliskowy	Tragamin nr 1	k. XIX w.	Rozległy teren na wschód i południe od budynku mieszkalnego, tworzący naturalną zasłonę od ruchliwej drogi wiejskiej; historyczną wartość posiadają nasadzenia zieleni wysokiej rosnące w szpalerze oraz w skupisku: lipy, dęby i klony w wieku ca 50 – 150 lat, w tym lipa o cechach pomnikowych o pierśnicy ok. 300 cm.
Park siedliskowy	Tragamin nr 25	2 poł. XIX w.	Park rozpościera się na południa i zachód od folwarku dawnego majątku ziemskiego, granice podkreślone ogrodzeniem: historycznym i współczesnym, komponowane nasadzenia zieleni wysokiej tworzą szpalery wzdłuż granicy południowej i wschodniej założenia oraz występują w postaci skupisk i samotniczych okazów, są to: lipy, jesiony, graby, klony, buki i drzewa iglaste w wieku od ca 50 do ponad 200 lat.

Nie został jeszcze stworzony szczegółowy plan opieki nad wymienionymi w tabeli składowymi zabytków zieleni gminy Malbork. Natomiast wytyczne dla władz gminy co do zachowania zasobów i walorów środowiska flory są określone w kierunkach polityki przestrzennej zagospodarowania województwa, obowiązują dla terytorium gminy Malbork i nakazują zachowanie i odtwarzanie zasobów (całego) środowiska przyrodniczego i jego spójności poprzez:

- Zasadę zachowania i kształtowania spójności lokalnego systemu ekologicznego, w skład, którego wchodzą istniejące obszary chronione oraz obszary potencjalne do objęcia ochroną (cenne przyrodniczo), a także system płatów i korytarzy ekologicznych.
- Zasadę zachowania ciągłości przestrzennej i funkcjonalnej ekosystemów leśnych i dolinnych w miejscach przecięcia z infrastrukturą transportową.
- Zasadę bezwzględnego zachowania trwałości gruntów leśnych oraz naturalnych cieków i zbiorników wodnych, w granicach korytarzy ekologicznych, przy zachowaniu możliwości ich dotychczasowego gospodarczego wykorzystania.

Na obszarach chronionego krajobrazu, zgodnie z postanowieniami władz wojewódzkich i w odniesieniu do zieleni wprowadza się następujące zakazy:

- Realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko.
- Likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych, jeżeli nie wynikają one z potrzeby ochrony przeciwpowodziowej i zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego lub wodnego lub budowy, odbudowy, utrzymania, remontów lub naprawy urządzeń wodnych,
- Wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych z zabezpieczeniem przeciwsztormowym, przeciwpowodziowym lub przeciw osuwiskowym lub utrzymaniem, budową, odbudową, naprawą lub remontem urządzeń wodnych,
- Dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli służą innym celom niż ochrona przyrody lub zrównoważone wykorzystanie użytków rolnych i leśnych oraz racjonalna gospodarka wodna lub rybacka,
- Likwidowania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy i obszarów wodno-błotnych, linii brzegów rzek, jezior i innych naturalnych zbiorników wodnych.

Aby wzmocnić osnowę ekologiczną należy dążyć do ograniczenia barier antropogenicznych ograniczających ciągłość systemu korytarzy, które są często ograniczane przez obiekty infrastrukturalne oraz obiekty budowlane. Ograniczenia zabudowy, z punktu widzenia zieleni powinny obejmować:

- Tereny leśne.
- Tereny użytków zielonych, zadrzewień i zakrzewień.
- Tereny podmokłe z szuwarami i zaroślami.
- Obszary szczególnego zagrożenia powodzią.

W odniesieniu do obszarów śródpolnych zadrzewień i zakrzewień, to jest grup drzew i krzewów rosnących na polach uprawnych, łąkach i pastwiskach, ale również drzew rosnących przy wodach, parków oraz zalesionych powierzchni, należy je chronić przed degradacją oraz prowadzić działania prowadzące do zwiększenia ich udziału w obrębie gruntów rolnych.

W przypadku parków chroni się historyczny układ założenia parkowego, w tym elementy zieleni komponowanej, historyczny przebieg ścieżek, alei, obiekty małej architektury oraz powiązanie parku z budynkiem stanowiącym centrum założenia dworsko-parkowego.

Działania, jakie należy podejmować systematycznie i regularnie w celu realizacji kierunków ochrony historycznego zasobu zieleni naturalnej to:

- Uwzględnianie w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy lokalnych korytarzy ekologicznych oraz uszczegóławianie ich granic stosownie do skali dokumentu planistycznego,
- Określanie w dokumentach planistycznych wytycznych i wskaźników gwarantujących zachowanie ciągłości przestrzennej korytarzy ekologicznych,
- Zapobieganie rozlewaniu się zabudowy na tereny otwarte niezabudowane, poprzez ochronę ekosystemów naturalnych.

- Zachowanie ciągłości przestrzennej powiązań ekologicznych z utrzymywaniem przestrzeni wolnej od zabudowy lub ograniczenie intensywności zabudowy w ich przebiegu.
- Planowanie i powiększanie lub uzupełnienie sieci parków krajobrazowych, chroniących cenne obszary przyrodniczo-krajobrazowe, mających znaczenie dla ochrony dziedzictwa kulturowego i ochrony funkcji łączności ekologicznej, przez podejmowanie działań zmierzających do utworzenia nowych parków krajobrazowych.

5. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne, czyli sfera kultury symbolicznej funkcjonującej w sposób intersubiektywny, reprezentatywny dla określonej społeczności i nie stanowiącej prostej sumy indywidualnie odczuwanych poglądów na świat, okazuje się w przypadku takich krain jak rozważana bardzo trudne do opisania. Do niedawna nie prowadzono żadnych systematycznych badań mających na celu rozpoznanie tej ważnej dziedziny życia, zdefiniowanie kategorii, na których ona się opiera i w oparciu o które funkcjonuje oraz prognozowanie w jakim kierunku będzie ewoluowała.

W latach 2010-2012 badania o podobnym profilu przeprowadzili, prawdopodobnie po raz pierwszy na tak dużą skalę od 1945 r., studenci i naukowcy z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu w Białymstoku oraz Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu [72]. Przedmiotem ich zainteresowania stała się społeczność zamieszkująca Żuławy Elbląskie, część Małych Żuław Malborskich oraz miasto Malbork. Badania nie dotyczyły wprawdzie gminy Malbork, jednak poczynione w ich trakcie ustalenia, można jak najbardziej odnieść do charakterystyki dziedzictwa niematerialnego obszaru rozpatrywanego w niniejszym *Programie.*

Wyniki przeprowadzonych w kilku dziedzinach życia społecznego analiz potwierdziły tezę od dawna formułowaną dla tzw. „*Ziem Odzyskanych*": na obszarach tych doszło po 1945 r. do dramatycznej i brzemiennej w skutkach zmiany społecznej i kulturowej, w jej wyniku najbardziej ucierpiała właśnie sfera kultury symbolicznej związanej z krainą Żuław Wiślanych: zapomnieniu uległ cały kontekst niematerialny tego regionu, z jego wierzeniami, tradycjami, światopoglądem i różnego rodzaju wiedzą.

Anna Weronika Brzezińska zauważyła, że tożsamość kulturowa w badanym obszarze funkcjonuje od lat tylko na jednym, niższym poziomie tj. na poziomie tożsamości lokalnej, wiążącej człowieka z jego bezpośrednim otoczeniem i identyfikującym się z elementami najbliższego krajobrazu kulturowego oraz społecznego [73]. Pewne grupy osiedleńców, zajmując określone wsie żuławskie lub miasto Malbork, przywoziły ze sobą własne doświadczenia
i wiedzę, która ulegała tylko niewielkiemu przetworzeniu w zetknięciu z zastanymi warunkami. W ten sposób tworzył się konglomerat licznych tożsamości lokalnych, nie

[72] *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*. Praca zbiorowa pod redakcją: Anny Weroniki Brzezińskiej – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Urszuli Wróblewskiej – Uniwersytet w Białymstoku, Piotra Szwieca – Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu. Wydawca: OPALGRAF Opalenica, nie podano roku wydania. Drugim opracowaniem tego typu jest: *Stosunek do dziedzictwa kulturowego i identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców miasta Malbork*; dokument opracowany przez pracowników UAM w Poznaniu: koordynatorzy badań: dr Anna Weronika Brzezińska, mgr Aleksandra Paprot; redakcja i korekta: Marta Machowska, Dawid Niemier; termin i miejsce badań: 12-22 kwietnia 2012 r.

[73] Anna Weronika Brzezińska, *Żuławy Elbląskie w perspektywie badań etnologicznych.*

powstała jednak, aż po dzisiejsze czasy, tożsamość je scalająca, wspólna, funkcjonująca na poziomie wyższym, regionalnym.

Badaczka skonkludowała tę sytuację stwierdzeniem o ***niewielkim stopniu identyfikacji lokalnej społeczności z regionem czyli z Żuławami Wiślanymi***. *„Większość mieszkańców nie utożsamia się z regionem, za czym idzie słaba znajomość Żuław. Mimo to osoby bardziej zaznajomione z tematem kojarzą historię regionu głownie z okresem osadnictwa olenderskiego, doceniają włożoną w odwadnianiu tych terenów pracę* (…) *Stosunkowo niewielkie zainteresowanie i znajomość historii regionu najlepiej widać w odpowiedziach na pytanie dotyczące osób związanych z historią regionu. Zdecydowana większość nie wiedziała kogo powinna wymienić*" [74].

Osiedleńcy przybywający na te tereny po 1945 r. nie znali historii i dziedzictwa kulturowego krainy, do której zostali przeniesieni z terenów bardzo odległych, typowo polskich, jednorodnych pod względem kulturowym, wyznaniowym i językowym. Przez wiele lat ich stosunek do poniemieckiego i pomennonickiego kręgu kulturowego podlegał wpływom propagandy socjalistycznej i w pewnym sensie „narodowej", przez co nie mógł być właściwie rozpoznany i w jakikolwiek sposób przyswojony, zasymilowany.

Wskutek tego doszło do przerwania ciągłości kulturowej: osadnicy przybywali z nowym bagażem kulturowym, głównie w zakresie kultury społecznej i duchowej, a na miejscu konfrontowali się wyłącznie z pozostawionymi elementami kultury materialnej – poczynając od organizacji przestrzennej, poprzez sposób budowania i urządzania wnętrz, na sprzęcie rolniczym kończąc. *„To zderzenie kultury przywiezionej i zastanej stało się podwaliną pod konstruowanie nowej kultury żuławskiej*" [75].

Przesiedleńcy nie znali jednak kontekstu, w którym te materialne wytwory zostały wytworzone i funkcjonowały, przez co często używali ich niewłaściwie, nie mówiąc o tym, że na poziomie o wiele wyższym nie potrafili początkowo rozumieć „właściwego sposobu działania" całej tej krainy, w której przyszło im żyć (praktycznego znaczenia urządzeń takich, jak terpy, system odwadniający z zielenią pompową, blokowy rozłóg pól, organizacja społeczna pozwalająca zapobiegać zagrożeniom powodziowym i utrzymywać blokowe rozłogi pól w stanie nadającym się do gospodarowania etc). Nie poznali też, i w większości wypadków nie przyswoili sobie do dziś wiedzy w tym zakresie, przede wszystkim sfery kultury symbolicznej ukształtowanej w toku procesu dziejowego na tych ziemiach, kontekstu, który był bardzo skomplikowany, złożony, wywodzący się z różnych kręgów kulturowych, językowych, wyznaniowych i etnicznych.

Problem polega na tym, że także potomkowie tych przesiedleńców nadal tej historii i dziedzictwa kulturowego regionu nie znają, co potwierdzają liczne ankiety wykonane w 2012 r.; nie próbują zgłębić tej dziedziny, jeśli deklarują zainteresowanie przeszłością to okazuje się, że ma to bardzo wybiórczy charakter i nie polega na dociekaniu prawdy historycznej (np. u młodszego pokolenia pojawia się zainteresowanie średniowieczem ze względu na panującą modę na bractwa rycerskie, z innej strony poznawanie dziejów odbywa się w odwołaniu do stereotypów obarczonych różnymi błędami

[74] *Stosunek do dziedzictwa*…, str.33.
[75] Anna Weronika Brzezińska, *Żuławy Elbląskie*…, str. 11

i półprawdami - np. menonitów kojarzy się z budową domów podcieniowych, a tego typu błędne przekonania przenoszone są nawet do różnych oficjalnie zatwierdzanych dokumentów służących programowaniu rozwoju rejonu *vide* zapisy w Strategii Rozwoju MOF Malborka).

Warte zauważenia są spostrzeżenia badaczy dotyczące nauczania szkolnego na temat historii regionu, ponieważ najczęściej wyrażane jest stanowisko, iż tą metodą można nadrobić wieloletnie zaniedbania i zmienić perspektywę postrzegania obecnych „Małych Ojczyzn" przez teraźniejsze i przyszłe pokolenia. Okazuje się zatem, że rodzice nie wspomagają nauczycieli w tym procesie i nie przekazują odpowiedniej wiedzy na ten temat w domu (ponieważ jej nie mają), co zdecydowanie osłabia skuteczność nauczania; drugim czynnikiem wpływającym na niewielką efektywność tej metody jest przekazywanie informacji o regionie w ramach zajęć dodatkowych, pozalekcyjnych, nieobowiązkowych, które zawsze są traktowane przez uczniów z mniejszą uwagą [76].

6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Art. 7 u.o.z. określa formy ochrony zabytków, którymi są:

1. Wpis do rejestru zabytków
2. Uznanie za pomnik historii
3. Utworzenie parku kulturowego
4. Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo
5. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

W stosunku do zabytków występujących na obszarze gminy Malbork zastosowanie ma tylko pkt 1 tego artykułu.

Art. 8 u.o.z. określa, że *„Rejestr zabytków, zwany dalej „rejestrem", dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków*". W przypadku województwa pomorskiego jest to Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków. Tryb i sposób wpisu zabytku nieruchomego do rejestru określony jest w art. 9 ustawy:

1. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.
2. W trybie określonym w ust. 1, do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.
3. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.
4. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku.

[76] *Stosunek do dziedzictwa….*, str. 34.

5. Decyzja o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, stanowi podstawę wpisu w katastrze nieruchomości.
6. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Z terenem gminy Malbork związanych jest pięć decyzji wpisujących obiekty historyczne do rejestru zabytków nieruchomych (łącznie obejmujących 7 obiektów wyszczególnionych w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków); zakres wpisów jest następujący:

L.P.	Obiekt	Nr rejestru / dawny nr rejestru	Data wpisu do rejestru zabytków
1.	Dom w Stogach nr 9 (d. nr 25) – dom podcieniowy	A-233 / 123	23.09. 1961 r.
2.	Dom w Lasowicach Wielkich nr 12 (d. nr 28) – dom podcieniowy	A-815 / 715	17.11.1974 r.
3.	Dom w Lasowicach Małych nr 20	A-816 / 716	17.11.1974 r.
4.	Cmentarz mennonicki	A-1250 / dawny nr województwa elbląskiego 44/78	30.08.1988 r.
5.	Kościół parafialny p.w. Św. Andrzeja Apostoła z dzwonnicą i cmentarzem przykościelnym	A-1396 / dawny nr województwa elbląskiego 291/93	28.07.1993 r.

Trzeba zwrócić uwagę na kilka faktów związanych z wpisem do rejestru zabytków nieruchomych występujących na obszarze gminy Malbork:

1. Liczba decyzji jest niezwykle mała, niewspółmierna do zasobów i walorów zabytków tworzących lokalny krajobraz kulturowy. W *Programie Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014* podano, że liczba decyzji w województwie ogółem wynosi 1813 i obejmuje 3311 zabytków, a w powiecie malborskim zamyka się liczbą 96 [77]. Oznacza to nieznaczny procentowy udział obiektów rejestrowych z gminy Malbork wynoszący odpowiednio 0,27 % w skali województwa oraz 5,2 % w skali powiatu.
2. Ostatnia decyzja o wpisie do rejestru zabytków pochodzi z 1993 r. (kościół z dzwonnicą i cmentarzem w Lasowicach Wielkich) i wydana została jeszcze przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu. Oznacza to, że przez ponad 20 lat nie powstały nowe formy ochrony zabytków na terenie gminy Malbork (sic !).
3. Jedna z obowiązujących decyzji dotyczy zabytku nieruchomego (dom podcieniowy w Stogach nr 9) relokowanego poza obszar gminy Malbork [78]. W niniejszy *Programie* postuluje się, by władze Gminy Malbork podjęły działania w sprawie zaktualizowania decyzji o wpisie do rejestru zabytków i wykreśleniu tego obiektu z wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków.

**

Art. 10 u.o.z. stwierdza:

1. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.
2. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia

[77] *Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014*, str. 29.
[78] Czyli *de facto* terenów gminy Malbork dotyczą tylko 4 decyzje o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych obejmujące 6 zabytków nieruchomych.

lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

W przypadku gminy Malbork decyzje o wpisie do rejestru zabytków ruchomych nie obowiązują. W niniejszym *Programie* postuluje się potrzebę dokładniejszego rozpoznania zasobu i rozważenie objęcia ochroną prawną wyposażenia kościoła filialnego w Szawałdzie. Na terenie gminy Malbork zabytki ruchome występują tylko w dwóch obiektach sakralnych. Nie ma tu muzealiów, izb regionalnych czy państwowych lub prywatnych kolekcji.

* * *

Na terenie gminy Malbork nie występują parki kulturowe. Nie planuje się również w najbliższej przyszłości utworzenia takich parków. Nie ma obiektów zabytkowych uznanych za pomniki historii (ustanowione Rozporządzeniem Prezydenta RP). Nie występują tu zabytki, które w przyszłości mogłyby pretendować do uzyskania takiego miana.

Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że wpisany na listę UNESCO i uznany za pomnik historii zespół Zamku Krzyżackiego w Malborku w sposób bezpośredni i pośredni wpływa na znaczną część obszarów leżących w granicach administracyjnych gminy Malbork; oddziaływanie to ma wieloraki zakres i skutkuje w różnych dziedzinach: przyczynia się do turystycznego ożywienia tych terenów, w sferze świadomości sprzyja poczuciu tworzenia więzi i identyfikowania się dziejami regionu oraz okolicy poprzez percepcję tego symbolu; w sferze prawnej przejawia się w postaci tworzenia zapisów ograniczających swobodę inwestycyjną i chroniących walory przestrzenne obszarów występujących w strefie widokowej związanej z tym wybitnym obiektem.

7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Ustęp 4 art. 22 u.o.z. stanowi, że wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. Natomiast w ustępie. 5 ustawodawca nakazał, iż w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. Inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. Inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Stosownie do tych ustaleń w 2013 r. opracowane zostały karty adresowe dla obiektów historycznych występujących w granicach administracyjnych gminy Malbork (*na podstawie wzoru określonego w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa narodowego z dnia 26 maja 2011 r.*), na ich podstawie sporządzona została lista zabytków proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork i opracowanie to zostało uzgodnione przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Na podstawie tych danych nastąpiła weryfikacja wojewódzkiej ewidencji zabytków [79] – obecnie lista obejmuje 254 pozycji i opublikowana jest w Internecie pod adresem: www.ochronazabytkow.gda.pl w zakładce: wojewódzka ewidencja zabytków.

[79] Wcześniej wojewódzka ewidencja zabytków była szersza, ale obejmowała liczne obiekty, które uległy zniszczeniu i zniknęły z pejzażu, obiekty o mylnych danych adresowych, a nawet obiekty mylnie zaliczone do zasobu związanego z gminą Malbork np. położone w Kałdowie czyli obecnie w granicach miasta Malbork.

Opracowując *Program* przeprowadzono terenową weryfikację obiektów historycznych zlokalizowanych na obszarze gminy Malbork, w wyniku czego lista obiektów proponowanych do ujęcia w GEZ uległa poszerzeniu – obecnie jest ich 270, czyli o 16 więcej od ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków. W spisie tym ujęto wszystkie zabytki wpisane do rejestru zabytków i wszystkie zabytki figurujące w wojewódzkiej ewidencji zabytków, zgodnie z wymogiem określonym w u.o.z.; nie występują żadne rozbieżności pomiędzy tymi zasobami. Pełny wykaz zabytków ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork, z ich charakterystyką oraz wskazaniem, które z nich ujęte są wpisem do rejestru zabytków oraz wpisem do wojewódzkiej ewidencji zabytków podany został w ***Aneksie nr 1.***
Wśród wytypowanych do ujęcia w GEZ występują następujące typy obiektów zabytkowych: budynki mieszkalne (109 czyli 40,37 %), budynki gospodarcze (78 czyli 28,88%), budynki mieszkalno-gospodarcze (11 czyli 4,07%), zagrody holenderskie (czyli 3,33%) [80], zespoły z komponowaną zielenią wysoką, parki i cmentarze (21 czyli 7,77%), bramy i ogrodzenia (15 czyli 5,55 %), obiekty sakralne (8 czyli 2,96%), obiekty techniki (7 czyli 2,59%), obiekty obronne i inne (po 6 czyli po 2,22%). Te inne obiekty to: jeden układ ruralistyczny (Lasowice Wielkie), jeden zespół architektoniczny (Tragamin), dwie dawne remizy strażackie (Stogi i Kraśniewo) oraz dwa budynki użyteczności publicznej (budynki szkolne w Nowej Wsi Malborskiej). Wśród zespołów z komponowaną zielenią wysoką wyróżnić można 8 cmentarzy (dawnych i obecnych) oraz 13 parków siedliskowych.

Wykres prezentujący rodzaje obiektów zabytkowych ujętych w GEZ przedstawia się następująco:

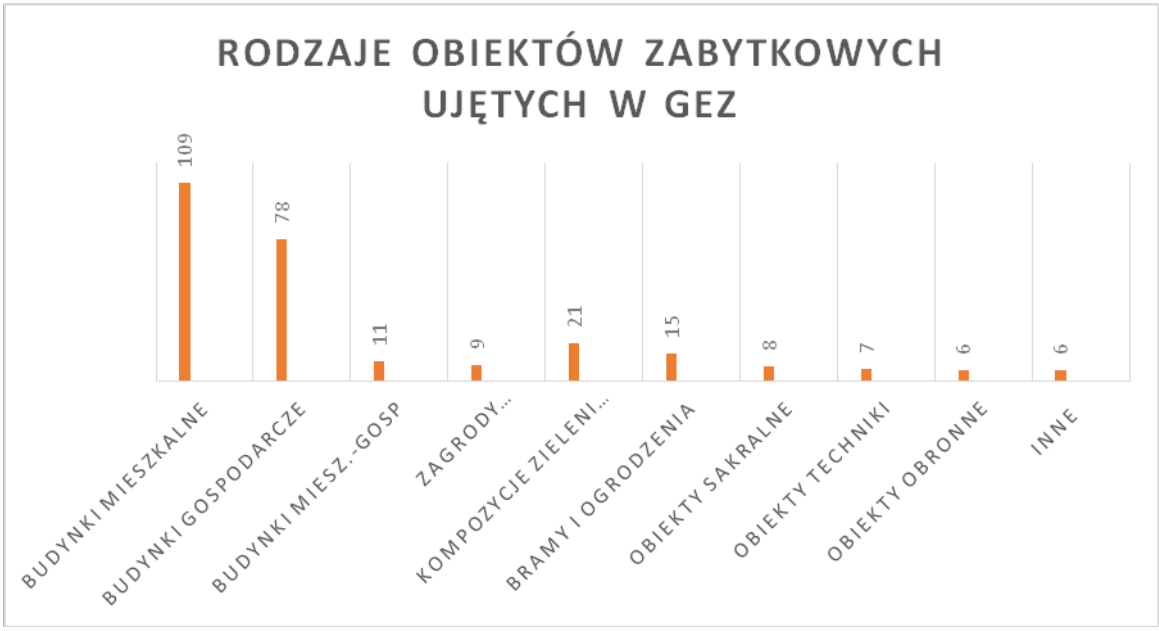

[80] Różnica pomiędzy wyróżnionymi w tym spisie typami*: budynek mieszkalno-gospodarczy* a *zagroda holenderska* dotyczy skali zabudowy: zagrody zblokowane mają rozwinięty projekt architektoniczny, są to na ogół obiekty o dużej lub średniej kubaturze, które mogłyby funkcjonować samodzielnie, jednak zostały ze sobą połączone, zblokowane; natomiast budynek mieszkalno-gospodarczy ta na ogół niewielki lub średni obiekt, łączący te dwie podstawowe funkcje (na ogół część mieszkalna jest większa, część gospodarcza stanowi tylko niewielki dodatek do niej).

Pod względem chronologii obiekty ujęte w GEZ przedstawiają się następująco:

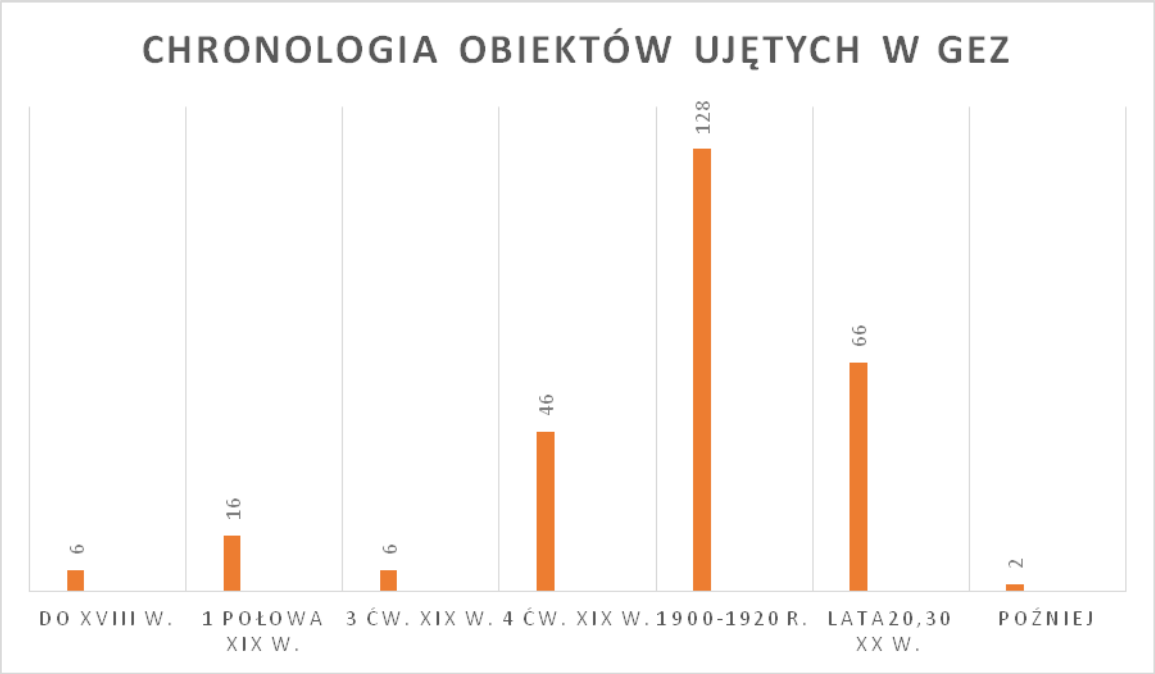

Jednym z postulatów *Programu* jest nadanie Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Malbork wymaganego statusu formalno-prawnego czyli wydanie przez wójta Zarządzenia dotyczącego prowadzenia gminnej ewidencji zabytków wraz z listą obiektów ujętych w GEZ i opublikowanie tego Zarządzenia w BIP Gminy Malbork.

8. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla gminy

Podsumowaniem analizy dziedzictwa kulturowego gminy jest wskazanie elementów tego dziedzictwa o najwyższym znaczeniu dla gminy, które wyróżniają ją na tle innych w regionie i są charakterystyczne dla tego obszaru.

Zgodnie z poczynionym wyżej ustaleniami najważniejszymi zabytkami występującymi na terenie gminy Malbork są zabytki nieruchome, w tym dzieła regionalnej architektury i budownictwa oraz niektóre stanowiska archeologiczne.

W dziedzinie architektury i budownictwa wyróżniają się po pierwsze obiekty objęte ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków. Po drugie, obiekty nie wpisane do rejestru zabytków, posiadające jednak znaczące walory historyczne, architektoniczne i zabytkowe, decydujące o cechach dystynktywnych lokalnego krajobrazu historycznego.

Jednym z podstawowych celów *Programu Opieki Nad Zabytkami na lata 2016- 2019* był postulat *otoczenia tych zabytków właściwą opieką, w miarę możliwości objęcie ich ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków oraz stopniowa realizacja przedsięwzięć o charakterze remontów konserwatorskich służących poprawie ich stanu zachowania*. Zniknięcie tych obiektów z pejzażu lub ich przekształcenie niezgodnie z zasadami sztuki konserwatorskiej, doprowadzi do utraty walorów krajobrazu kulturowego i znaczącego zatarcia przekazów wynikających z lokalnej tradycji; może *de facto* oznaczać zubożenie i zatracenia znaczenia oraz wartości regionalnego dziedzictwa kulturowego. Poniżej

przedstawiony zostaje wykaz i charakterystyka zabytków nieruchomych o najwyższym znaczeniu dla gminy Malbork:

*<u>**Obiekty wpisane do rejestru zabytków:**</u>

Kościół parafialny rzymskokatolicki p.w. Św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich.

Usytuowany w centrum układu osadniczego, na terenie nawsia, działka kościelna, mniejsza niż dawniej, podkreślona jest częściowo zabytkowym ogrodzeniem (fragmenty od północy), w większości nowym, a wypełnia ją parafialny cmentarz, którego dwie kwatery rozpościerają się na północ i południe od kościoła. Obecna świątynia zbudowana została na miejscu starszej, odnotowywanej od czasów średniowiecza, następnie odbudowanej po zniszczeniach około połowy XVII w. i ostatecznie rozebranej w końcu XVIII stulecia; wzniesiono ją w latach 1811-1824 jako budynek o konstrukcji ryglowej, salowy.

Następnie w 1896 r. wykonano licowanie murów zewnętrznych cegłą nadając kościołowi zachowaną do dzisiaj formę architektoniczną. 13 września 1897 r. konsekrowano przebudowaną już świątynię. Kościół posiada jedną nawę, drewniany strop kolebkowy polichromowany w 1964 r., całkowicie nowe wyposażenie. Bryła kościoła jest trójstopniowa: korpus główny z nawą główną prostopadłościenny nakryty dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu); od wschodu nieco węższe przęsło prezbiterium z osobnym dachem dwuspadowym o niższej kalenicy oraz trójboczna absyda z dachem trójpołaciowym; w korpusie głównym – od zachodu - drewniany szczyt, z którego wyprowadzona prostopadłościenna bryła wieży, zwieńczonej blaszaną sterczyną zakończoną iglicą; do elewacji wzdłużnej południowej korpusu głównego przylega kwadratowa w planie zakrystia, parterowa, nakryta dachem dwuspadowym, ze szczytem w opracowaniu sterczynowym (dachy prezbiterium, absydy i zakrystii także kryte holenderką).

Elewacje opracowane w cegle ceramicznej czerwonej, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje wzdłużne przeprute wysokimi, ostrołukowymi otworami okiennymi zaakcentowanymi rolką cegły i ceglanymi parapetami, w nich stolarka drewniana, pojedyncza, podzielona szczebliną na kwadratowe i sferyczne tafle; w elewacjach wyodrębniony od lica cokół fundamentu zwieńczony rolką cegły fazowanej na górnych krawędziach. Podstawa wieży szalowana pionowo deskami. Ściany wewnętrzne gładko tynkowane i pobielone. Wyposażenie nowe, historycznymi elementami są jedynie drewniane ławki dla wiernych.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Dzwonnica na terenie kościelnym w Lasowicach Wielkich.

Wzniesiona na terenie kościelnym, przy elewacji szczytowej zachodniej kościoła, wolnostojąca, przewidziana do umieszczenia trzech dzwonów (nie mieszczących się w małej wieży świątyni), prawdopodobnie zrealizowana w okresie budowy nowego kościoła parafialnego (lata 1811-1824). Oparta na planie prostokąta, wnętrze trójdzielne; bryła bez podpiwniczenia, prostopadłościenna, nakryta spłaszczonym dachem dwuspadowym o połaciach z wtórnym pokryciem (blacha falista).

Posadowiona na murowanym, ceglanym, niskim fundamencie, konstrukcja ścian zewnętrznych słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami zespolona z wewnętrzną

konstrukcją o podobnej budowie; elewacje szalowane pionowo deskami, deski łączone na styk, bez listwowania. Od południa wysokie, dwuskrzydłowe, deskowe drzwi na zawiasach pasowych, partia odpowiadająca drugiej kondygnacji z trzema prostokątnymi otworami okiennymi zamykanymi na drewniane okiennice (po trzy w elewacjach wzdłużnych, po jednym w elewacjach bocznych). Dwa z wiszących w dzwonnicy dzwonów pochodzą z 1934 r. i odlane zostały w Gdańsku, trzeci jest od nich starszy, przypuszczalnie wykonany w XIX w., i nie pochodzi z Lasowic Wielkich.

Wymieniona w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 12 (dom podcieniowy).
Usytuowany w zabudowie kolonijnej, w zachodniej części wsi graniczącej z układem osadniczym wsi Tragamin, po południowej stronie drogi prowadzącej z Tragamina do Lasowic Wielkich, kalenicowo do osi. Wchodzący w skład dużej posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski, z zachowaną zabudową gospodarczą, domem mieszkalnym zagrodnika oraz ogrodzeniem (dom zagrodnika oraz spichlerz stanowią obecne odrębne posesje mieszkalne z własnymi numerami porządkowymi). Wzniesiony w 1837 r. dla gbura Zimmermanna, przebudowany w 1881 r., wolnostojący, prostokątny w planie z występem podcienia w elewacji wzdłużnej północnej, zwróconej w kierunku ulicy; układ wnętrz bliski rozwiązaniom projektowym: dwutraktowy, z traktami o zbliżonej wielkości, z przelotową sienią, do której główne wejście prowadzi spod podcienia (zachowane 2.skrzydłowe, płytowo-ramowe drzwi wejściowe), z wielką izbą w narożniku północno-zachodnim, bez czarnej kuchni.

Korpus główny częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty wysokim i stromym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach, podcień z odrębnym dachem dwuspadowym; połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka). Cokół fundamentu murowany z kamienia i cegły, konstrukcja zrębowa - 5 belek w licu + oczep + podwalina, ścianka kolankowa i szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami (styki desek olistwowane), węgły przesłonięte deską imitującą pilaster; podcień w odkrytej konstrukcji ryglowej, pola wypełnione cegłą, rysunek rygla złożony ze słupów, belek i pochyłych zastrzałów, szczyt od strony ulicy szalowany deskami; podcień wsparty na 6 toskańskich, drewnianych kolumnach.

Zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego i typu krosnowego – te ostatnie w szczytach oraz w podcieniu, w partii ścianki kolankowej romboidalne okienka z kolorowymi szybkami), poza drzwiami wejściowymi (dwuskrzydłowe, półtępe, na zawiasach kątowych, płytowo-ramowe, pełne, w każdym skrzydle trzy zagłębione płyciny) częściowo zachowana także stolarka drzwiowa we wnętrzu obiektu; belkowe stropy z górną powałą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; zabiegowe schody na poddasze; więźba dachowa z drewna sosnowego o konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z jętkami i pochyłymi zastrzałami wsparta na mieczowanych słupach; naga podłoga na strychu, częściowo drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych. Do elewacji tylnej od wschodu dobudowany współczesny, murowany, parterowy aneks z pulpitowym daszkiem.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Budynek mieszkalny w ruinie, Lasowice Małe nr 20 (dom podcieniowy).
Usytuowany w centrum układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do osi. Dawniej tworzący z budynkami gospodarczymi (niezachowane) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Zbudowany w roku 1805 przez jednego z wybitniejszych architektów regionalnych, Petera Loewena, dla Abrahama Dicka,
po 1945 r. popadający stopniowo w coraz gorszy stan techniczny, zaniedbywany, w końcu opuszczony, zawalił się w 2011 r.; jego wygląd i forma architektoniczna znane są m. in. na podstawie fotografii zamieszczonej w opracowaniu J. Domino.

Szerokofrontowy, o 7.osiowych elewacjach wzdłużnych, z podcieniem, który występował na wysokości trzech środkowych osi w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa); podcień wsparty na sześciu mieczowanych słupach frontowych i dwóch pobocznych. Korpus główny prostokątny w planie, dwutraktowy, zasadniczo trójdzielny, z czarną kuchnią przylegająca do wielkiej izby (usytuowana w narożniku południowo-wschodnim). Konstrukcja zrębowa posadowiona na ceglanym cokole fundamentu, z węgłami przesłoniętymi deskami imitującymi toskańskie pilastry, szczyty o konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami.

Podcień o odkrytej konstrukcji ryglowej, z prostym rysunkiem rygla złożonym ze słupów i belek, pola wypełnione cegłą, tynkowane. Dach nad korpusem głównym dwuspadowy, stosunek długości połaci do wysokości elewacji powyżej proporcji 2:1; dach podcienia również dwuspadowy, niższy, oba dachy były kryte holenderką. W stanie obecnym zachowane tylko fundamenty, fragmenty ścian zewnętrznych, słupy z podcienia.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Stogi – dawny cmentarz menonicki, obecnie lapidarium.
Zlokalizowany w południowo-wschodniej części wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej prowadzącej z centrum układu osadniczego (od dawnej mleczarni) do stacji kolei wąskotorowej. Cmentarz obejmuje prostokątną w planie działkę, przez główną aleję i dwie poprzeczne ścieżki podzieloną na sześć kwater, powierzchnia nekropoli wynosi ca 2,6 ha. Granice podkreślone są drewnianym ogrodzeniem-zrekonstruowanym. Obecnie teren między cmentarzem a drogą wiejską zajmuje działka kościoła katolickiego p.w. Św. Wincentego A'Paulo z nowym cmentarzem katolickim okolona ogrodzeniem panelowym, do nekropoli mennonickiej przechodzi się włożoną płytami chodnikowymi ścieżką, prowadzącą do bramy usytuowanej na granicy zachodniej.

Dawniej w tym miejscu wznosił się mennonicki dom modlitwy tzw. Bettenhaus, w latach 50-tych XX w. przeniesiony do innej miejscowości. Kompozycja zieleni wysokiej cmentarza jest bogata: tworzą ją drzewa rosnące przy granicach, wytyczające aleję główną (na osi wschód-zachód) oraz nasadzone we wnętrzu - w skupiskach i pojedynczo, akcentujące rzędy pochówków lub pojedyncze groby; gatunkowo są to: lipy, jesiony, klony i dęby, a ponadto

drzewa iglaste (w tym świerki), wiek drzew od 50 do 200 lat; najstarszym okazem jest ponad 300.letni dąb, drzewo o obwodzie 440 cm i wysokości ponad 20 metrów.

Pochówki sytuowane w rzędach na osi północ-południe, nagrobki awersami zwrócone w kierunku wschodnim. Większość grobów jest oryginalna, część nagrobków została przeniesiona z cmentarza w Lasowicach Wielkich oraz z Cisów, co nadaje nekropolii charakter lapidarium; niektóre nagrobki poddane zostały zabiegom konserwatorskim, większość jest zniszczona. Na terenie cmentarza występuje łącznie 260 obudów grobów z lastriko, są to pochówki podwójne, pojedyncze i dziecięce. Towarzyszą im nagrobki w formie steli, krzyża, tablicy inskrypcyjnej, często tylko wspornika pod tablicę.

Najliczniej na cmentarzu wstępują charakterystyczne dla menonitów stele - jest ich 78. Wykonane z piaskowca, posiadają na awersach inskrypcje dotyczące osoby zmarłej (daty urodzenia i śmierci, liczba przeżytych lat, miesięcy, tygodni, pochodzenie), a na rewersach cytaty z Pisma Świętego dopasowane do osoby zmarłej; opracowania plastyczne steli sięgają do charakterystycznej symboliki wykorzystującej motywy, takie jak: motyl, owoc granatu, korona, muszla, gołąb, czaszka, słonce itp.

Wymieniony i scharakteryzowany w Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2015-2018.

Obiekty ujęte w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, postulowane do ujęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków:

Architektura drewniana.

Budynek mieszkalny Cisy nr 4.
Usytuowany w północnej części wsi, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, szczytowo do jej osi; budynek mieszkalny występuje w zagrodzie holenderskiej typu wzdłużnego, jako jej wschodnia część. Wzniesiony w 3 ćw. XIX w. (murowany budynek gospodarczy obory dobudowany w roku 1899 o czym świadczy zachowana chorągiewka wiatrowa), na planie prostokąta, dwutraktowy, trójdzielny, zachowany oryginalny układ wnętrz z sienią występującą na osi głównej za drzwiami wejściowymi zlokalizowanymi w elewacji wzdłużnej południowej.

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu). Budynek konstrukcji zrębowej na ceglanym fundamencie, w konstrukcji ścian występuje podwalina + 7 belek + oczep, szczyt wschodni o budowie słupowo-belkowej szalowany pionowo deskami, końcówki wycięte w jaskółcze ogony; węgły przesłonięte deskami imitującymi pilastry z plintami; na wysokości oczepu po obwodzie budynku występują profilowane szerokie deski imitujące gzyms podokapowy.

Zachowana więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa, wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych, z pochyłymi zastrzałami, elementy tarte i ciosane łączone na kołki i zamki ciesielskie; belkowe stropy z powałą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; białe podłogi na parterze i naga podłoga na strychu; zabiegowe, konstrukcji policzkowej schody

prowadzące na poddasze; komin w typie butelkowego z wędzarnią na wysokości strychu i czarną kuchnią na parterze.

Zachowana oryginalna stolarka okienna (okna krosnowe i ościeżnicowe) wraz z dwuskrzydłowymi okiennicami oraz stolarka drzwiowa (drzwi wejściowe: otwór obramiony deskami, drzwi dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach tarczkowych, płytowo-ramowe, podzielone na trzy prostokątne płyciny, z których górne są przeszklone, wpustowy zamek, odlewana klamka, ozdobne tarczki).

Budynek mieszkalny Grobelno nr 50.
Usytuowany w zabudowie przwałowej w środkowej części układu przestrzennego, kalenicowo do osi ulicy wiejskiej (oraz wału Nogatu). Wzniesiony w 3 ćw. XIX w., po 1945 r. zaniedbany
i zniszczony, remontowany od kilkunastu lat: w ramach prac remontowych dobudowany został murowany aneks w narożniku południowym elewacji wzdłużnej zachodniej, elewacja ta została ocieplona i otynkowana (tynki mineralne), wymieniono pokrycie połaci dachowych, zmodernizowano i przebudowano wnętrza.

Budynek prostokątny w planie, dwutraktowy, trójdzielny; częściowo podpiwniczony, parterowy z częściowo użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym, połacie kryte blachodachówką (proporcja długości połaci do wysokości elewacji jak 2:1). Fundament z kamieni polnych i cegły, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa: podwalina + 5 belek + oczep; szeroki wieloprofilowy gzyms podokapowy; szczyty szalowane pionowo deskami. Zachowane drzwi wejściowe w elewacji frontowej (wschodnia): dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, dawniej częściowo przeszklone; wymieniona stolarka okienna (PCV). We wnętrzu zachowany komin butelkowy; stropy belkowe z górną powałą z desek lub tynkowane na trzcinowej podsufitce.

Do zagrody, w której znajduje się budynek należały przed 1945 roku budynki gospodarcze (obecnie mieszkalne lub mieszkalno-gospodarcze, dziś o numerach porządkowych 48 i 46/47 - obiekty wyodrębnione).

Budynek mieszkalny Grobelno nr 68.
Usytuowany w zachodniej części wsi, w pobliżu pól wsi Cisy, należący do zabudowy kolonijnej Grobelna, występujący w ramach dawnej posiadłości chełmińskiej (później majątku ziemskiego), w skład której wchodzi również zabudowa gospodarcza (zniszczona) oraz park siedliskowy. Wolnostojący, wzniesiony w 4 ćw. XIX w. prostokątny w planie, układ wnętrz nieprzekształcony: dwutraktowy, trójdzielny, z wejściem zlokalizowanym w elewacji wzdłużnej zachodniej poprzedzonym prostokątnym w rzucie gankiem.

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka), na osi głównej elewacji wzdłużnej zachodniej parterowa, drewniana weranda na ceglanej podmurówce, nakryta daszkiem dwuspadowym (papa). Fundament z cegły, cokół wysoki, zwieńczony rolką cegły o sfazowanych krawędziach, częściowo wtórnie otynkowany (od północy i wschodu); budynek konstrukcji zrębowej, szczyty i partia ścianki kolankowej konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, węgły przesłonięte deskami imitującymi toskańskie pilastry;

wieloprofilowy gzyms kordonowy z motywem kimationu obiegający elewacje po całym obwodzie; w szczytach dekoracja laubzekinowa przy pazdurze oraz wysunięte końcówki płatwii wsparte wycinanymi w koronkę kroksztynami.

Częściowo zachowana stolarka okienna (okna skrzynkowe z dominującym profilowanym ślemieniem i wycinanym w guzy słupkiem), w większości otworów zachowane dwuskrzydłowe okiennice; zachowana stolarka drzwi wejściowych (dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach czopowych, płytowo-ramowe, pełne). We wnętrzu zachowane stropy belkowe z górną powałą z desek lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze; więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa z pochyłymi zastrzałami wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych; naga podłoga na strychu.

Budynek mieszkalny Kamienica nr 9/11.
Usytuowany w zabudowie przywałowej w zachodniej części wsi; według J. Domino pełniący dawniej funkcję budynku mieszkalnego i wiejskiej gospody. Dwuczęściowy: część starsza od zachodu, parterowa, wzniesiona około 1850 r., część wschodnia, piętrowa, dobudowana lub rozbudowana w końcu XIX stulecia. Część zachodnia zwrócona kalenicowo do ulicy wiejskiej, prostokątna w planie, dwutraktowa, ze zmienionym, przebudowanym układem wnętrza i dobudowaną do narożnika północno-wschodniego przybudówką ganku; częściowo podpiwniczona, parterowa z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o zmienionym pokryciu (blacha, papa); konstrukcja zrębowa na wysokim ceglanym fundamencie, lico elewacji wtórnie otynkowane; partia ścianki kolankowej i szczyt zachodni szalowane pionowo deskami (styki desek olistwowane); wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa.

Część wschodnia budynku również prostokątna w planie, usytuowana szczytowo do ulicy (w sumie nadaje to budynkowi plan zbliżony do litery L); częściowo podpiwniczona, 2 kondygnacyjna ze ścianką kolankową, wąska, nakryta stromym dachem dwuspadowym o zmienionym pokryciu (blacha); konstrukcji słupowo-belkowej szalowana pionowo deskami; od frontu lico elewacji w partii pierwszej kondygnacji wtórnie otynkowane, na tej wysokości odkryty taras (o murowanej podstawie, z ażurową metalową balustradą wspierającą pulpitowy daszek).

Częściowo zachowana stolarka okienna (okna ościeżnicowe i krosnowe). We wnętrzu zachowane belkowe stropy z trzcinową podsufitką, drewniane podłogi, zabiegowe schody na drugą kondygnację i strych, naga podłoga na strychu, więźba dachowa wykonana z elementów tartych, z drewna iglastego. *Analogiczny jest budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 15.*

Budynek mieszkalny Kościeleczki nr 44.
Usytuowany w północnej części wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, w znacznym oddaleniu od jej osi. Wzniesiony w 1819 roku jako dom w dawnej posiadłości chełmińskiej przekształconej później w majątek ziemski (dom właściciela majtku wzorowany na dworze - *Gutshaus*). Zbudowany kalenicowo względem drogi, prostokątny w planie, od frontu dobudowany wtórny murowany ganek oparty na rzucie prostokąta; układ wnętrz zasadniczo zachowany: dwutraktowy, trójpasmowy, z przelotową sienią na osi, do której prowadzi główne wejście usytuowane w elewacji wzdłużnej zachodniej (frontowa).

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem mansardowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu); nad elewacją frontową połacie dachowe przerwane 2.osiową wystawką zwieńczoną trójkątnym szczytem nakrytą odrębnym dachem dwuspadowym (o niższej kalenicy niż kalenica dachu głównego, dach także o ceramicznym pokryciu). Konstrukcja budynku mieszana: wysoki kamienno-ceglany cokół fundamentu, pobielony, na nim konstrukcja zrębowa partii przyziemia z podwaliną, 5 belkami i oczepem; szczyty na wysokości dolnej połaci dachowej oraz wystawka frontowa o odkrytej konstrukcji ryglowej (prosty rysunek rygla złożony z belek i słupów, pola rygla wypełnione cegłą); w ścianach wzdłużnych na wysokości oczepu imitacja gzymsu z szerokich, profilowanych desek.

Ganek frontowy murowany i tynkowany, z pulpitowym daszkiem o bitumicznym pokryciu. Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa. Zachowane belkowe stropy, zabiegowe schody na poddasze, naga podłoga na strychu; słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami konstrukcja więźby dachowej służąca jednocześnie do wydzielenia pomieszczeń użytkowych w kondygnacji poddasza.

Budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 15.
Usytuowany po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, tworzący wraz z budynkami gospodarczymi zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer). Dwuczęściowy: część starsza od północy, parterowa, zbudowana w 2 ćw. XIX w., część południowa, piętrowa, dobudowana w 4 ćw. tego stulecia. Część północna zwrócona kalenicowo do osi ulicy wiejskiej, prostokątna w planie, z frontowym gankiem; układ wnętrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wielką izbą w narożniku północno-zachodnim i dwudzielną sienią; częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na łatach); konstrukcja zrębowa posadowiona na murowanym fundamencie, węgły przesłonięte deskami imitującymi pilastry, szczyt północny o budowie słupowo-belkowej z zastrzałami szalowany pionowo deskami; ganek frontowy ażurowy, drewniany, z dwuspadowym daszkiem o ceramicznym pokryciu i laubzekinowymi dekoracjami.

Część południowa budynku zwrócona szczytowo do osi ulicy, także prostokątna, co nadaje całemu budynkowi plan zbliżony do litery L; bryła prostopadłościenna, dwukondygnacyjna ze ścianką kolankową, wąska u postawy, nakryta dachem dwuspadowym o połaciach krótszych niż dach części północnej budynku, pokrycie ceramiczne (holenderka); konstrukcja ścian sumikowo-łątkowa, szalowana poziomo deskami. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła podzielone szczebliną na cztery tafle oraz okna krosnowe podzielone na trzy tafle); belkowe stropy z górną powałą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce; zabiegowe schody na poddasze; nagie podłogi na strychach; dwie więźby dachowe.

Budynek mieszkalny Lasowice Małe nr 28.
Usytuowany w południowej części zwartego układu osadniczego, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej (blisko zakrętu), kalenicowo do jej osi. Pozostałość dawnej zabudowy z posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski. Budynek zbudowany w 1837 r.,

remontowany i modernizowany około 2000 r. bez zmiany formy architektonicznej. Wzniesiony na planie prostokąta z czytelnym pierwotnym rozplanowaniem wnętrza: zasadniczo dwutraktowym, trójdzielnym; na osi dwudzielna sień z wejściem głównym usytuowanym
w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa) na trzeciej osi od północy; wielka izba w narożniku południowo-zachodnim; w elewacji tylnej na wysokości wyjścia na podwórze mały, prostokątny ganek (wtórny).

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z częściowo użytkowym poddaszem nakryta stromym dachem dwuspadowym o wysokich połaciach (stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 1,5:1); wtórny ganek parterowy z daszkiem pulpitowym; połacie dachowe
o ceramicznym pokryciu (holenderka na łatach). Konstrukcja zrębowa posadowiona na murowanym z kamienia i cegły cokole fundamentu; w licu podwalina + 6 belek + oczep przesłonięty szeroką, profilowaną deską imitująca gzyms podokapowy; węgły przesłonięte deską imitującą toskański pilaster; szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane.

Elewacje artykułowane prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi rozmieszczonymi symetrycznie w osiach, otwory zaakcentowane obramieniami z desek; częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła 3.polowe i 4.polowe), w części otworów zachowane płytowo-ramowe okiennice z wysuniętymi lustrami w zagłębionych płycinach. Zachowane drzwi wejściowe od wschodu: dwuskrzydłowe, tępe, na zawiasach kątowych, płytowo-ramowe, pełne, z trzema zagłębionymi płycinami o wysuniętych lustrach w każdym skrzydle.

We wnętrzu zachowane belkowe stropy z górną powałą; zabiegowe schody na poddasze; częściowo drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych i naga podłoga na strychu; więźba dachowa konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z kleszczami wsparta na dwóch mieczowanych ściankach stolcowych. Południowa część elewacji frontowej oraz cała elewacja szczytowa od południa ocieplone i otynkowane; w części otworów okiennych okna z profili PCV; częściowo zmodernizowane wnętrza z nowymi materiałami.

Plebania parafii rzymskokatolickiej w Lasowicach Wielkich (Lasowice Wielkie nr 76).
Usytuowana w centralnej części miejscowości, po południowej stronie południowej ulicy wiejskiej, kalenicowo do osi, *via a vis* działki kościelnej. Zbudowany około 1840 r., przebudowywany w końcu XIX w. i remontowany po 1945 r. Wzniesiony na planie prostokąta z przybudówką werandy na środkowych osiach elewacji wzdłużnej północnej (frontowa); rozplanowanie wnętrza zachowane: zasadniczo dwutraktowe, trójdzielne, z wejściem głównym usytuowanym na osi elewacji tylnej; za nim sień, a z niej przejście do kancelarii (od wschodu) i pozostałych pomieszczeń budynku.

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z częściowo użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka); weranda parterowa ze spłaszczonym dwuspadowym daszkiem sięgającym do okapu. Ceglany fundament o wysokim cokole, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa: podwalina + 7 belek + oczep, węgły nie przesłonięte deskami, w partii podokapowej szerokie profilowane belki

odgrywające funkcję gzymsu koronującego; szczyty o budowie słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane.

Elewacje przeprute prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi z deskowymi obramieniami; stolarka okienna w partii przyziemia wymieniona (PCV), zachowane ościeżnicowe okna w szczytach (podwójne, dwuskrzydłowe, skrzydła 2.polowe), w większości otworów okiennych zachowane dwuskrzydłowe okiennice (płytowo-ramowe, pełne, podzielone w skrzydle na dwie płyciny z wysuniętymi lustrami).

W werandzie zachowane wielopolowe witryny o kształtach prostokątów i półkoli; ponadto zachowane drzwi wejściowe wypełniające wschodnią ścianę werandy: dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, pełne. Elewacja tylna zmodernizowana, otynkowana; zmodernizowane również pomieszczenia we wnętrzu – nowe materiały na sufitach, posadzki i podłogi, tynki i powłoki malarskie. Zachowana konstrukcja belkowych stropów; zabiegowe schody na poddasze oraz więźba dachowa wykonana z przecieranego drewna sosnowego.

Budynek mieszkalny i stodoła Stogi nr 5.
Zagroda w typie kątowym zlokalizowana jest w północno-wschodniej części układu osadniczego, jako siedlisko kolonijne, samotnicze, przed 1945 r. administracyjnie związana była z wsią Tralewo (na mapie z 1925 r. znajduje się opis „*zu Tralau*”); w zachowanej zabudowie występuje tu również wolnostojący spichlerz. Jest to jedna z emfiteutycznych posiadłości składających się dawniej na kompleks osadniczy wsi *Heubuden*, w XIX w. przekształcona w majątek ziemski (bauer).

Budynek mieszkalny stanowi zachodnią część tej zagrody, natomiast stodoła występuje jako ostatni budynek tego założenia, usytuowany prostopadle do obory, od południa. Budynek mieszkalny wzniesiony został w 1859 r., remontowany i modernizowany bez znaczącego przekształcenia formy architektonicznej w 3 i 4 ćw. XX w.; oparty na planie prostokąta, z zachowanym układem wnętrza: dwutraktowym, trójdzielnym, z drzwiami wejściowymi zlokalizowanymi na trzeciej osi od wschodu (w 6.osiowej elewacji frontowej).

Parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta wysokim i stromym dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na łatach, stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 1,5:1); w elewacji frontowej przed wejściem prostokątny w planie ganek; dach budynku mieszkalnego oddzielony od obory ceglanym murem ogniowym. Fundament z kamieni polnych i cegły, o wysokim wtórnie otynkowanym cokole, na nim posadowiona konstrukcja zrębowa o 5 belkach w licu; węgły przesłonięte deskami imitującymi pilastry, końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, na nich oparty gzyms podokapowy z nieco węższej belki od tych występujących w licu; szczyt zachodni o konstrukcji słupowo-belkowej szalowanej pionowo deskami, styki desek olistwowane, końcówki wycięte w jaskółcze ogony.

Otwory okienne prostokątne obwiedzione opaskami z desek, które przy parapetach są ząbkowo wycięte, a w nadprożu profilowane, stolarka okienna wymieniona (PCV), zachowane dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe okienice. We wnętrzu zachowane stropy belkowe z górną powałą lub tynkowane na trzcinowej podsufitce, drewniane podłogi w pomieszczeniach mieszkalnych i naga podłoga na strychu; zabiegowe schody na poddasze;

więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa z pochyłymi zastrzałami i kleszczami, oparta na mieczowanych słupach, elementy z drewna iglastego, ręcznie tarte, łączone na kołki i zamki ciesielskie; częściowo zachowana stolarka drzwiowa.

Stodoła wzniesiona na planie bardzo wydłużonego prostokąta nadająca zagrodzie plan zbliżony do litery T; podzielona na cztery sąsieki. Prostopadłościenna bryła o dużej kubaturze nakryta dachem dwuspadowym o wysokich połaciach, połać dachowa od południowego - zachodu przedłużona nad aneksem dostawiony do ściany wzdłużnej stodoły; połacie pierwotnie kryte holenderką na łatach, wtórnie blachą falistą. Konstrukcja słupowo-belkowa z pochyłymi zastrzałami zespolona z wewnętrzną konstrukcją o podobnej budowie, ściany szalowane pionowo deskami; konstrukcja ta posadowiona na ceglanym fundamencie. Na jednym ze słupów wyryta data budowy: *1859*. Zachowane deskowe drzwi i wrota na zawiasach pasowych.

Budynek mieszkalny Stogi nr 14.
Usytuowany w centrum obecnego układu osadniczego, po zachodniej stronie głównej ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), w znacznym oddaleniu od jej osi, szczytowo. Stanowiący jedyną pozostałość zabudowy dawnej posiadłości emfiteutycznej przekształconej w majątek ziemski (bauer – przed II wojna światową własność Willi Jansena), występującej w formie zagrody holenderskiej kątowej (po zblokowanej ceglanej oborze pozostał tylko niewielki zarys muru przylegającego do budynku mieszkalnego).

Budynek został wzniesiony około 1857 r., po 1945 r. zaniedbany, popadający w zły stan techniczny, wyremontowany i zmodernizowany, niestety niezgodnie z praktyką konserwatorską bez nadzoru konserwatorskiego, w 2010 roku; w wyniku tych prac utracił większość walorów zabytkowych – zachowując formę architektoniczną, plan, skalę i gabaryty, przekształceniu uległy materiały, kompozycja elewacji, wystrój i wyposażenie; pierwotny wygład obiektu poznać można na podstawie fotografii zamieszczonej w opracowaniu
J. Domino.

Pierwotnie był to budynek konstrukcji zrębowej posadowionej na murowanym z cegły i kamienia wysokim fundamencie, z węgłami przesłoniętymi deskami imitującymi pilastry, z wysuniętymi przed lico zaciosanymi końcówkami belek stropowych, które podpierały belki oczepu; bryła parterowa z częściowo użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o długich połaciach (stosunek do wysokości elewacji jak 2:1), z ceramicznym pokryciem (holenderka); prostokątny w planie, dwutraktowy, trójdzielny, z czarną kuchnią oraz wielką izba w narożniku południowo-wschodnim.

Po ostatnim remoncie i modernizacji elewacje zostały ocieplone, pokryte tynkami mineralnymi i pomalowane w tonacji żółtej; otwory okienne pomniejszone i wypełnione oknami z PCV; na połaciach dachowych położono brązową blachodachówką. Zmienione rozplanowanie wnętrza, wymienione elementy wyposażeni, wystroju i wykończenia: nowe sufity, posadzki i podłogi, ściany działowe, tynki i powłoki malarskie, schody na poddasze.

Budynek mieszkalny Stogi nr 26.

Usytuowany w centrum obecnego układu osadniczego (bliżej cmentarza niż dom nr 14), po zachodniej stronie głównej ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), blisko osi, szczytowo. Jedyna pozostałość zagrody holenderskiej kątowej (obora zblokowana z budynkiem mieszkalnym odtworzona z pustaków po dawnym obrycie) tworzącej wraz z drewnianym, wolnostojącym spichlerzem zabudowę posiadłości emfiteutycznej przekształconej z czasem w majątek ziemski (bauer) – obecnie pod względem architektonicznym i historycznym, ze względu na czas powstania i niewielkie przekształcenia w stosunku do oryginału, najcenniejszy zabytek na obszarze wsi.

Wzniesiony w 1791 r. przebudowany w 1844 r., w niewielkim zakresie remontowany i modernizowany w 2 połowie XX w. Prostokątny w planie, z zachowanym rozplanowaniem wnętrza – dwutraktowym, trójdzielnym, w narożniku południowo – wschodnim wielka izba, na osi głównej sień z wejściem w elewacji wzdłużnej południowej, przed wejściem murowany podest schodów zewnętrznych z trzema stopniami; za sienią czarna kuchnia, w trakcie tylnym osobne wejście z drzwiami w drugiej elewacji wzdłużnej oraz korytarz na planie litery L
z przejściem do części gospodarczej.

Budynek częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu – holenderka na łatach lub na deskowaniu (jedna połać), stosunek długości połaci do wysokości elewacji jak 2:1. Budynek na podmurówce z kamieni polnych i z cegły, cokół wysoki, wtórnie otynkowany; konstrukcja zrębowa: 7 belek w licu (w tym podwalina i oczep), końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, zaciosane; szczyt wschodni szalowany pionowo deskami, listwowany, partia szczytu wydzielona masywnym wieloprofilowym drewnianym gzymsem.

Zachowana kompozycja elewacji: przeprute w symetrycznie rozstawionych osiach prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi, otwory okienne zaakcentowane prostymi opaskami z desek, stolarka okienna typu ościeżnicowego, podwójna, dwuskrzydłowa, skrzydła trójpolowe, od strony wewnętrznej imitacja profilowanego słupka, zachowane dwuskrzydłowe okiennice, płytowo ramowe z wysuniętymi lustrami; drzwi wejściowe od frontu w masywnej ościeżnicy z belek, dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, pełne, w każdym skrzydle po trzy zagłębione płyciny z wysuniętymi lustrami; na belce nadproża inskrypcje dotyczące budowy i przebudowy budynku: *G.W. P.H. A. D. 1791 P.I. P.M. / A…. R …. 1844*. Drzwi wejściowe w elewacji tylnej jednoskrzydłowe, dwoinowe, deskowe. Zachowana więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa z jętkami, stropy belkowe z górną powałą z desek, drewniane podłogi, stolarka drzwi wewnętrznych, butelkowy komin.

Budynek mieszkalny Stogi nr 40 (d. nr 28).
Usytuowany w południowo-zachodniej części obecnego układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej (o przebiegu południkowym), w znacznym oddaleniu od osi, szczytowo. Jedyna pozostałość zagrody holenderskiej kątowej tworzącej zabudowę posiadłości emfiteutycznej dawnego kompleksu osadniczego wsi *Heubuden*, przekształconej w majątek ziemski (bauer) – z budynków gospodarczych odtworzona tylko obora, także jako obiekt wolnostojący, wymurowany z pustaków.

Budynek zrealizowany w 1 ćw. XIX w., wyremontowany i zmodernizowany około 2000 r. bez nadzoru konserwatorskiego, co przyczyniło się do zmiany materiałów i technik, kompozycji elewacji, wystroju i wyposażenia, ale z zachowaniem skali, gabarytów i formy architektonicznej. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, układ wnętrz dwutraktowy z dwudzielną sienią, szerszy trakt południowy z wielką izbą w narożniku wschodnim; czarna kuchnia w centrum; wejście do dwudzielnej sieni na czwartej od wschodu osi elewacji wzdłużne południowej (frontowa).

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym, stosunek długości połaci dachowych do wysokości elewacji jak 1,5 : 1; połacie dachowe z wtórnym pokryciem (blachodachówka w kolorze brązowym). Budynek posadowiony na fundamencie z kamieni polnych i z cegły, cokół wysoki, zwieńczony rolką sfazowanej cegły; konstrukcja zrębowa – 8 belek w licu (w tym masywniejsza podwalina), końcówki belek stropowych wysunięte przed lico, zaciosane, na nich ułożona belka oczepu, węgły przesłonięte deskami imitującymi pilastry, szczyty szalowane pionowo deskami, końcówki desek wycięte w jaskółcze ogony.

Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, 2 skrzydłowe, skrzydła 3.polowe) oraz 2.skrzydłowe, płytowo-ramowe okiennice z lustrami wysuniętymi w zagłębionych płycinach; większość okien z profili PCV. Zachowana więźba dachowa o konstrukcji słupowo-belkowej z kleszczami oparta na mieczowanych ścianach stolcowych; stropy belkowe z górną powałą z desek; częściowo drewniane podłogi.

Wnętrza w większości zmodernizowane, z nowymi materiałami na posadzkach i podłogach, nowe tynki i powłoki malarskie na ścianach wewnętrznych, schody na poddasze oraz wewnętrzna stolarka drzwiowa; wymienione drzwi wejściowe (MDF); ocieplona zachodnia część elewacji frontowej.

Budynek mieszkalny Stogi nr 46.
Usytuowany w południowo – zachodniej części miejscowości, przy torach dawnej kolei wschodniej (obecnie linia Malbork – Gdańsk z przystankiem Stogi Malborskie), jako wybudowanie samotnicze, znacznie oddalone od pozostałych gospodarstw. Stanowiący wschodnią cześć zagrody holenderskiej wzdłużnej, która wraz z wolnostojącym spichlerzem oraz parkiem siedliskowym składają się na zagospodarowanie dawnej posiadłości emfiteutycznej przekształconej później w majątek ziemski (bauer). Budynek zbudowany w 1890 r., wyremontowany i częściowo zmodernizowany około 2000 r. z zachowaniem formy architektonicznej, z częściową wymianą materiałów odbiegających od historycznych wzorów. Wzniesiony w oparciu o plan prostokąta, układ wnętrz zasadniczo zachowany: dwutraktowy, trójdzielny

Grupa wolnostojących spichlerzy.
Dystynktywnym elementem lokalnego, może w szerszej skali także regionalnego pejzażu, są wolnostojące, drewnianej konstrukcji spichlerze wznoszone w większych posiadłościach kolonijnych. Reprezentują one typ budownictwa charakterystycznego dla osadników emfiteutycznych, a ich pochodzenie i sposób budowy można ściśle wiązać z wiedzą i praktyką

budowlaną przywiezioną na Żuławy Wiślane, a następnie tu rozwiniętą, przez monnonitów.

W podobny sposób do tych obiektów – pod względem konstrukcji, technik i wykończenia – budowane były dawniej menonickie domy modlitwy, nadawano im tylko inną, większą skalę oraz oczywiście odmienny, bogatszy wystrój wnętrza i wyposażenie. Można przypuszczać, że tych spichlerzy było dawniej wiele i decydowały one o pewnym szczególnym rysie lokalnego krajobrazu, stawały się jego rozpoznawalną wizytówką (obok wiatraków).

Do dzisiaj zachowało się pięć obiektów tego typu na historycznych siedliskach w: Lasowicach Wielkich nr 15, Kamienicy nr 27, w Stogach nr 5, Stogach nr 26 oraz w Stogach nr 46. Są to obiekty o średniej kubaturze, 1,5.kondygnacyjne (chociaż bez podziału wnętrza na kondygnacje), prostopadłościenne nakryte dachami dwuspadowymi z ceramicznym pokryciem, o konstrukcji słupowo-belkowej szalowanej pionowo deskami; we wnętrzu również występuje konstrukcja słupowo-belkowa, najczęściej z deskowymi ścianami wewnętrznymi; wrota i drzwi deskowe na zawiasach pasowych.

Architektura murowana.

Dawny kościół ewangelicki w Szawałdzie, obecnie rzymskokatolicki p.w. Św. Katarzyny, filialny w parafii p.w. Św. Andrzeja Apostoła w Lasowicach Wielkich.

Usytuowany we wschodniej części wsi, po północnej stronie ulicy wiejskiej, szczytowo do jej osi i wałów Nogatu, zlokalizowany na prostokątnej w planie działce kościelnej z częściowo zachowanym cmentarzem. Kościół wzniesiono w 1846 r. (poświęcony dnia 6 grudnia) w stylu nawiązującym do architektury poczdamskiego Kościoła Pokoju- neoromańskiego; styl szawałdzkiej świątyni bardziej jednak nawiązuje do tzw. Rundbogenstill. Data budowy świątyni znajduje się na elewacji szczytowej południowej -zaakcentowana cegłami o ciemniejszym kolorze.

Kościół wzniesiony na planie prostokąta, salowy, z absydą od północy. Bryła prostopadłościenna, o średniej kubaturze, nakryta stromym dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu- dachówka przełożona w okresie ostatnich 5 lat. Ściany murowane z cegły ceramicznej maszynowej, wątek krzyżowy, zaprawa wapienna. Elewacje opracowane w cegle, zachowana ich kompozycja: wzdłużne przeprute symetrycznie rozstawionymi w trzech osiach otworami okiennymi: wysokimi, zwieńczonymi łukami pełnymi, węgary z uskokiem, nadproże zaakcentowane układem cegły kładzionej wozówkami (cegła czerwona i w kolorze brunatnym - podobnie jak w licu elewacji); w elewacji szczytowej północnej absyda w przekroju oparta na półkolu, z dachem stożkowym krytym blachą.

W elewacji szczytowej południowej półkoliście zwieńczony otwór głównych drzwi wejściowych: węgary z trzema uskokami, partia nadproża szersza niż w przypadku otworów okiennych; nad nimi okulus doświetlający strych; po bokach po jednej niewysokiej blendzie; dodatkowe drzwi wejściowe w narożniku północnym elewacji wzdłużnej zachodniej: tu otwór znacznie niższy, także półkolisty w zwieńczeniu; przy otworze drewniane zadaszenie wsparte na dekoracyjnie zaciosanych drewnianych wspornikach. Zachowana stolarka okienna
i stolarka drzwiowa. Ściany wewnętrzne otynkowane i pobielone, przejście z sali do wnętrza absydy pod łukiem pełnym; przy ścianach wzdłużnych i szczytowej południowej drewniane

empory wsparte na masywnych słupach prostokątnych w przekroju; strop belkowy z górną powałą z desek; zachowane trzy neogotyckie ołtarze.

Budynek mieszkalny Kościeleczki nr 14.
Usytuowany w północnej części układu zwartego osadniczego wsi, po wschodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi. Dawniej tworzący zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer), wraz z budynkami gospodarczymi, z których zachował się jeden (przekształcony). Wolnostojący, wzniesiony w 4 ćwierci XIX w., przebudowywany i modernizowany w 3 i 4 ćw. XX w.

Prostokątny w planie z występem płytkiego środkowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej zachodniej (frontowa), na całej szerokości elewacji bocznej północnej dobudowany wtórny aneks mieszkalny; układ wnętrz przekształcony, czytelny jednak w pierwotnym rozplanowaniu: zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z szeroką sienią na osi, do której prowadzi główne wejście zlokalizowane w elewacji wzdłużnej wschodniej; z sieni przechodzi się do lokali mieszkalnych usytuowanych na parterze i na poziomie poddasza (dawniej lokale w budynku jednorodzinnym, obecnie wielorodzinnym); w trakcie frontowym na poziomie parteru trzy duże pokoje (środkowy powiększony występem ryzalitu) – dawniej w amfiladzie.

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem o dużej kubaturze nakryta dachem dwuspadowym; ryzalit środkowy dwukondygnacyjny z odrębnym dachem dwuspadowym o niższych połaciach; połacie dachowe kryte holenderką na deskowaniu; aneks przy elewacji bocznej parterowy ze stropodachem i tarasem dla lokalu mieszkalnego na poddaszu. Budynek murowany: cokół ceglany, z odsadzką od lica, zwieńczony rolką cegły fazowanej na górnych krawędziach; elewacje opracowane w czerwonej cegle z dodatkiem rolek z cegły glazurowanej w kolorze żółtym służących do dekoracji elewacji; wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; nadproża otworów okienne zaakcentowane układem cegły: dwie główki-wozówka, parapety w otworach okiennych z glazurowanych ciemnobrązowych kształtek.

Elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi rozstawionymi symetrycznie w osiach, w ryzalicie na poziomie parteru większy otwór okienny zakończony półkoliście; partię dolnej kondygnacji od poddasza oddziela kostkowy fryz obiegający budynek po obwodzie. Wtórny aneks murowany i tynkowany, tynk w kolorze ceglastym. Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa; zmodernizowane, odnowione wnętrza, wystrój i wyposażenie (posadzki i podłogi, tynki i warstwy malarskie na ścianach wewnętrznych, sufity). Zachowana konstrukcja belkowych stropów oraz więźby dachowej (płatwiowo-krokwiowa z jętkami i stężającymi wieszary pochyłymi zastrzałami oparta na mieczowanych ściankach stolcowych).

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 21.
Przed 1945 rokiem siedlisko jednej z posiadłości chełmińskich przekształconych w majątek ziemski (bauer), posesja z zabudową gospodarczą oraz parkiem wiejskim oddzielającym dom mieszkalny od ulicy wiejskiej położona w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza menonickiego, granicząca z nim od południa.
Budynek wzniesiony na planie litery L: od zachodu korpus główny (prostokątny w rzucie, dwutraktowy, trójpasmowy), do którego dobudowano także prostokątne skrzydło (przy

narożniku północnym elewacji wschodniej) oraz mały aneks (w narożniku południowym tej tylnej elewacji); na osi elewacji wzdłużnej zachodniej korpusu głównego ganek. Korpus główny częściowo podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem nakryty dachem dwuspadowym, w elewacji frontowej 2 osiowa wystawka wyprowadzona z lica nakryta osobnym dachem dwuspadowym (podstawy trójkątnego szczytu zaakcentowane sterczynami); skrzydło 2 kondygnacyjne z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach-wszystkie połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na deskowaniu), z wyjątkiem części południowej korpusu głównego (pokrycie wtórne, eternit).

Budynek murowany: cokół ceglany, elewacje opracowane w cegle, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, w kompozycji elewacji wykorzystany skromny detal architektoniczny z cegły; frontowy ganek na ceglanej podmurówce, drewniany, z przestrzeniami między słupami wypełnionymi witrynami o drobnym podziale szczeblinowym (ganek parterowy nakryty spłaszczonym daszkiem dwuspadowym, eternit). Zachowane drzwi wejściowe w ganku (dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe); we wnętrzu belkowe stropy tynkowane na podsufitce; zabiegowe schody na poddasze; naga podłoga na strychu; więźba dachowa. W większości wymieniona stolarka okienna (PCV), zachowana część drewnianych, dwuskrzydłowych okiennic.

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 60.
Przed 1945 r. siedlisko jednej z posiadłości chełmińskich przekształconych w majątek ziemski (bauer), z kilkoma budynkami gospodarczymi oraz parkiem, sadem i ogrodem, dom zbliżony formą architektoniczną do dworu (pod względem skali - *Gutshaus*). Budynek usytuowany w południowej części układu przestrzennego wsi, po zachodniej stronie ulicy, kalenicowo i w znacznej odległości od jej osi.

Wzniesiony na planie prostokąta, z aneksem na osi głównej elewacji wzdłużnej zachodniej (tylnej); układ wnętrz przekształcony: zasadniczo dwutraktowy, pięciopasmowy, z wejściami usytuowanymi w elewacji bocznej południowej oraz wzdłużnej zachodniej. Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu), w elewacjach wzdłużnych wyprowadzone z lica wystawki nakryte osobnymi dachami- dwuspadowym od zachodu i trójpołaciowym od frontu (także kryte holenderką); w elewacji szczytowej południowej podest schodów zewnętrznych; aneks w elewacji tylnej parterowy z daszkiem trójpołaciowym.

W połaciach dachowych od wschodu i zachodu facjaty o drewnianych ścianach z daszkami pulpitowymi o ceramicznym pokryciu. Budynek murowany z cegły ceramicznej, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje tynkowane, tynki wapienne, koloru szarego, nakrapiane. Kompozycja elewacji - w symetrycznie rozstawionych osiach przeprute prostokątnymi otworami okiennymi i drzwiowymi, w otworach okiennych gzymsy parapetowe, w części otworów zachowane drewniane żaluzje; częściowo zachowana stolarka okienna (okna drewniane, skrzynkowe, dwuskrzydłowe), zachowane drzwi wejściowe od południa (tępe, na zawiasach czopowych, dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe, u góry przeszklone).

We wnętrzu zachowana więźba dachowa (konstrukcja dwupoziomowa, płatwiowo-krokwiowa z jętkami i kleszczami, oparta na mieczowanych ściankach stolcowych); stropy

belkowe tynkowane na trzcinowej podsufitce, w piwnicy stropy ceramiczne odcinkowe; częściowo drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze.

Budynek mieszkalny Kraśniewo nr 74.
Usytuowany w południowej części wsi, w zabudowie kolonijnej, po zachodniej stronie drogi prowadzącej z Kraśniewa do Pogorzałej Wsi, kalenicowo do osi. Dawniej tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany zrujnowany budynek gospodarczy i brama wjazdowa - z posiadłością związany był wiatrak) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej
w majątek ziemski (bauer).

Wzniesiony w końcu XIX w., częściowo przebudowany w 1 połowie XX wieku, remontowany w 3-4 ćw. XX w. bez zmiany formy architektonicznej, wolnostojący, prostokątny w planie z aneksem w narożniku północnym elewacji wzdłużnej zachodniej (tylna) oraz przybudówką werandy na osi elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa); układ wnętrza zasadniczo 2,5.traktowy, trójdzielny, z wejściem głównym usytuowanym w elewacji tylnej (w aneksie - przed aneksem murowany podest schodów zewnętrznych).

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; aneks tylny parterowy z dachem pulpitowym; w korpusie głównym od frontu 3.osiowa wystawka wyprowadzona z lica z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; elewacja tylna podwyższona o 5.osiową wystawkę zwieńczoną trójkątnym szczytem opracowanym w formie attyki, także z odrębnym dachem dwuspadowym (wystawka ta wymurowana jest z cegły ceramicznej czerwonej, co może świadczyć o jej późniejszym datowaniu); weranda parterowa kryta spłaszczonym daszkiem dwuspadowym.

Pokrycie połaci dachowych: dach główny z dachami wystawek eternit, weranda także eternit, w aneksie pokrycie bitumiczne. Budynek murowany z cegły ceramicznej w kolorze żółtym, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; elewacje opracowane w cegle z detalem architektonicznym z cegły i kształtek ceramicznych, elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi, nadproża zaakcentowane układem cegły i gzymsami powtarzającymi kształt łuków ułożonymi główkami cegły; otwory okienne oparte na ceglanym gzymsie kordonowym obiegającym budynek po obwodzie; wyodrębniony wysoki cokół fundamentu zakończony rolką z kształtek ceramicznych; szczyt wystawki frontowej zwieńczony ceglaną sterczyną z ceramicznym akroterionem.

W większości zachowana stolarka okienna (okna skrzynkowe, podwójne, dwuskrzydłowe, ze zrównoważonym słupkiem i ślemieniem, skrzydła główne 2 polowe, w nadświetlu z jedną taflą); stropy o belkowej konstrukcji tynkowane na trzcinowej podsufitce; częściowo drewniane podłogi; zabiegowe schody na poddasze. Wymieniona stolarka drzwiowa.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 15.
Usytuowany w zachodniej części wsi, po północnej stronie północnej ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi. Dawniej tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany drewniany spichlerz i brama wjazdowa na posesję) zabudowę posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer).

Wzniesiony w 4 ćw. XIX w., remontowany i modernizowany w 4 ćw. XX w., z dobrze zachowaną formą architektoniczną; wolnostojący, oparty na planie prostokąta z występem środkowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej południowej (frontowa); układ wnętrz nieznacznie przekształcony, lecz czytelny w stosunku do projektowego rozwiązania: zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wejściami zlokalizowanymi na osi elewacji wzdłużnej północnej oraz w elewacji bocznej wschodniej.

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; frontowy ryzalit dwukondygnacyjny z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na deskowaniu); przed ryzalitem murowany taras, przed wejściem bocznym murowany podest schodów zewnętrznych. Budynek murowany; cokół fundamentu ceglany, z odsadzką od lica zwieńczony rolką cegły o sfazowanych krawędziach górnych; ściany zewnętrzne murowane z cegły ceramicznej palonej, wątek krzyżykowy, zaprawa cementowo-wapienna; do dekoracji elewacji użyte cegły oraz kształtki i plakietki ceramiczne; krawędzie szczytów ponad połaciami dachowymi obłożone okładziną ze sztucznego kamienia.

Elewacje przeprute otworami okiennymi rozstawionymi symetrycznie w osiach, otwory zwieńczone łukami odcinkowymi o obniżonej strzałce, nadproża z dekoracyjnym układem cegieł, ponad nimi i na wysokości parapetów gzymsy z fryzami kostkowymi z cegły; ponad otworami okiennymi – w partii poddasza – ceramiczne owalne plakietki (motyw bogini urodzaju Ceres); szczyt ryzalitu o bogatym opracowaniu ze sterczynami (zwieńczonymi ceramicznymi akretorionami), wzdłuż krawędzi szczytu schodkowa dekoracja z cegły wydzielająca w polu szczytu zagłębioną niszę, w niej – na osi – wnęka z ceramiczną figurą chłopca trzymającego kosz na głowie (podobna nisza na osi szczytu północnego, w niej ceramiczna figura dziewczyny).

Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa; wnętrza lokali mieszkalnych przebudowane i zmodernizowane. Zachowane belkowe stropy; zabiegowe schody na poddasze; częściowo drewniane podłogi oraz więźba dachowa wykonana z elementów tartych, z drewna iglastego.

Budynek mieszkalny Lasowice Wielkie nr 88.
Usytuowany na terenie nawsia, na zachód od kościoła, obecnie znajdujący się już poza terenem kościelnym, dawniej związany z parafią rzymskokatolicką, pełniący funkcję szkoły z mieszkaniem dla nauczyciela (sprawującego także pomocnicze funkcje kościelne np. organisty). Wolnostojący, wzniesiony około 1888 r., prostokątny w planie, układ wnętrza przekształcony, ale czytelny- zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z wejściem na osi elewacji wzdłużnej południowej (frontowa), za którym znajduje się klatka schodowa z komunikacją na poddasz i do piwnicy; z duszy klatki schodowej przechodziło się do sal lekcyjnych (na parterze) lub do mieszkania nauczyciela (na poddaszu).

Obiekt murowany: pierwotnie prawdopodobnie o elewacjach opracowanych w cegle, wtórnie otynkowanych i pobielonych; cokół fundamentu ceglany, z odsadzką od lica, wtórnie obetonowany; mury zewnętrzne i wewnętrzne wykonane z cegły ceramicznej pełnej, na zaprawie cementowo-wapiennej.

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym o ceramicznym pokryciu (holenderka na deskowaniu), szczyty w dolnych narożnikach zaakcentowane masywnymi sterczynami; elewacje w partii przyziemia przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi; otwór drzwi wejściowych prostokątny (przypuszczalnie przebudowany – zmieniona szerokość i kształt). Wymieniona stolarka okienna (PCV) oraz stolarka drzwiowa (także we wnętrzu). Zachowane belkowe stropy tynkowane na podsufitce; dwubiegowe schody na poddasze; więźba dachowa płatwiowo-krokwiowa wsparta na mieczowanych słupach. Wnętrze przebudowane i zmodernizowane, nowe materiały na podłogach, sufitach i ścianach wewnętrznych.

Budynek mieszkalny Nowa Wieś Malborska ul. Działdowska nr 4.
Usytuowany w centrum układu osadniczego wsi, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej wydzielającej plac wiejski (obecnie ulica Działdowska), kalenicowo do jej osi; tworzący wraz z budynkami gospodarczymi (zachowany duży, murowany budynek gospodarczy z 1926 r.) zabudowę dawnej posiadłości chełmińskiej przekształconej w majątek ziemski (bauer).

Powstały w 4 ćw. XIX w., częściowo przekształcony i zmodernizowany w 4 ćw. XX wieku. Wolnostojący, wzniesiony na planie prostokąta z dobudowanym od frontu wtórnym aneksem (zapewne przekształconym z dawnej werandy lub ganku); układ wnętrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, przekształcony w wyniku adaptacji i modernizacji prowadzonych w 2 połowie XX w.

Częściowo podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym; od frontu środkowa, wyprowadzona z lica 2.osiowa wystawka z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach; aneks frontowy parterowy z daszkiem pulpitowym. Fundament z kamieni polnych, partia przyziemia budynku murowana z cegły ceramicznej i otynkowana – tynki wapienne, szare, rapowe; szczyty (w tym szczyt frontowej wystawki) i ścianka kolankowa konstrukcji słupowo-belkowej szalowane pionowo deskami, styki desek olistwowane, końcówki wycięte w jaskółcze ogony.

Połacie dachowe pokryte wtórnie eternitem. We wnętrzu zachowana więźba dachowa (płatwiowo-krokwiowa z jętkami wsparta na mieczowanych ściankach stolcowych; naga podłoga na strychu; konstrukcja stropów belkowych (częściowo tynkowanych na trzcinowej podsufitce; zabiegowe, konstrukcji policzkowej schody na poddasze. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, podwójne, dwuskrzydłowe, skrzydła główne 3.polowe; w szczytach okna typu krosnowego, dwuskrzydłowe, skrzydła 3.polowe). Wymieniona stolarka drzwiowa, zmodernizowany wystrój wnętrza (posadzki i podłogi, część sufitów, tynki i warstwy malarskie ścian wewnętrznych).

Budynek mieszkalny Nowa Wieś Malborska ul. Moniuszki nr 54 (d. nr 50).
Usytuowany w południowej części układu osadniczego, w zabudowie kolonijnej, po wschodniej stronie drogi wiodącej z Malborka do Dzierzgonia (obecnie końcowy odcinek ulicy Moniuszki), kalenicowo do jej osi. Zbudowany w 1933 r. dla właściciela gospodarstwa o inicjałach: *VG* (czym świadczy inskrypcja umieszczona w płycinie elewacji frontowej); być może był to drugi z wiejskich zajazdów.

Budynek wolnostojący, wzniesiony na planie prostokąta, układ wnętrz zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny, z przelotową sienią na osi, do której prowadzą wejścia od wschodu i od zachodu (czyli usytuowane w elewacjach wzdłużnych tylnej i frontowej). Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem naczółkowym, od frontu wyprowadzona z lica 2.osiowa wystawka z odrębnym dachem dwuspadowym o krótszych połaciach, połacie dachowe o pokryciu ceramicznym (holenderka na łatach).

Budynek murowany z cegły ceramicznej maszynowej, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna; elewacje częściowo opracowane w cegle, częściowo otynkowane – tynki cementowo-wapienne, szare, nakrapiane, boniowane; fundament z cegły, cokół zwieńczony rolką cegły kładzionej pionowo główkami, z odsadzką od lica.

Kompozycja elewacji - opracowane w kontraście materiałowo-kolorystycznym, przeprute prostokątnymi otworami okiennymi zaakcentowanymi opaskami z tynku oraz ceglanymi parapetami; otwór drzwiowy od frontu prostokątny, z szeroką, profilowaną opaską; gzyms podokapowy w postaci prostej szerokiej opaski z elewacji wzdłużnych przechodzi w elewacjach bocznych w element wydzielający szczyty, w szczycie frontowej wystawki ceramiczna płycina z datą budowy i inicjałami właściciela: *Erb./1933/VG*); szczyt frontowy w opracowaniu sterczynowym (u podstawy i w wierzchołku występują masywne sterczyny zwieńczone akroterionami w formie kul ze sztucznego kamienia).

We wnętrzu zachowana więźba dachowa o konstrukcji płatwiowo-krokwiowej z pochyłymi zastrzałami opartej na mieczowanych ściankach stolcowych; stropy belkowe tynkowane na podsufitce; zabiegowe schody na poddasze. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna typu ościeżnicowego, dwuskrzydłowe, skrzydła trój- i czteropolowe, ze słupkiem na jednym ze skrzydeł, bez ślemion), częściowo zachowane dwuskrzydłowe, płytowo-ramowe okiennice.

Budynek mieszkalny Tragamin nr 1.

Usytuowany w południowej części wsi, w zabudowie kolonijnej, jako nieco wyodrębnione z układu osadniczego wybudowanie powstałe zapewne stosunkowo późno, ukształtowane w formie majątku ziemskiego o klasycznym rozplanowaniu przestrzennym: rezydencja – park; forma architektoniczna budynku zdecydowanie nawiązuje do dworu, a nie do tradycyjnego, regionalnego budownictwa wiejskiego.

Zbudowany w 1913 r., nieznacznie przebudowywany i modernizowany w 2 połowie XX w., w tym także w ostatnich latach [81]. Budynek wzniesiony na urozmaiconym planie wieloboku, korpus główny jest prostokątny z występami kilku ryzalitów: głębokiego narożnego od zachodu, dwóch płytkich ustawionych w narożnikach elewacji frontowej (wschodnia) oraz ryzalitu północnego, przed którym znajduje się prostokątny w rzucie podcień; ponadto między ryzalitami frontowymi występuje murowana przybudówka z tarasem dla pomieszczenia drugiej kondygnacji.

Budynek podpiwniczony, bryła – analogicznie jak w planie – wielostopniowa, urozmaicona, dwukondygnacyjna, nakryta kombinacją dachów: czterospadowych, trójpołaciowych

[81] Być może w tym właśnie majątku w latach 1929-1935 mieszkał Hermann Rauschning, muzykolog, polityk niemiecki, prezydent Senatu Wolnego Miasta Gdańska.

i dwuspadowych, połacie wtórnie pokryte blachą trapezową (pierwotnie występowało na nich pokrycie ceramiczne). Korpus główny przekryty wysokim dachem czterospadowym, ryzality frontowe dwukondygnacyjne z odrębnymi dachami trójpołaciowymi; przybudówka między ryzalitami w formie murowanego tarasu z pełną balustradą; ryzalit zachodni przekryty dachem trójpołaciowym o wyłamanych połaciach, przed ryzalitem parterowy murowany aneks obudowy dla schodów do piwnicy; ryzalit północny z dachem dwuspadowym, przed nim wsparty na murku i czterech drewnianych kolumnach podcień w formie niskiego trójpołaciowego daszku.

Budynek murowany z cegły ceramicznej maszynowej, elewacje tynkowane, tynki wapienne, szare, nakrapiane; na elewacjach skromny detal architektoniczny ukształtowany w tynku w postaci: prostokątnych opasek okiennych z płycinami podparapetowymi, opaskowych gzymsów kordonowych i płycin artykułujących lico w poziomie drugiej kondygnacji; elementy te malowane w kolorze ciemniejszym od powierzchni lica.

Otwory okienne i drzwiowe prostokątne, rozstawione w symetrycznych osiach. W większości otworów okiennych zachowana stolarka: drewniana, skrzynkowa, podwójna, dwuskrzydłowa, z dominującym ślemieniem, skrzydła nadświetla z drobnym podziałem szczeblinowym, skrzydła główne z jedną taflą, w dwóch oknach w ryzalicie zachodnim zachowane drewniane żaluzje zewnętrzne; kilka okien ze stolarką wtórną: z profili PCV; stolarka drzwi wejściowych wymieniona. Wnętrza zmodernizowane, odnowione, przekształcone, z wyposażeniem i wystrojem wykonanym ze współczesnych materiałów (podłogi, posadzki, sufity, schody na piętro, tynki i warstwy malarskie ścian wewnętrznych).

Budynek usługowo-mieszkalny (świetlica wiejska) Tragamin nr 25.
Usytuowany w centrum układu osadniczego, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej, kalenicowo do jej osi; tworzący zabudowę dawnego majątku ziemskiego o bardzo rozbudowanym programie zagospodarowania przestrzennego: z wielkim folwarkiem oraz dużym parkiem siedliskowym (oba te elementy zachowane w dosyć dobrym stanie, ponadto ogrodzenie przy granicy wschodniej i południowej założenia).

Zbudowany w 4 ćw. XX w. jako dom właściciela ziemskiego - *Gutshaus*, po licznych remontach i modernizacjach wykonywanych w 2 połowie XX w., nie prowadzących jednak do znaczącego przekształcenia pierwotnej formy architektonicznej. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, z występem środkowego 3 osiowego ryzalitu w elewacji wzdłużnej wschodniej (frontowa), przed ryzalitem prostokątna w rzucie drewniana weranda, w elewacji szczytowej północnej podest schodów zewnętrznych z metalowym gankiem, w narożniku północnym elewacji tylnej prostokątny murowany ganek z podestem schodów zewnętrznych (wtórny); układ wnętrza przekształcony – zasadniczo dwutraktowy, trójdzielny.

Podpiwniczona, parterowa bryła z użytkowym poddaszem nakryta dachem dwuspadowym, ryzalit frontowy dwukondygnacyjny, z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym (o krótszych połaciach niż w dachu głównym); weranda przed ryzalitem frontowym parterowa z daszkiem pulpitowym, ganek w elewacji tylnej także parterowy z

daszkiem pulpitowym, podobnie jak ganek północny. Wszystkie połacie dachowe kryte eternitem.

Budynek posadowiony na murowanym fundamencie, cokół wysoki, z odsadzką od lica, wtórnie otynkowany; ściany murowane z cegły ceramicznej maszynowej, wątek krzyżowy, zaprawa cementowo-wapienna, elewacje pierwotnie opracowane w cegle, wtórnie otynkowane; szczyty w opracowaniu sterczynowym – ceglane sterczyny w formie nadwieszonych postumentów występują u podstawy i w wierzchołkach, zachowane ceglane gzymsy koronujące z kroksztynowymi fryzami w partiach podokapowych i wzdłuż krawędzi szczytów; elewacje przeprute odcinkowo zwieńczonymi otworami okiennymi oraz otworami drzwiowymi, niektóre otwory – w szczytach od południa i północny – przemurowane (zachowany dawny kształt, wstawione prostokątne okna).

Częściowo zachowana stolarka okienna: drewniana, skrzynkowa, dwuskrzydłowa, z dominującym ślemieniem, skrzydła główne z dwiema taflami; częściowo okna z profili PCV; wymieniona stolarka drzwiowa. Weranda frontowa na podmurówce, konstrukcji słupowo-belkowej, dolna partie wypełnione pełnymi płycinami, wyżej duże witryny z drobnym podziałem szczeblinowym, w partii podokapowej ażurowe

XII. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy

Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. W tym rozdziale dokonano analizy silnych i słabych stron gminy oraz szans i zagrożeń wynikającej z oceny stanu dziedzictwa kulturowego i uwarunkowań jego ochrony oraz realizowanej przez gminę polityki rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego. Analizy pomogły w określeniu celów i podstawowych priorytetów gminnego programu opieki nad zabytkami.

Sięgnięto do najnowszych metod planowania strategicznego – a taki charakter mają plany wieloletnie – to jest do sekwencji SWOT – SWOT/TOWS, która objaśniona zostanie szczegółowo w dalszej części opracowania. Taka metodologia przynosi bardzo konkretne i skupione cele i zadania dla każdego programu. Skonkretyzowanie i zawężenie zamierzeń strategicznych jest jej silną cechą. W rezultacie tego podejścia lepiej wiadomo co należy zrobić i co jeszcze ważniejsze, zamiary są lepiej harmonizowane z potencjałem, zasobami gminy
i stanem świadomości, co do zasobu historycznego wspólnoty.

XIII. Analiza szans i zagrożeń.

Podstawą analiz wszelkich działań programowych i strategicznych, choć nie jedyną, jest analiza SWOT. Analizę SWOT przeprowadzono dla wszystkich obszarów związanych z dziedzictwem historycznym i zasobem historycznym wspólnoty i oparto ją na pracy zespołowej i analizie eksperckiej. Drogą dyskusji i selekcji sprowadzono do kilku, kluczowych dla przyszłości działań ochronnych – elementów konkluzji programu. Zastosowano interpretację/podejście do SWOT jasno definiujące możliwy obszar skutecznego oddziaływania władz samorządowych, mianowicie podejście definiujące silne i słabe strony, jako te zjawiska z rzeczywistości, na które gmina ma decydujący wpływ oraz szanse i zagrożenia, jako zjawiska i fakty, na które gmina ma wpływ ograniczony. Ten typ analizy strategicznej, jaką jest SWOT ciągle wykazuje swoją przydatność, i stale się rozwija.

Analizę przeprowadzono na bazie SWOT-ów dotychczas w gminie sporządzonych, tak w obowiązującym raporcie o stanie gminy, jak i w aktualizowanym, dotychczasowym programie opieki nad zabytkami. Natomiast na warsztatach strategicznych uzupełniono i aktualizowano dawniejsze analizy SWOT nowymi spostrzeżeniami, a następnie, jak stwierdzono wcześniej, drogą dyskusji i selekcji sprowadzono do kilku zjawisk/faktów kluczowych dla przyszłości. Wstępne wyniki analizy przedstawiały się następująco:

SILNE STRONY

1. Doświadczenie gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, RPO oraz z PROW,
2. Możliwość kontynuacji projektu (Pętla Żuławska) w nowej perspektywie finansowej,
3. Pojawianie się oddolnych inicjatyw związanych z tworzeniem produktów regionalnych (turystycznych, kulinarnych) opartych na zasobach dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Żuław i Powiśla (Strategia Promocji Produktu Turystycznego „Rowerowe Szlaki Zamków Gotyckich", działalność Stowarzyszenia Wspierania Aktywności Lokalnej w Lasowicach Wielkich realizującego od kilku lat projekty łączące historię z teraźniejszością (przegląd potraw regionalnych, rewitalizacja dawnego cmentarza ewangelickiego);
4. Potencjał krajobrazowy gminy,
5. Strategia, doświadczenie i dokonania Lokalnej Grupy Działania Żuławy-Mierzeja, w skład której wchodzi Gmina Malbork,
6. Tradycyjne i trwałe związki gospodarcze i społeczne łączące Malbork z jednostkami osadniczymi na terenie gminy,
7. Tworzenie przez malborskie władze samorządowe (miejskie i gminne) infrastruktury turystycznej odwołującej się do regionalnej historii i tradycyjnych zajęć (trasa rowerowa po szlaku dawnej kolei wąskotorowej, przystań żeglarska w ramach „Pętli Żuławskiej");
8. Walory turystyczne.

SŁABE STRONY

1. Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych), w tym ich nadmierna komercjalizacja,
2. Brak uchwały w sprawie przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków,
3. Eliminacja przedmiotów związanych z dziedzictwem kultury z programów nauczania,
4. Liczne samowolne remonty i modernizacje prowadzone przy obiektach zabytkowych, wynikające z braku świadomości na temat problematyki opieki nad zabytkami,
5. Mała praktyka mieszkańców w przygotowywaniu wniosków aplikacyjnych dla projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim.
6. Mało kursów i szkoleń dla mieszkańców, w zakresie zasobu historycznego gminy,
7. Miejscowe Plany zagospodarowania Przestrzennego stanowią tylko ok. 11% pokrycia terenu gminy.
8. Niedostateczna edukacja mieszkańców w sferze kultury, estetyki, wartości zabytkowych,
9. Nieutożsamianie się społeczności z lokalnymi wzorcami architektury oraz zagospodarowania przestrzeni,

10. Niewielkie wykorzystanie przez gminę potencjału środowiska kulturowego dla realizacji celów turystycznych,
11. Niewystarczająca informacja o źródłach finansowania projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim,
12. Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,
13. Postępujący proces degradacji zabytkowej zabudowy wiejskiej o wybitnych walorach architektonicznych i historycznych, zwłaszcza architektury drewnianej i ryglowej – domy podcieniowe w Stogach i Lasowicach Małych, domy konstrukcji zrębowej w Cisach, Grobelnie, Stogach, Kamienicy, Lasowicach Wielkich,
14. Silne przekształcenia w układach przestrzennych, zespołach zabudowy i indywidualnych gospodarstwach, związane z wprowadzaniem nowych form budownictwa nie nawiązujących do lokalnych i regionalnych tradycji oraz historycznych uwarunkowań; występują na obszarach adaptowanych przez mieszkańców Malborka do potrzeb mieszkaniowych i usługowych – Grobelno, Kościeleczki, Nowa Wieś Malborska,
15. Słaby poziom wiedzy zarządzających obiektami zabytkowymi
16. Słaby stan ochrony zabytków, których wartość użytkowa w zakresie oryginalnej funkcji spadła – przede wszystkim rolnictwa wielkoobszarowego.

SZANSE

1. Atrakcyjność terenów gminy dla lokalizacji budownictwa usługowego w zakresie turystyki, zachęcająca inwestorów poszukujących dogodnych siedlisk blisko Zamku Malborskiego,
2. Bliskość cmentarza menonickiego,
3. Duża liczba „wolnych” siedlisk do zagospodarowania, w tym siedlisk historycznych, opuszczonych (np. Pielica),
4. Duży procent obiektów architektury drewnianej, świadectw tradycji budowlanych Żuław Wiślanych,
5. Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich,
6. Na terenie gminy Malbork znajduje się pięć obiektów historycznych wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych,
7. Stosunkowo dobry stan zachowania krajobrazu kulturowego – zwłaszcza w „warstwie podstawowej” odnoszącej się do układów ruralistycznych, ciągów komunikacyjnych, urządzeń hydrograficznych, rozłogów pól i komponowanych nasadzeń zieleni wysokiej,
8. Stosunkowo duży procent obiektów architektury drewnianej, dających świadectwo o tradycjach budowlanych regionu Żuław Wiślanych,
9. Ślad po kolejce wąskotorowej,
10. Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych programach wsparcia.

ZAGROŻENIA

1. Bierność i tolerancja administracji wobec samowoli i zaniedbań właścicieli zabytków, niewykorzystywanie posiadanych instrumentów,

2. Brak inicjatyw dysponentów obiektów zabytkowych o dużych walorach historycznych i architektonicznych zmierzających do zwiększenia liczby wpisów do rejestru,
3. Mała liczba obiektów zabytkowych objętych ochroną prawną,
4. Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe,
5. Niezadawalająca aktywność NGO's w procesie generowanie projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim,
6. Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy,
7. Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną,
8. W gminie nie występują zabytki, które pretendują do uzyskania miana pomnika historii,
9. Zanikanie tradycyjnych form i technik budowlanych, jak również kadry posiadającej umiejętności w tym zakresie.

XIV. Założenia programowe. Priorytety, kierunki działań i zadania gminnego programu opieki nad zabytkami.

Opracowanie, a zwłaszcza realizacja gminnego programu opieki nad zabytkami wymaga zaangażowana władz gmin oraz pracowników samorządowych odpowiedzialnych za sprawy związane z ochroną i opieką nad zabytkami. Przy wójcie powołano mini zespół, którego członkowie byli konsultantami w trakcie opracowywania założeń i analizy SWOT do aktualizowanego gminnego programu opieki nad zabytkami. Ostateczny wynik analiz SWOT poniżej:

SILNE STRONY

1. **Doświadczenie gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, RPO oraz z PROW,**
2. **Infrastruktura turystyczna odwołująca się do regionalnej historii i tradycyjnych zajęć (trasa rowerowa po szlaku dawnej kolei wąskotorowej,**
3. **Potencjał krajobrazowy gminy,**
4. **Występowanie na obszarze gminy unikalnych zabytków o znaczeniu europejskim i krajowym.**

SŁABE STRONY

1. **Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),**
2. **Brak przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków,**
3. **Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,**
4. **Słaby stan ochrony zabytków, których wartość użytkowa w zakresie oryginalnej funkcji spadła – przede wszystkim rolnictwa wielkoobszarowego.**

SZANSE

1. **Atrakcyjność terenów gminy dla lokalizacji budownictwa usługowego w zakresie turystyki, zachęcająca inwestorów poszukujących dogodnych siedlisk blisko Zamku Malborskiego,**
2. **Bliskość cmentarza menonickiego,**

3. **Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich,**
4. **Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych programach wsparcia.**

ZAGROŻENIA

1. **Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe,**
2. **Niezadawalająca aktywność NGO's w procesie generowanie projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim,**
3. **Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy,**
4. **Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.**

Kolejną analizą zastosowaną w celu zbadania wzajemnych zależności pomiędzy powyższymi, uznanymi przez zespół roboczy najważniejszymi cechami stanu obecnego i przyszłego w omawianym obszarze, była analiza SWOT/TOWS. Analiza SWOT stanowi przykład podejścia „od wewnątrz na zewnątrz". Dlatego komplementarnym podejściem jest analiza TOWS
„z zewnątrz do wewnątrz". Analizę SWOT/TOWS nazywa się analizą „od wewnątrz" i „od zewnątrz". „Od wewnątrz", bo oznacza badanie wpływu – dodatniego lub ujemnego - pary SILNE/SŁABE, czyli cech wewnętrznych, na parę SZANSE/ZAGROŻENIA, czyli na cechy zewnętrzne. I odwrotnie, „od zewnątrz" bo oznacza badanie oddziaływania poszczególnych zjawisk z grup SZANSE/ZAGROŻENIA na zjawiska grup SILNE/SŁABE.
Trzeba tu przypomnieć, że w zastosowanym podejściu do analizy SWOT para SILNE/SŁABE to zjawiska, na które gmina ma silny wpływ, a na drugą parę SZANSE/ZAGROŻENIA tego wpływu zasadniczo nie ma.

Synteza analizy SWOT/TOWS zjawisk istotnych dla zabytków gminnych, umożliwia ścisłe określenie kluczowych celów programu opieki nad zabytkami. W ramach analizy SWOT/TOWS stawiane są poniższe pytania, które prowadzą, po pierwsze, do wyłonienia znaczenia zjawisk/faktów z analizy SWOT, po drugie, siły ich wzajemnego oddziaływania na siebie
w prognozowanej przyszłości. Odpowiedzi na te pytania oceniane są w punktach. Pytania zawarte są w tabeli poniżej.

Analiza SWOT	Analiza TOWS
1. Czy siły pozwolą wykorzystać szanse?	5. Czy zagrożenia osłabią siły?
2. Czy słabości „zablokują" wykorzystanie szans?	6. Czy szanse spotęgują siły?
3. Czy siły pozwolą na przezwyciężenie zagrożeń?	7. Czy zagrożenia spotęgują słabości?
4. Czy słabości wzmocnią negatywny skutek zagrożeń?	8. Czy szanse pozwolą przezwyciężyć słabości?

Dla każdego z 8 pytań zbudowano macierz relacji, za pomocą której zbadano wzajemne oddziaływanie każdego z poszczególnych zjawisk/faktów w jednej grupie SWOT, na każdy z elementów w innej. Przyniosło to odpowiedź na pytania o siłę tego oddziaływania,

wyrażoną w punktach. Nieskomplikowane obliczenia tutaj pomijamy, zastosowano skalę punktową od 0 do 3, która wystarcza dla uzyskiwania wyrazistych różnic. Wyniki poniżej.

SILNE STRONY – RAZEM 48 PUNKTÓW

1. Doświadczenie gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, RPO oraz z PROW,	14,5
2. Infrastruktura turystyczna odwołująca się do regionalnej historii i tradycyjnych zajęć (trasa rowerowa po szlaku dawnej kolei wąskotorowej,	10,5
3. Potencjał krajobrazowy gminy,	12
4. Występowanie na obszarze gminy unikalnych zabytków o znaczeniu europejskim i krajowym.	11

SŁABE STRONY – RAZEM 58 PUNKTÓW

1. Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),	15
2. Brak przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków,	13,5
3. Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,	18
4. Słaby stan ochrony zabytków, których wartość użytkowa w zakresie oryginalnej funkcji spadła – przede wszystkim rolnictwa wielkoobszarowego.	11,5

SZANSE – RAZEM 39,5 PUNKTA

1. Atrakcyjność terenów gminy dla lokalizacji budownictwa usługowego w zakresie turystyki, zachęcająca inwestorów poszukujących dogodnych siedlisk blisko Zamku Malborskiego,	11,5
2. Bliskość cmentarza menonickiego,	9
3. Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich,	13,5
4. Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych programach wsparcia.	5,5

ZAGROŻENIA – 56,5 PUNKTA

1. Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe,	17
2. Niezadawalająca aktywność NGO's w procesie generowanie projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim,	12,5
3. Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy,	13

4. Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.	14

Zestawienie powyżej pozwala na wnioski, która grupa faktów – silne strony, słabe strony, szanse czy zagrożenia z analizy SWOT, powinny w polityce opieki nad zabytkami być obszarem skupienia władz gminnych. Jak widać poniżej są to „słabe strony", które zgromadziły najwięcej punktów oddających siłę ich wpływu na resztę zjawisk/faktów. Jest to wynik przynoszący wniosek pozytywny, mianowicie władze gminy są w stanie likwidować słabe strony, bo są to akurat te wybrane elementy rzeczywistości, na które te władze mają bezpośredni wpływ.

SŁABE STRONY – RAZEM 58 PUNKTÓW
ZAGROŻENIA – 56,5 PUNKTA
SILNE STRONY – RAZEM 48 PUNKTÓW
SZANSE – RAZEM 39,5 PUNKTA

Rozstrzygnięcie w punktach, co do siły oddziaływania danego zjawiska/faktu na pozostałe zjawiska/fakty w analizie SWOT, ujawnia równolegle najbardziej pożądane, bo najbardziej potencjalnie skuteczne, działania i kierunki strategicznych zmian w obszarze ochrony zasobu historycznego gminy, te, do których należy najsilniej dążyć. Dzieje się tak, bo końcowa tabela analizy punktowej wzajemnego oddziaływania zjawisk/faktów analizy SWOT/TOWS na siebie ukazała, które z nich ma przewagę, pod tym względem, (w oderwaniu od faktu, czy dane zjawisko jest pozytywne, czy nie). Tabela poniżej.

Zjawisko/fakt	Siła oddziaływania w punktach
Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,	18
Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe,	17
Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),	15
Doświadczenie gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, RPO oraz z PROW,	14,5
Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.	14
Brak przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków,	13,5
Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich.	13,5
Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy,	13
Niezadawalająca aktywność NGO's w procesie generowanie projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim,	12,5
Potencjał krajobrazowy gminy,	12
Słaby stan ochrony zabytków, których wartość użytkowa w zakresie oryginalnej funkcji spadła – przede wszystkim rolnictwa wielkoobszarowego.	11,5
Atrakcyjność terenów gminy dla lokalizacji budownictwa usługowego w zakresie turystyki, zachęcająca inwestorów poszukujących dogodnych siedlisk blisko Zamku	11,5

Malborskiego,	
Występowanie na obszarze gminy unikalnych zabytków o znaczeniu europejskim i krajowym.	11
Infrastruktura turystyczna odwołująca się do regionalnej historii i tradycyjnych zajęć (trasa rowerowa po szlaku dawnej kolei wąskotorowej,	10,5
Bliskość cmentarza menonickiego	9
Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych programach wsparcia.	5,5

Dodać należy, że opisane powyżej i wykonane dwie analizy są szeroko stosowane i pokazują w większości przypadków daleko idącą skuteczność co do trafnego diagnozowania rzeczywistości, jak równie trafnego ukierunkowywania celów i działań. Alternatywną drogą są żmudne badania naukowe i analizy statystyczne, generujące bardzo duże koszty, zakończone zbliżonymi wynikami, obarczone jednak często nadmiarem wskazań i dążeń, niewykonalnych pod względem zasobów i potencjału samorządu.

a. Priorytety programu opieki

Priorytety niniejszej aktualizacji gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględniają po pierwsze cele wymienione w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, po drugie te zależności, które wynikają z wyżej zawartej powyżej diagnozy stanu dziedzictwa kulturowego gminy Malbork i wniosków, co do istotności poszczególnych zjawisk/faktów. Kierowano się także oceną opracowań dotyczących planów rozwoju społeczno-gospodarczego gminy oraz jej studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Priorytety formułowano w perspektywie niniejszego opracowania to jest do roku 2025 i dalej.

Jedną z kluczowych zasad zarządzania zmianą, a zrealizowanie programu opieki nad zabytkami ma jednoznacznie charakter zmiany, mówi, że celów zmiany nie można mnożyć, bo staje się ona niewykonalna, między innymi dlatego, że uczestnicy zmiany wątpią w realność osiągnięcia wielu celów na raz. Z tego względu dalszym analizom poddano tylko pierwsze 8 z listy 18 faktów, jakie objęły wcześniej analizy SWOT i SWOT/TOWS. Ich lista widoczna jest poniżej.

1. Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,
2. Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe,
3. Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),
4. Doświadczenie gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych, RPO oraz z PROW,
5. Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.
6. Brak przyznawania dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków,
7. Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, Wiedza i Edukacja) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich,
8. Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy.

łatwo zauważyć, że niektóre zjawiska z powyższej listy łączy zależność przyczynowo – skutkowa. Niewątpliwie „Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe” (na liście z nr 2) ma swoją przyczynę w zjawisku „Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych), (nr 3) oraz w zjawisku nr 5 „Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną”. Wszystkie te zjawiska mają z kolei źródło w fakcie z nr 1, jakim jest „Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym”.

W konkluzji analizy wskazują, że kluczowymi zjawiskami, które muszą stanowić podstawę aktualizacji gminnego programu opieki nad zabytkami oraz podstawę formułowania celów tego programu są:

1. Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w środowisku lokalnym,
2. Brak poszanowania dla wartości autentyzmu zabytków (oryginalnej substancji, kolorystyki, układu przestrzennego, funkcji, technologii wykonania i materiałów budowlanych),
3. Traktowanie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego jako problemu konfliktogennego i ograniczającego swobodę dysponowania własnością prywatną.

Do listy tej bezwzględnie dołączone być musi kluczowe zjawisko jakim na liście wyników analizy SWOT/TOWS jest „Pogarszający się stan prywatnych obiektów zabytkowych na terenie gminy”. Podsumowując, celami strategicznymi programu opieki nad zabytkami gminy Malbork na lata 2022-2025 powinny stać dążenia, z założenia silnie oddziałujące (w pożądanym kierunku) na całość obszaru dziedzictwa i wiele istotnych w tym obszarze zjawisk - jak poniżej:

I. PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM,
II. ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH),
III. ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ,
IV. ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.

b. Kierunki działań programu opieki

Powyższe cele programu opieki to długofalowe kierunki działań (wykraczające często ponad 4-letni okres obowiązywania programu). Pozostałe ważne składniki powyższych analiz powinny stać się podstawą formułowania działań operacyjnych. „Niewielkie zainteresowanie inwestowaniem w obiekty zabytkowe” jako skutek pozostałych zjawisk pomijamy. Poniżej lista działań operacyjnych wynikłych z powyższych założeń:

1. Bardziej intensywne wykorzystywanie doświadczenia gminy w pozyskiwaniu dotacji z budżetu UE na dofinansowanie przedsięwzięć związanych z celami programu opieki nad zabytkami,
2. Uruchomienie dotacji celowych z budżetu gminy na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestrów zabytków,
3. Szersze sięganie do funduszy i związanych z nimi programów, które stwarzają możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich.

c. Zadania programu opieki

W ramach przyjętych powyżej 4 celów (podstawowych priorytetów działań) należy określić i wskazać zadania wyznaczone na 4 lata obowiązywania programu opieki. Możliwy jest tu podział realizacji tych zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze gminy sprawozdania z wykonania programu opieki.

Po uwzględnieniu aktualnych zapisów zawartych w: Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami, Programie Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego oraz Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 **ostateczne** cele strategiczne **Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025** pozostają bez zmian i sformułowane są następująco:

I. ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.
II. PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM,
III. ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH),
IV. ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ.

Metodą do realizacji tak określonych celów będzie dokończenie/wykonanie zadań wskazanych
w poprzednim, aktualizowanym programie, które oceniono jako służące tym nowym celom, sformułowanym na lata 2022-2025. Ocena oparta była jednocześnie na założeniu, że zadania muszą leżeć w granicach możliwości gminy i nie wykraczać poza jej zdolność zasobową.

CEL I - ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.	
Kierunki działań	**Zadania**
Poszerzanie form ochrony zabytków.	We współpracy z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków dwustronne przekazywania informacji na temat stanu zasobu krajobrazu kulturowego i zachodzących w nim zmian.
	Wspomaganie dysponentów obiektów zabytkowych w opracowaniu dokumentacji wymaganej przy wpisie do rejestru zabytków.
	Przy opracowywaniu i uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego wprowadzanie do tekstów i rysunków planów ustaleń dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w sposób bardziej szczegółowy.
	Eksponowanie dziedzictwa kulturowego gminy oraz wykorzystanie zasobów i walorów krajobrazu kulturowego, przy planowaniu wszelkich projektów gminnych.
Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami.	Monitoring i racjonalizacja Gminnej Ewidencji Zabytków polegające na ocenie stanu zachowania obiektów zabytkowych, możliwości przeprowadzania prac konserwatorskich i budowlanych, konieczności dokonania zmian w sposobie użytkowania, zakresu związanych z tym adaptacji.
	Udzielanie informacji i ostrzeżeń o zagrożeniach dla obiektów zabytkowych będących w prywatnym posiadaniu.
	Uruchomienie szerszego zakresu dotacji celowych z budżetu gminy na prace konserwatorskie i budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestrów zabytków.
	Powstrzymanie procesów samowoli budowlanych w odniesieniu do obiektów zabytkowych; przeciwdziałanie procesom niszczenia i degradacji obiektów zabytkowych – we współpracy z organem budowlanym Starostwa Powiatowego.
Tworzenie platformy społecznej wspierającej działania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	Uporządkowanie ewidencji stanów własności i uregulowań prawnych dotyczących własności lub współwłasności innych niż gminne obiektów zabytkowych na terenie gminy.
	Wspieranie dysponentów obiektów zabytkowych przy opracowaniu wniosków o dotacje.
	Przeprowadzanie konsultacji społecznych w sprawach związanych z udzielaniem dotacji na opiekę nad zabytkami gminnymi dla promowania tych działań.

CEL II - PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM. **CEL III** - ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH).	
Kierunki działań.	**Zadania.**
Porządkowanie zasobu kulturowego	Wytyczanie i znakowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, wodnych) z uwzględnieniem zasobów i walorów zabytkowego krajobrazu kulturowego gminy .
	Szerzenie informacji oraz ochrona i ekspozycja panoram widokowych z oznakowaniem wybranych miejsc, działanie powiązane z wytyczaniem szlaków turystycznych.
	Tworzenie marek gminnych i produktów turystycznych wykorzystujących najważniejsze komponenty dziedzictwa kulturowego gminy.
	Rewaloryzacja zabytków archeologicznych i wciągnięcie ich do systemu atrakcji turystycznych gminy.
Organizacja wydarzeń edukacyjnych, szkoleń i warsztatów szerzących informację i promujących zasób historyczny gminy.	Wybór obszarów przeznaczonych do przedsięwzięć edukacyjnych dla turystów i młodzieży.
	Realizacja zamierzeń dotyczących wykonywania remontów konserwatorskich zabytków w zasobie gminy w partnerstwie z NGO i mieszkańcami.
	Umieszczanie przez sołtysów w programach zebrań wiejskich i rad sołeckich punktów dotyczących opieki nad zabytkami.
Wykorzystanie przez gminę dotacji europejskich na rzecz rozwoju wiedzy o potrzebie odnowy dziedzictwa kulturowego.	Dokonanie wyboru obiektów zabytkowych, które będą przeznaczone do przeprowadzenia wycieczek szkolnych połączonych z szerzeniem wiedzy o zasobie historycznym gminy.
	Wprowadzenie w sposób regularny i systematyczny do wydarzeń kulturalnych organizowanych przez gminę składników historii, legend i postaci związanych z danym zabytkiem na terytorium gminy
	Utworzenie na stronie internetowej gminy podstrony (zakładki) o nazwie: *Dziedzictwo Kulturowe Gminy*; zamieszczanie informacji o zasobie i wartościach tego dziedzictwa: krajobrazie, zabytkach, historii, tradycjach, zwyczajach i obrzędach, legendach itp.
	Lekcje o zabytkach w programach historii w szkołach.
	Realizacja filmu o zabytkach gminy.
Promocja zasobu kulturowego.	Udostępnienie bazy danych na temat zabytków tworzących krajobraz kulturowy gminy w formie elektronicznej (na stronie internetowej gminy, w BIP) oraz w formie tradycyjnej (w siedzibie urzędu gminy).
	Opracowanie mapy ukazującej zasoby i walory gminnego krajobrazu kulturowego na tle walorów przyrodniczych i atrakcji turystycznych; udostępnienie mapy w siedzibach prowadzonych przez niego organów (dom kultury, gminna biblioteka publiczna, zakład komunalny).
	Przygotowanie i druk folderów promujących walory krajobrazowe (zabytkowe i przyrodnicze) terenów gminy.
	Inicjowanie, wspieranie i udzielanie pomocy (organizacyjnej, rzeczowej i finansowej) przy tworzeniu nowoczesnych multimedialnych ekspozycji (stałych i czasowych) poświęconych regionalnemu i lokalnemu dziedzictwu kulturowemu Żuław Malborskich (wystawy na terenie domu kultury, biblioteki gminnej, w zespole szkół, w świetlicach wiejskich).
	Współpraca z mediami regionalnymi i lokalnymi w dziedzinie promocji walorów i zasobów dziedzictwa kulturowego Żuław, ze szczególną uwagą zwróconą na problematykę rewitalizacji zabytkowych obszarów i obiektów.

CEL IV - ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ.	
Kierunki działań.	**Zadania.**
Promocja współpracy ze służbami ochrony zabytków.	Opisywanie w mediach lokalnych prowadzonych remontów zabytków ze wsparciem finansowych służb konserwatorskich.
	Organizowanie spotkań z przedstawicielami służb konserwatorskich oraz naukowcami o tematyce związanej z dziedzictwem kulturowym poszczególnych zabytkowych obiektów w gminie.
	Opracowywanie broszur, plakatów i filmów z zakresu remontów i konserwacji budownictwa regionalnego i detalu architektonicznego, dla promowania ich urody oraz poprawy wizerunku służb konserwatorskich.
	Utworzenie podstrony internetowej, zamieszczanie aktualnych informacji dotyczących problematyki konserwatorskiej i ochrony zabytków, zamieszczanie linków odsyłających osoby zainteresowane do artykułów na temat prawa z dziedziny ochrony zabytków.
	Organizacja szkoleń na temat dziedzictwa i przebiegu udanych remontów obiektów zabytkowych dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz dla organizacji pozarządowych.
	Inicjowanie, wspieranie i udzielanie pomocy (organizacyjnej, rzeczowej i finansowej) przy tworzeniu nowoczesnych multimedialnych ekspozycji (stałych i czasowych) poświęconych **przebiegowi udanych remontów** regionalnego i lokalnego dziedzictwa kulturowego Żuław Malborskich (wystawy na ternie domu kultury, biblioteki gminnej, w zespole szkół, w świetlicach wiejskich).
Edukacja.	Udział pracowników urzędu oraz partnerów gminy w szkoleniach na temat dziedzictwa kulturowego organizowanych przez służby konserwatorskie szczebla wojewódzkiego i centralnego.
	Organizowanie konkursów dla młodzieży szkolnej na temat zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego (tematyka „Małych Ojczyzn”).
	Tworzenie i wyposażanie pracowni tematycznych w placówkach oświatowych poświęconych ekspozycji zasobów i walorów lokalnego krajobrazu kulturowego.
	Rozpisywanie konkursów dla właścicieli zabytków w gminie na najlepsze przedsięwzięcia związane z odnową i zachowaniem regionalnego dziedzictwa kulturowego.
	Wprowadzenie w urzędzie gminy informacji wizualnej dotyczącej zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego, w odniesieniu do najcenniejszych przestrzeni (krajobrazów), miejsc (punktów widokowych i pamiątkowych), obiektów (parki, cmentarze, budowle, zespoły).
	Wizyty specjalistów w prywatnych obiektach zabytkowych dla określania zakresu niezbędnych działań chroniących zabytek i rozkładania tych działań w czasie.

XV. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu. Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego, Program Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego, Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka.

Bardzo istotne dla prawidłowej i skutecznej realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami są relacje tego programu z dostępnymi programami opieki nad zabytkami wykonanymi na poziomie samorządów województwa, powiatu i miasta Malbork. Poniżej, w treści rozdziału wzięto pod uwagę związane tematycznie opracowania sporządzone przez te jednostki pod kątem znaczenia ich zapisów i planowanych działań dla ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym gminy Malbork, uwzględniając:

1. Wojewódzkie i powiatowy programu opieki nad zabytkami,
2. Strategię Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego miasta Malborka.

Jeśli idzie o zamierzenia na poziomie wojewódzkim to cel główny programu opieki nad zabytkami brzmi:

Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu

Realizację tego celu uporządkowano w formie 4 priorytetów oraz szeregu kierunków działań. Porównanie ograniczono do tych pierwszych, które na poziomie samorządu wojewódzkiego sformułowano następująco:
Priorytet 1: ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MIAST I WSI
Priorytet 2: ZACHOWANIE KULTUROWEGO DZIEDZICTWA MORSKIEGO I RZECZNEGO
Priorytet 3: BADANIE, DOKUMENTACJA I PROMOCJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
Priorytet 4: OPIEKA NAD ZABYTKAMI STANOWIĄCYMI MIENIE i WŁASNOŚĆ SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO.

Priorytety te, (powyżej) porównano wyrywkowo z kierunkami działań zaproponowanymi w programie opieki nad zabytkami gminy Malbork w zakresie jego celu nr I. Porównanie to, które zawiera tabela na następnej stronie, oparte zostało o logiczne myślenie, wiedzę o procesach zmiany oraz ekspercką ocenę opartą na wieloletnim doświadczeniu w doradztwie samorządowym.

Użyte określenie „RÓWNOLEGŁE" jest oceną wskazującą, że obustronnie priorytety jednej i drugiej jednostki nie kolidują, przebiegają niezależnie, a wspólny przebieg w czasie może wskazywać na możliwości wzajemnego wspierania tych procesów, koordynacji zadań, czy sięgania wspólnie po środki europejskie. Określenie „ZGODNE" oznacza wszystkie wymienione wyżej możliwości oraz może oznaczać współpracę, wspólne postępowania przetargowe i wiele innych możliwości współdziałania.

Jeśli idzie o priorytety w zakresie zarządzania zasobem historycznym powiatu malborskiego i zgodność programu opieki nad zabytkami gminy Malbork z priorytetami starostwa powiatowego pod tym względem, to w stosownym dokumencie czytamy:

	CEL I - ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.		
	Kierunki działań		
PRIORYTETY WOJEWÓDZTWA	Poszerzanie form ochrony zabytków.	Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami.	Tworzenie platformy społecznej wspierającej działania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**

„Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2019-2022 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego. Celem strategicznym Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Malborskiego na lata 2019– 2022 jest:

ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO SŁUŻĄCE SPOŁECZNO-GOSPODARCZEMU ROZWOJOWI POWIATU

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich). Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

I. ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU
II. OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU
III. POPULARYZACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU”.

Cytowany fragment powiatowego programu opieki pozwala na poziomie priorytetów tego programu i zidentyfikowanych kierunków działań zawartych w programie gminy Malbork w zakresie celów II oraz III, na wyrywkowe porównanie zgodności zamierzeń obu jednostek. Tu także wykonano porównanie, które zawiera tabela na następnej stronie, oparte o logiczne myślenie oraz ekspercką ocenę opartą na wieloletnim doświadczeniu w doradztwie samorządowym.

	CEL II - PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM. **CEL III** - ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH).			
	Kierunki działań.			
Priorytety w działaniach powiatu malborskiego	Porządkowanie zasobu kulturowego	Organizacja wydarzeń edukacyjnych, szkoleń i warsztatów szerzących informację i promujących zasób historyczny gminy.	Wykorzystanie przez gminę dotacji europejskich na rzecz rozwoju wiedzy o potrzebie odnowy dziedzictwa kulturowego.	Promocja zasobu kulturowego.
Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Ochrona krajobrazu kulturowego powiatu	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Popularyzacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu”.	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**

Również jak powyżej określenie „RÓWNOLEGŁE” jest oceną wskazującą, że obustronnie priorytety jednej i drugiej jednostki nie kolidują, przebiegają zgodnie, a wspólny przebieg w czasie może wskazywać na możliwości wzajemnego wspierania tych procesów, koordynacji zadań, czy sięgania wspólnie po środki europejskie. Określenie „ZGODNE” oznacza wszystkie wymienione wyżej możliwości oraz może oznaczać współpracę, wspólne postępowania przetargowe i wiele innych możliwości współdziałania.

Strategia Rozwoju Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Malborka opracowana została w celu realizacji ponadlokalnych, wspólnych działań rozwojowych, obejmujących obszar dwóch powiatów (malborskiego i sztumskiego), gdzie miasto Malbork zostało uznane miastem z obszarem obsługi przekraczającym granice powiatu, oddziałującym na partnerów i świadczącym im funkcje usługowe. Strategia opiera się na współdziałaniu samorządów terytorialnych tworzących wyznaczony w dokumencie Miejski Obszar Funkcjonalny (MOF). W rozdziale „Diagnoza stanu obecnego” Strategii jeden z rozdziałów poświęcony został analizie rozwoju i promocji kultury na terenie MOF.

Opisano w nim m.in. wydatki na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego, które są niższe niż wydatki na poziomie krajowym czy wojewódzkim. W rozdziale poświęconemu turystyce wspomniane zostało bogate dziedzictwo kulturowe tych terenów: zamek w Malborku wraz

z zabytkowym miastem, układ urbanistyczny Sztumu wraz z zespołem zamkowym oraz występujące na terenie obu powiatów zabytki kultury materialnej – kościoły gotyckie i domy podcieniowe. Wszystkie te kwestie stały się osiami strategii MOF w obszarze dziedzictwa.

Zaznaczono, że dziedzictwo kulturowe i unikalne warunki przyrodnicze stanowią podstawę budowania przewagi konkurencyjnej regionu. Pełne wykorzystanie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego autorzy upatrują w stworzeniu odpowiedniej infrastruktury (m.in. ścieżki rowerowe i infrastruktura wodna). Misją rozwoju MOF Malborka jest „Budowanie zintegrowanego potencjału społeczno-gospodarczego MOF Malborka w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju, w tym m. in. pobudzanie lokalnej przedsiębiorczości, tworzenie sprzyjających warunków inwestycyjnych, poprawa dostępności komunikacyjnej oraz spójna promocja różnorodnych produktów turystycznych, tworzonych w oparciu o lokalne walory przyrodniczo-kulturowe, z poszanowaniem środowiska naturalnego".

Wytypowano obszary priorytetowe wraz z przyporządkowanymi im celami strategicznymi. Dziedzictwo kulturowe objęte zostało działaniami odnoszącymi się do celu strategicznego CS.1.2. „Atrakcyjność turystyczna katalizatorem dynamicznego rozwoju gospodarczego, tj.: poprawa stanu obiektów i obszarów zabytkowych na terenie MOF Malborka". Oczekiwanym efektem tych działań ma być:

1. Zatrzymanie procesu degradacji obiektów zabytkowych
2. Nadanie obiektom zabytkowym nowych funkcji prospołecznych.

Obydwa te cele rozumiane jako kierunki działań MOF skonfrontowano co do ich zgodności z kierunkami działań zawartymi w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami gminy Malbork na najbliższe lata. To porównanie też miało charakter wyrywkowy, ale jak i poprzednie pokazało brak jakichkolwiek konfliktów czy rozbieżności.

Priorytety Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego miasta Malborka	**CEL IV -** ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ.	
	Kierunki działań.	
	Promocja współpracy ze służbami ochrony zabytków.	Edukacja.
Zatrzymanie procesu degradacji obiektów zabytkowych	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**
Nadanie obiektom zabytkowym nowych funkcji prospołecznych.	**ZGODNE**	**ZGODNE**

Za całościowy obszar porównań przyjęto skonfrontowanie, co do zgodności, celów strategicznych programu opieki gminy Malbork oraz podstawowych, wyżej ujętych w tabelach, priorytetów otoczenia wojewódzkiego, powiatowego i miejskiego, pod rozpatrywanym względem. Dla uniknięcia zbędnej szczegółowości i biorąc pod uwagę, iż porównania, dla wszystkich jednostek, odbywają się w niekonkurencyjnym, jednorodnym obszarze, ponownie zastosowano porównanie z zastosowaniem matrycy. Wnioski co do spójności działań nasuwają się same – widoczna jest jednorodność dążeń i działań. Matryca

na następnej stronie. Zachowano w niej wartościowanie: działanie „ZGODNE” oraz działanie „RÓWNOLEGŁE” - jak w opisach powyżej.

PRIORYTETY OTOCZENIA	CELE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY MALBORK			
	CEL I - ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.	**CEL II** - PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM.	**CEL III** - ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH).	**CEL IV -** ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ.
POZIOM WOJEWÓDZTWA				
Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**
Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**
Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**
Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**
POZIOM POWIATU				
Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**	**RÓWNOLEGŁE**
Ochrona krajobrazu kulturowego powiatu	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**
Popularyzacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu”.	**RÓWNOLEGŁE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**
POZIOM MIASTA MALBORKA				
Zatrzymanie procesu degradacji obiektów zabytkowych	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**
Nadanie obiektom zabytkowym nowych funkcji prospołecznych.	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**ZGODNE**	**RÓWNOLEGŁE**

XVI. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Istnieje ustawowy obowiązek oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami, poza tym, wymogi zarządzania zmianą narzucają konieczność stałego jej monitorowania, dla sprawdzania, czy założone wskaźniki postępu zmiany są osiągane. Ustawowa ocena odbywa się co dwa lata, poprzez przyjmowanie sprawozdań z tej realizacji i przedstawiania ich radzie gminy. Wykonanie sprawozdań poprzedza ocena poziomu realizacji gminnego programu (zmiany) uwzględniająca:

1. Wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami,
2. Efektywność ich wykonania.
3. Wskaźniki i kryteria oceny realizowanych zadań.

Niniejszy Program, zgodnie z wymogami u.o.z., po opracowaniu i uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostanie przyjęty uchwałą Rady Gminy na okres 4 lat. Po upływie tego czasu władze gminy podejmą ponownie działania związane z aktualizacją dokumentu i ponownym jego uchwaleniem. Program będzie obowiązywał w latach 2022-2025. Ustala się na te lata następujące wskaźniki realizacji założonych celów, stanów i efektów:

I. CEL: - ZAHAMOWANIE I ODWRÓCENIE PROCESU POGARSZANIA SIĘ STANU PRYWATNYCH OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NA TERENIE GMINY.

1. Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków złożona przez właścicieli lub użytkowników obiektów zabytkowych.
2. Liczba wniosków o dofinansowanie złożonych przez właścicieli zabytków do wojewódzkiego konserwatora zabytków.
3. Liczba wniosków o dofinansowanie złożonych przez właścicieli zabytków do sejmiku wojewódzkiego.
4. Liczba opracowanych i uchwalonych mpzp.
5. Liczba wniosków o dofinansowanie złożonych przez właścicieli zabytków do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego przy wsparciu i konsultacjach gminy (pracowników Urzędu Gminy).
6. Liczba spotkań i konsultacji społecznych przeprowadzonych z interesariuszami gminnego programu opieki nad zabytkami.

II. CEL: - PODNOSZENIE POZIOM WIEDZY NA TEMAT ZASOBÓW I WALORÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY W ŚRODOWISKU LOKALNYM,

III. CEL: - ZMIANA ŚWIADOMOŚCI MIESZKAŃCÓW W KIERUNKU POSZANOWANIA DLA WARTOŚCI AUTENTYZMU ZABYTKÓW (ORYGINALNEJ SUBSTANCJI, KOLORYSTYKI, UKŁADU PRZESTRZENNEGO, FUNKCJI, TECHNOLOGII WYKONANIA I MATERIAŁÓW BUDOWLANYCH),

1. Ustalenia z raportów monitorujących zasoby GEZ (weryfikacja) – liczba obiektów wyłączonych lub wprowadzonych do gminnej ewidencji zabytków; liczba obiektów przekształconych itp.
2. Liczba wykonanych opracowań własnych związanych z zachowaniem i odnową lokalnego dziedzictwa kulturowego.
3. Liczba aktualizacji na stronie internetowej gminy w zakładce poświęconej dziedzictwu kulturalnemu.
4. Liczba godzin szkoleniowych na temat regionalnego i lokalnego krajobrazu kulturowego zorganizowana dla podmiotów zewnętrznych.

5. Liczba godzin szkoleniowych dla pracowników organów gminy odpowiednio
6. Liczba osób uczestniczących w szkoleniach.
7. Liczba godzin lekcyjnych na temat zasobu historycznego gminy zorganizowanych w placówkach oświatowych podlegających gminie
8. Liczba uczestniczących w nich uczniów.
9. Liczba informacji promocyjnych związanych z rozwojem kultury i tematyką ochrony zabytków przekazywana przez media; określenie rodzaju i zasięgu tych mediów.

IV. CEL: - ZAPOBIEGANIE TRAKTOWANIU KONIECZNOŚCI OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO JAKO PROBLEMU KONFLIKTOGENNEGO I OGRANICZAJĄCEGO SWOBODĘ DYSPONOWANIA WŁASNOŚCIĄ PRYWATNĄ.

1. Liczba przygotowanych dokumentacji (koncepcji programowo- przestrzennych, programów rewitalizacji, projektów budowlanych i wykonawczych) dotyczących rewitalizacji prywatnych obiektów i przestrzeni zabytkowych.
2. Liczba prywatnych opracowań niezbędnych do złożenia wniosków aplikacyjnych o pozyskanie dotacji z programów i funduszy UE (studia wykonalności, raporty OOŚ, prognozy OOŚ).
3. Liczba prywatnych wniosków o dofinansowanie zgłoszonych na konkursy w ramach programów operacyjnych (projekty twarde).

Monitorowaniem wskaźników powinien zajmować się specjalnie powoływany przez wójta zespół zadaniowy.

XVII. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Wskazać można trzy podstawowe źródła finansowania Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Malbork na lata 2022-2025; są to:

Środki publiczne.

Środki na realizację zadań będą pochodziły po pierwsze z budżetu gminy. Składają się na nie środki przeznaczane na wykonywanie Uchwały Rady Gminy Malbork w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania, a także na wykonywanie projektów, programów i opracowań służących przygotowaniu wniosków aplikacyjnych do programów i funduszy pomocowych UE. Budżet gminy zabezpieczy też wkład własny na realizację przedsięwzięć wspartych dotacjami europejskimi. W określonych wypadkach gmina może wspomagać się kredytami na wykonanie inwestycji dofinansowanych z funduszy UE.

Na drugim miejscu należy wskazać budżet Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do tego organu będzie można corocznie składać wnioski o udzielenie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru. Wnioski będzie mogła składać gmina lub każdy inny właściciel / dysponent obiektu zabytkowego.

Trzecim źródłem finansowania jest Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego przeznaczający corocznie dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty

budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru na podstawie odpowiedniej uchwały Sejmiku Województwa Pomorskiego.

Zarówno Gmina Malbork, jak i inni dysponenci obiektów zabytkowych wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków, znajdują się w kręgu potencjalnych beneficjentów mogących aplikować o przyznanie dofinansowania do projektowanych (dotacje na badania, projekty, programy prac konserwatorskich) lub przygotowanych przedsięwzięć inwestycyjnych związanych z zachowaniem dziedzictwa i rewitalizacją krajobrazu kulturowego z jego zasobami w postaci zabytków nieruchomych i ruchomych (prace budowlane
i konserwatorskie przy tych obiektach).

Czwartym źródłem dofinansowania jest budżet państwa z dotacjami udzielanymi w ramach programów operacyjnych obsługiwanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W sferze zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego pomoc można uzyskiwać przede wszystkim w ramach programów, gdzie wspierane są przedsięwzięcia związane z konserwacją, pracami restauratorskimi lub budowlanymi przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

Warto jeszcze wspomnieć o rządowych programach w ramach których różne podmioty mogą się ubiegać o dofinansowanie zadań związanych z poprawą bezpieczeństwa i zabezpieczeniem obiektów zabytkowych (monitoring automatyczny, systemy p. włamaniowe, p. pożarowe).

Środki pomocowe.
Wreszcie, jak dotąd, pozostaje możliwość ubiegania się o wsparcie z funduszy pomocowych UE, przeznaczone na działania w dziedzinie rozwoju kultury, związane ze sferą zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego. Są potencjalnie duże możliwości pozyskiwania wsparcia na realizację zadań w tym zakresie.

Tak jak wcześniej, projekty w sferze kultury i dziedzictwa będzie można podzielić na miękkie i strukturalne. Projekty miękkie to granty przeznaczone na szkolenia i warsztaty, na działania promocyjne i reklamowe, na wydarzenia artystyczne, konkursy, dodatkowe zajęcia w placówkach oświatowych, na wydawnictwa oraz na niewielkie zakupy.

Wsparcie strukturalne będą być może mogły otrzymywać operacje polegające na odnowie lub poprawianiu stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego, zakupie obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne, operacje zmierzających do ukształtowania przestrzeni publicznej zgodnie z wymaganiami ładu przestrzennego.

Duże możliwości wsparcia dotacjami unijnymi przedsięwzięć z dziedziny kultury, w tym sfery zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego, dostarczy najprawdopodobniej kolejny program operacyjny dla Województwa Pomorskiego. Szanse na pozyskanie dofinansowań z tego źródła zwiększają dzięki udziałowi gminy Malbork w gronie partnerów tworzących Miejski Obszar Funkcjonalny Malborka; pozwoli to na wsparcie realizacji zadań

infrastrukturalnych i inwestycyjnych o skali ponadlokalnej, przy zabezpieczeniu wkładu własnego pochodzącego z budżetów partnerów.

Środki prywatne.
Pozyskiwanie środków pozabudżetowych pochodzących od sponsorów jest zadaniem niezwykle trudnym, zwłaszcza w odniesieniu do sfery związanej z ochroną zabytków i opieki nad zabytkami. Na ogół przedsięwzięcia tego typu są kosztochłonne i mało atrakcyjne dla potencjalnego ofiarodawcy z punku widzenia możliwości promocyjnych czy reklamujących jego znak firmowy.

XVIII. Instrumenty realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.

Zadania sformułowane w ramach niniejszego Programu będą realizowane przy pomocy następujących instrumentów:

Instrumenty prawne.
Władze gminy będą uwzględniały problematykę dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów i walorów krajobrazu kulturowego, przy uchwalaniu prawa miejscowego. Dotyczyć to będzie kolejnej aktualizacji Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy Malbork, jak i przewidzianych do uchwalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Postuluje się potrzebę opracowania i uchwalenia kolejnych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, zwłaszcza dla miejscowości które charakteryzują się zanikającym układem osadniczym, (zacieranie się w pejzażu relacji i układów przestrzennych, zanik historycznej zabudowy).

Gmina nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, w stosunku do których wskazane byłoby wprowadzanie form ochrony w postaci wpisu do rejestru zabytków. Własnością gminy są przede wszystkim zabytkowe tereny zielone i osie komunikacji, dla których stopniowo wykonywane były i będą, w miarę posiadanych i pozyskiwanych środków finansowych, projekty i programy dotyczące ich odnowy oraz modernizacji. Władze muszą podejmować współdziałanie z właścicielami obiektów zabytkowych, wymienionych w programie jako zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy, w postępowaniach związanych z poszerzaniem form ich ochrony, w tym ze składaniem wniosków o wpis do rejestru zabytków i wykonywaniem odpowiednich decyzji administracyjnych związanych z ochroną i opieką nad tymi obiektami.

Instrumenty finansowe.
Omówiono je w poprzednim rozdziale.

Instrumenty społeczne.
Cele i zadania określone w niniejszym programie obligują władze gminy do tworzenia szerokiej platformy społecznej w celu efektywnej realizacji zdefiniowanych wizji i kierunków rozwoju. W sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami taka platforma będzie się opierała na współpracy i współdziałaniu z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami) oraz z podmiotami z sektora NGO.

Instrumenty kontrolne.

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie dwóch form monitoringu w odniesieniu do GEZ: monitoringu zasobów (weryfikacja) oraz monitoringu stanu zachowania (w miarę możliwości z udziałem pracowników wojewódzkiego konserwatora zabytków). Monitoring będzie podsumowany w formie raportów przesyłanych do wiadomości wojewódzkiego konserwatora zabytków.

XIX. Bibliografia

W bibliografii zawarto tak pozycje wykorzystywane przy opracowaniu tak Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2016-2019, jak i niniejszej jego aktualizacji na lata 2022-2025.

LITERATURA NIEMIECKOJĘZYCZNA:

1. Dobisch W., *Die mittelalteriche Befestigung der Stadt Marienburg*, Ostdeutsche Monatshefte, Bd. 7, 1926.
2. G. Gerulis, *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin i Lipsk 1922.
3. Pawelcik B., *Marienburg*. Berlin 1930.
4. Ruppelt A., *Das Gräbfeld Braunswalde-Willenberg, Kr. Marienburg*. W: *Festschrift Bruno Ehrlich zum 70. Geburstag dargebracht*. Herausgegeben von Hans Bauer, Werner Neugebauer und Werner Radig. Elbing 1938.
5. Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Krises Marienburg*. Danzig 1919.
6. Schmid B., *Schloss Marienburg in Preussen*. Berlin 1925.
7. Schmid B*., Die Bau – und Kunstdenkmäler Pomesaniens. 3. Kreis Stuhm (Heft XIII der Gesamtreihe).* Danzig 1909.
8. Schmid B., *Die Befestigungsanlagen der Marienburg*. Altpreussische Forschungen, 1928.

LITERATURA POLSKA:

1. Andrzejowski J., Bursche A., *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko 1 i w Wielbarku, woj. Elbląskie*. W: *Badania archeologiczne w woj. Elbląskim w latach 1980-83*. Muzeum Zamkowe w Malborku 1987.
2. *Atlas Historyczny Miast Polskich, Tom I: Prusy Królewskie i Warmia*. Red. A. Czachorowski i R. Czaja. *Zeszyt 5: Malbork*. Opracowanie historyczne: W. Długokęcki i W. Sieradzan.
3. Długokęcki W., *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w*. Malbork 1992.
4. Dobry A., *Budownictwo malborskie drugiej połowy XIX i początku XX wieku*. W: *Komunikaty Mazursko – Warmińskie*, 1996 Tom 3.
5. Dobry A., *Architektura Malborka w okresie międzywojennym*. W: *Komunikaty Mazursko – Warmińskie*, 1996 Tom 4.
6. Domino J., *Żuławy. W: Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce*. Tekst dostępny na stronie internetowej: http://holland.org.pl
7. Domżal R., *Porty, żegluga i szyprowie Malborka w średniowieczu*. W: *Rocznik Gdański*, t. LXV, 2005.
8. Górski K., *Dzieje Malborka*. Gdańsk 1973.
9. Haftka M., *Malbork. Album – Przewodnik. Rys historyczny i podstawowe informacje o zabytkach*. Warszawa 1993.
10. Jagodziński M.F., *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Warszawa 1997.

11. Jedliński W., *Malbork – dzieje miasta*. Malbork 1999.
12. Jedliński W., *Malbork – dzieje miasta na fotografii*. Malbork 2001.
13. Lipińska B., *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*. Kraków – Gdańsk 1986 (maszynopis).
14. Kizik E., *Menonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*. Gdańsk 1994.
15. *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*. Praca zbiorowa pod redakcją: Anny Weroniki Brzezińskiej – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Urszuli Wróblewskiej – Uniwersytet w Białymstoku, Piotra Szwieca – Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu. 2010.
16. Łuka L.J., *Osadnictwo kultury pomorskiej na prawobrzeżnym Dolnym Powiślu i Wysoczyźnie Elbląskiej*. W: *Rocznik Elbląski, Tom III*. Gdańsk 1966.
17. *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*. Praca zbiorowa pod redakcją H. Górnowicza i Z. Brockiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999.
18. Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów*. Wrocław 1997.
19. Paprot A., *Mennonici w Stogach Malborskich*. W: *Prowincja, Kwartalnik Społeczno-Kulturalny Dolnego Powiśla i Żuław*, Nr 1 (3). Malbork 2011.
20. Pietrzak M., *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań*. W: *Pomerania Antiqua.* Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
21. *Powiat Malborski. Przewodnik turystyczno-krajoznawczy*. Wydany przez Stowarzyszenie Gmin i Powiatu Malborskiego, Malbork 2015.
22. Powierski J., *Kształtowanie się granicy pomorsko – pruskiej w okresie od XII w. do początku XIV w., cz. I.* W: *Zapiski Historyczne*, Toruń 1965.
23. Powierski J., *Chronologia początków Malborka*. W: *Zapiski Historyczne*, T. XLIV zeszyt 2, Toruń 1979.
24. *Rocznik Żuławski 2008*. Wydany przez Klub Nowodworski, Nowy Dwór Gdański 2008. W tym wydawnictwie: J. Domino, *Gotyk – neogotyk na Żuławach Wiślanych*; B. Lipińska, *Formy przestrzenne średniowiecznych wsi żuławskich. O krajobrazie żuławskim*; J. Wiśniewski, *Chronologia erygowania parafii na Żuławach Wielkich w średniowieczu.*
25. Starczewski A., *Gotyckie zabytki sakralne na terenie gminy Miłoradz na Żuławach*. Sztum 2009.
26. *Stosunek do dziedzictwa kulturowego i identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców miasta Malbork. Raport z badań terenowych.* Pod redakcją Marty Machowskiej i Dawida Niemiera. UAM Poznań 2012.
27. Szpak J., *Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii malborskiej w XVI wieku*. Wrocław 1972.
28. *Walory krajobrazowe województwa elbląskiego*. Praca zbiorowa pod kierunkiem Andrzeja Kotlińskiego. Warszawa 1994.
29. Zawadzki W., *Dzieje Niedźwiedzicy na Żuławach Wielkich do 1945 r.* Elbląg 2014.

DOKUMENTY STRATEGICZNE I PLANISTYCZNE:

1. *Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami*.
2. *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r. (M.P. z 2013 r. poz. 378).

XX. Załącznik graficzny

Gminny program opieki może być ewentualnie uzupełniony częścią graficzną. Treść załącznika mapowego może wynikać z zadań określonych w programie opieki. Załącznik może zawierać:

1. Syntezę stanu istniejącego dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego (w tym obiekty i obszary objęte ustawowymi formami ochrony zabytków, ujęte w gminnej ewidencji zabytków, obszary objęte ustawowymi formami ochrony przyrody i inne),
2. Polityki ochronne określone w dokumentach planistycznych gminy (w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego),
3. Przyjęte elementy programu opieki (w tym określenie terenów wprowadzania obszarowych form ochrony zabytków, eliminowania lub ograniczania tranzytowego ruchu kołowego w ciągach ulic leżących w granicach historycznych śródmieść, budowy i modernizacji sieci infrastruktury technicznej i nawierzchni ulic w granicach historycznych śródmieść, lokalizacji obiektów i obszarów poddawanych rewaloryzacji, przebiegu kulturowych szlaków turystycznych itp.).

Podjęto decyzję o niezamieszczaniu załącznika graficznego ze względu na skomplikowany przebieg granic gminy.

Uzasadnienie

Uchwała jest wynikiem realizacji zapisów Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 840). Art. 87 ustawy zobowiązuje wójta gminy do sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami. Rada Gminy przyjmuje program po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Program opieki nad zabytkami Gminy Malbork uzyskał pozytywna opinię Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku.

Opracowanie programu podyktowane jest koniecznością uporządkowania i wzmocnienia dotychczas stosowanych instrumentów polityki samorządowej w zakresie ochrony zabytków i zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Malbork. Przyjęcie przez Radę Gminy w formie uchwały programu stanowić będzie składową polityki samorządowej gminy, w zakresie podejmowania planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Ponadto ważnym celem programu wskazanym przez ustawodawcę jest możliwość określenia warunków współpracy z właścicielami zabytków czy tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami. Wszystko to sprawia, że program ten będzie pełnić ważną rolę społeczną, a jego konsekwentna realizacja stanie się istotnym czynnikiem rozwoju gminy.

Uchwalony program m.in. poprzez działania edukacyjne, w tym planowaną współpracę środowisk samorządowych i konserwatorskich, będzie budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli oraz znaczenia lokalnych wartości, a także świadomość konieczności zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń. Czas obowiązywania programu przewidziany jest na lata 2022-2025, z obowiązkiem wykonania sprawozdania i przedstawienia go Radzie Gminy po upływie każdych dwóch lat.